

MMXIII

BROJ 6

ISSN 2217-4958

C I V I T A S

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA

USEE

Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“

Novi Sad

Izdavač
FAKULTET ZA PRAVNE I POSLOVNE STUDIJE
„Dr Lazar Vrkić“
Bulevar oslobođenja 76, NOVI SAD, Vojvodina – Srbija
www.useens.net

Za izdavača
Mirjana Franceško

Izdavački savet
Željko Bartulović (Rijeka), Đorđe Đurić (Novi Sad), Stanislav Fajgelj
(Beograd), Zorica Patel (London), Milenko Radoman (Bar), Roberto
Scarciglia (Trieste), Miodrag Živanović (Banja Luka)

Glavni i odgovorni urednik
Boris Kršev
krsevboris@sbb.rs

Redakcija
Sanja Đurđić, Duška Franeta, Dušan Marinković, Slobodan Marković, Vesna
Pilipović, Duško Radosavljević, Zdravko Skakavac, Aleksandar Vasić,
Aleksandar Vasiljević, Isidora Wattles

Sekretar redakcije
Radivoje Jovović

Lektor i korektor
Predrag Rajić

Priprema za štampu
Agencija „Svetionik“, Novi Sad

Štampa
„Tampograf“, Novi Sad

Tiraž: 200

CIP – Каталогизacija y публикации
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(05)

CIVITAS : časopis za društvena istraživanja / glavni i odgovorni
urednik Boris Kršev. – God. 1, br. 1 (2011) – Novi Sad : Fakultet za
pravne i poslovne studije, 2011 – 25 cm

Izlazi dva puta godišnje.

ISSN 2217-4958

COBISS.SR-ID 261516807

Uz šesti broj ili reč urednika

Poštovani čitaoci, kolege i saradnici,

Pred vama je šesti broj CIVITAS-a, naučnog časopisa posvećenog društvenim istraživanjima u izdanju *Fakulteta za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić*. Kao i u prethodnim brojevima, i u ovome se problematizuje široka lepeza društveno-aktuelnih pitanja, na koja su naši autori pokušali da daju svoje komentare i odgovore. Sticajem okolnosti, u žiži naučnog interesovanja našla se zakonska regulativa koja tretira različite društvene segmente – od Zakona o privatnom obezbeđenju i Zakona o detektivskoj delatnosti (iz 2013), do Zakona o rehabilitaciji (iz 2011) i položaja ljudskih prava definisanih u Ustavu Republike Srbije iz 2006. godine. Ako se tim naučnim elaboracijama dodaju i naslovi koji problematizuju suzbijanje maloletničke delinkvencije, organizovani kriminal, te ulogu i značaj geopolitike, stiče se utisak da je ovaj broj CIVITAS-a gotovo tematskog sadržaja i karaktera. Ali da ne bude tako, odnosno da časopis i dalje ostane u duhu njegove utemeljene naučne multidisciplinarnosti, pobrinuli su se autori radova iz oblasti ekonomije, psihologije, književnosti i metodike engleskog jezika. U ime redakcije, svim autorima se iskreno zahvaljujem, uz poziv na dalju saradnju.

U Novom Sadu, 31. decembra 2013.

Boris Kršev

Sadržaj

Članci / Articles

Проф. др Милан Даничић, проф. др Здравко Скакавац Нормативни оквир приватног обезбеђења у Републици Србији	9
A Normative Framework of the Private Security in Republic of Srpska	
Проф. др Драгомир Јовичић, доц. др Војин Пилиповић Детективска делатност у Републици Србији – Нормативни и етички аспекти	24
Detective Business in Serbia – Regulatory and Ethical Aspects	
Prof. dr Ljubo Pejanović, dr Mile Rakić Integrисано bezbednosno sprečavanje i suzbijanje malo- letničkog nasilja u Republici Srpskoj i Republici Srbiji ...	44
Integrated Security Preventing and Combating Juvenile Violence in the Republic of Serbian and the Republic of Serbia	
Мр Станимир Ђукић Економске последице организованог криминала и корупције по грађане и националну безбедност	64
Economic Impact of Organized Crime and Corruption on Citizens and National Security	
Doc. dr Aleksandar Vasiljević (Ne)pouzdanost finansijskih izveštaja u procesu kvalitetne procene bonitetnosti korisnika kredita	108
(No) Reliability of Financial Statements in the Process Qualitative Assessment of Solvency Consumer Credit	
Prof. dr Petar Teofilović Ljudska prava u Ustavu Republike Srbije iz 2006. godine	126
Human Rights in the Constitution of the Republic of Serbia in 2006	

Prof. dr Boris Kršev

Karakter četničkog pokreta u Srbiji 1941. kao povod za donošenje Zakona o rehabilitaciji	138
Character Chetnik Movement in Serbia in 1941. as Reason for the Adoption of the Rehabilitation Act	

Слободан Вулетић, МА

Комуницирање и социјална интеракција у примарним групама	166
Communication and Social Interaction in Primary Groups	

Doc. dr Slobodan D. Jovanović, Brankica Todić, B. A.

Victims in Gogol's the <i>Viy</i> and <i>Nevsky Prospect</i>	185
Жртве у Гогољевим приповеткама <i>Вуј</i> и <i>Невски проспект</i>	

Mr Ana Sentov

Kleopatra, ljubavnica i vladarka: Politika osvajanja u Antoniju i Kleopatri	200
Cleopatra as a Monarch and a Mistress: The Policy of Conquest in <i>Antony and Cleopatra</i>	

Prilozi / Supplements

Проф. др Мирослав Милосављевић

Опште карактеристике менице са посебним погледом на одређивање меродавног права	215
General Characteristics of the Bill with Special a View to Determining Applicable Law	

Doc. dr Dragan Koley

Геополитичка моћ: Прилог одређењу појма	227
Geopolitical Power: Defining the Concept	

Marija Đorđević

Upotreba softvera Saundz u nastavi engleskog jezika	252
The Usage of Software Saundz in English Language Teaching	

Članci

Articles

Проф. др Милан Даничић
Проф. др Здравко Скакавац¹
Факултет за правне и пословне студије
„Др Лазар Вркатић“, Нови Сад

UDK 351.759.4/.5(497.11)
Оригинални научни рад
Примљен: 15. 12. 2013.
Одобрен: 31. 12. 2013.

НОРМАТИВНИ ОКВИР ПРИВАТНОГ ОБЕЗБЕЂЕЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

РЕЗИМЕ: Нормативно уређење области заштите лица, објеката и имовине од посебног је интереса за безбедност, али и развој тржишне привреде и демократског друштва у целини. Познато је да се адекватним правним уређењем стварају предуслови за успешно организовање и функционисање правних лица и предузетника специјализованих за обезбеђење лица и имовине. У овом раду аутори дефинишу значај нормативно правног уређења приватног обезбеђења у Републици Србији. У раду су дефинисани основни садржаји Закона о приватном обезбеђењу. Законом се уређује рад правних и физичких лица у области приватног обезбеђења, услови за њихово лиценцирање, начин обављања послова и остваривање надзора над њиховим радом, послови обезбеђења лица, имовине и пословања физичком и техничком заштитом, као и послови транспорта новца, вредносних и других пошилики, руковања готовином и аутоматима, патролирање, одржавање реда на јавним скуповима, спортским приредбама и другим местима окупљања грађана, које врше правна лица регистрована за ту делатност. Описани су и послови приватног обезбеђења за које правна лица морају поседовати одговарајућу лиценцу, као и услови које правна лица морају испуњавати како би добили одговарајућу лиценцу. У раду су садржана и овлашћења припадника приватног обезбеђења, али услови који морају бити испуњени за њихову примену биће дефинисани накнадно, доношењем подзаконских аката од стране Министарства унутрашњих послова.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *безбедност, приватно обезбеђење, физичка заштита, техничка заштита, лиценца, овлашћење.*

¹ zskakavac@useens.net.

1. Увод

Ступањем на снагу Закона о приватном обезбеђењу крајем 2013. године превазиђен је правни вакуум који је у законодавству Републике Србије егзистирао читаве две деценије, још од стављања ван правне снаге Закона о систему друштвене самозаштите Републике Србије из 1986. године. Конкретније посматрано, у периоду од 1993. до 2013. године није било специјализованог и свеобухватног законског прописа којим се уређује физичко-техничко обезбеђење лица, односно објеката и друге имовине пословних организација.

Закон о приватном обезбеђењу објављен је у *Службеном гласнику Републике Србије*, број 104/2013, а ступио је на правну снагу осмог дана од дана објављивања у наведеном службеном гласилу.² Моментом ступања на снагу новог закона престају да важе члан 17, став 2, тачка 1) и члан 18 Закона о оружју и муницији (*Службени гласник РС*, бр. 9/92, 53/93, 67/93, 48/94, 44/98, 39/03, 85/05 – др. закон, 101/05 – др. закон и 27/11 – УС) и члан 8, ст. 2 и 3, те члан 8б Закона о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама (*Службени гласник РС*, бр. 67/03, 101/05, 90/07, 72/09 – др. закон и 111/09).

По самој природи ствари, Закон о приватном обезбеђењу је детаљан и релативно обиман правни акт. Садржи укупно 91 члан, који су подељени у 12 поглавља, и то: Уводне одредбе (чл. 1–3), Обавезно обезбеђени објекти (чл. 4 и 5), Послови приватног обезбеђења (чл. 6 и 7), Лиценце за вршење послова приватног обезбеђења (чл. 8–18), Начин вршења послова приватног обезбеђења (чл. 19–45), Овлашћења службеника обезбеђења (чл. 46–57), Означавање и представљање (чл. 58–65), Евиденције (чл. 66 и 67), Заштита података (чл. 68 и 69), Надзор (чл. 70–75), Казнене одредбе (чл. 76–84), те Прелазне и завршне одредбе (чл. 85–91).

² Текст закона са краћим напоменама видети у: Ж. Никач (прир.), *Приватна безбедност и детективска делатност: нови законски прописи у Републици Србији*, Пословни биро, Београд, 2013.

2. Разлози за доношење Закона о приватном обезбеђењу (по хитном поступку)

Иако се на њега чекало 20 година, овај закон је морао бити донет по хитном поступку. Наиме, како је Република Србија у међувремену потврдила Споразум о стабилизацији и придруживању било је неопходно испунити обавезе које из тога произлазе, пре свега у делу који се односи на реформу система безбедности и брже усклађивање националног техничког законодавства са техничким законодавством ЕУ (члан 77 Споразума о стабилизацији и придруживању – обавеза Републике Србије јесте да предузме неопходне мере како би постепено постигла усклађеност са техничким прописима Уније и европском стандардизацијом, метрологијом и процедурама оцењивања услажености) и са начелима СТО.

По оцени предлагача Закона, реформа сектора безбедности се на организационом нивоу односи на промене унутар самог сектора, укључујући и сектор приватног обезбеђења. На тај начин се сектор безбедности прилагођава променама у друштву. Најважнија промена је професионализација. Такве организације би требало да имају јасно дефинисане и широко прихваћене улоге у контроли. Такође, оне треба да имају јасна правила којима ће бити дефинисана њихова одговорност као целине, али и одговорност сваког њиховог припадника појединачно.

Један од таквих прописа свакако је и овај закон, с обзиром на то да он представља материјално-правни основ за вршење послова приватног обезбеђења у систему националне безбедности и у оквиру демократске цивилне контроле коју ће убудуће вршити акредитоване организације. У складу са Уредбом Европског парламента и Савета ЕУ број 765/2008 од 9. јула 2008. године, такве организације представљају најпожељније средство којим се доказује не само компетентност, већ и други битни елементи демократске цивилне контроле (независност, непристрасност, објективност).

У том смислу, усвајање Закона о приватном обезбеђењу по хитном поступку представља испуњавање међународних обавеза које произлазе из чланства у Конфедерацији европских служби приват-

ног обезбеђења (CoESS)³, која представља око 50.000 фирми за приватно обезбеђење у Европи, са преко 2.200.000 запослених. Сматра се, наиме, да је учешће у раду CoESS-а предуслов за ефикасно и оптимално вршење послова приватног обезбеђења, професионализацију и достизање међународно признатих стандарда у тој области.

С друге стране, уставни основ за доношење Закона о приватном обезбеђењу садржан је у члану 97, тачка 4 Устава Републике Србије, којим је прописано да Република Србија, између осталог, уређује и обезбеђује одбрану и безбедност Републике Србије и њених грађана.

Најзад, Народна скупштина Републике Србије је 26. октобра 2009. године донела Одлуку о усвајању Стратегије националне безбедности Републике Србије. У тој стратегији (поглавље IV, Политика националне безбедности, одељак 4, Политика унутрашње безбедности) наводи се, између осталог, следеће: „Све већу одговорност у спровођењу политике унутрашње безбедности, заједно са државним и осталим органима и институцијама, имају субјекти из области приватног обезбеђења чија делатност обухвата заштиту безбедности појединаца, објеката и других материјалних добара која није обухваћена заштитом надлежних државних органа. Од посебног друштвеног значаја је да делатност субјеката из области приватног обезбеђења буде у целости нормативно и доктринарно уређена“.

Сматра се да је доношењем Закона о полицији извршена круцијална реформа полиције уз редефинисање полицијских овлашћења, односно имплементацију Европског кодекса о полицијској етици. Тиме је заокружен процес прилагођавања домаћих закона европским стандардима, на шта се, уз услов да реорганизује тајну полицију и над њом успостави контролу владе и скупштине, наша земља обавезала у склопу испуњавања услова за пријем у Савет Европе.⁴

³ Конфедерација европских служби приватног обезбеђења (CoESS) је организација која представља послодавце фирми за приватно обезбеђење у Европи. Чланови CoESS-а су национална удружења послодаваца у сектору приватног обезбеђења европских држава.

⁴ Међу тим условима су и обавезе за доношење закона о реформи полиције, редефинисање полицијских овлашћења и имплементирање Европског кодекса о полицијској етици. Реализацији датих обавеза приступило се постепено. Наиме,

Истовремено, та решења су у складу и са условима који се односе на полицију (поштовање људских права и др.) за приступање Савету Европе, Процесу стабилизације и придруживања Европској унији, као и НАТО програму Партнерство за мир.

3. Основни садржаји Закона о приватном обезбеђењу

У *првом* поглављу Закона о приватном обезбеђењу предвиђа се да се њим уређују рад правних и физичких лица у области приватног обезбеђења, услови за њихово лиценцирање, начин обављања послова и остваривање надзора над њиховим радом, послови обезбеђења лица, имовине и пословања физичком и техничком заштитом, као и послови транспорта новца, вредносних и других пошилики, руковања готовином и банкоматима, патролирање, одржавања реда на јавним скуповима, спортским приредбама и другим местима окупљања грађана, које врше правна лица регистрована за ту делатност.

Посебно је предвиђено да услуге приватног обезбеђења не спадају у полицијску или другу безбедносну делатност државе, односно њиховим вршењем се безбедност лица, имовине и пословања остварује изван обима који обезбеђује држава. Такође је предвиђено да Министарство унутрашњих послова Републике Србије (МУП РС) задржава основне надлежности везане за издавање и одузимање лиценци и легитимација, вођење регистара за правна и физичка лица, доношење подзаконских аката и вршење надзора над спровођењем закона.

У *другом* поглављу утврђен је појам обавезно обезбеђеног објекта и шта се све сматра таквим објектом, односно шта га чини, и одређено је на који начин се може вршити његово обезбеђивање. Поред наведеног, установљава се надлежност Владе Републике Србије да пропише ближе критеријуме за одређивање обавезно обезбеђених објеката, као и начин вршења послова заштите тих објеката.

У *трећем* и *четвртном* поглављу (чл. 6 –18) прописују се врсте послова за које субјекти из области приватног обезбеђења морају при-

пре усвајања Закона о полицији донети су Закон о Безбедносно-информативној агенцији и Упутство о полицијској етици, док су полицијска овлашћења у великој мери редефинисана Законом о кривичном поступку.

бавити лиценцу за обављање послова, односно врсте лиценци које се издају и услови за добијање лиценце за правна лица и предузетнике, те за физичка лица која обављају послове приватног обезбеђења.

Тако се у *трећем* поглављу прописује да правна лица и предузетници за приватно обезбеђење, под условима прописаним Законом о приватном обезбеђењу, могу имати лиценцу за послове: 1) процене ризика у заштити лица, имовине и пословања; 2) заштите лица и имовине физичким и техничким средствима, као и послове одржавања реда на јавним скуповима, спортским приредбама и другим местима окупљања грађана у делу који није у надлежности Министарства унутрашњих послова; 3) планирања, пројектовања и надзора над извођењем система техничке заштите, монтаже, пуштања у рад, одржавања система техничке заштите и обуке корисника; и 4) обезбеђења транспорта и преноса новца и вредносних пошиљки у делу који није у надлежности Министарства.

Одељком 1 *четвртог* поглавља (Врсте лиценци и услови за издавање лиценци за правна лица и предузетнике) предвиђају се врсте лиценци, те општи и посебни услови које морају испуњавати правна лица за приватно обезбеђење за добијање лиценце коју издаје МУП РС. Између осталог, предвиђа се да одговорно лице у правном лицу мора бити држављанин Србије. Такав услов показао се као незаобилазан, упркос чињеници да су, применом важећих прописа који се односе на сва привредна друштва, страна правна и физичка лица у Републици Србији остварила већинско власништво у великом броју привредних друштава регистрованих за обављање послова приватног обезбеђења.

По оцени предлагача Закона, наиме, усвајање Стратегије националне безбедности, према којој су субјекти из области приватног обезбеђења уврштени у део структуре националне безбедности (поглавље V, Систем националне безбедности, тачка 1, став 6), наметнуло је обавезу доктринарног и нормативног уређења ове делатности у свим условима (мир, ванредне ситуације, ратно стање). Овај закон предвиђа да се прописани послови приватног обезбеђења у миру обављају у складу са регистрованим делатностима и прописима који се односе на сва привредна друштва регистрована у Републици Србији, без обзира на власничку структуру.

С обзиром на то да се субјекти из области приватног обезбеђења разликују од других привредних субјеката по томе што су им запо-

слени наоружани и што све више преузимају послове обезбеђења и објеката од посебног државног интереса, њихово пословање у ванредним ситуацијама и у рату регулисано је одредбама других системских закона из области безбедности, које предвиђају да републички, покрајински и штабови за ванредне ситуације округа и локалних самоуправа одлучују о избору и закључују уговоре са субјектима из области приватног обезбеђења за извршавање задатака заштите и спасавања у ванредним ситуацијама (члан 118 Закона о ванредним ситуацијама).

Одељком 2. четвртог поглавља (Врсте лиценци и услови за издавање лиценци за физичка лица) предвиђа се да послове приватног обезбеђења могу вршити само физичка лица која имају лиценцу МУП-а РС, по врстама лиценци према стручним профилима за вршење послова.

У наредном, четвртом поглављу предвиђено је да се послови приватног обезбеђења обављају као послови физичке или техничке заштите или комбиновано физичко-техничке заштите лица и имовине, транспорта новца, вредносних и других пошилики, или као послови одржавања реда на спортским приредбама, јавним скуповима и другим местима окупљања грађана („редарска служба“). Такви се послови могу обављати само на основу и у оквиру закљученог писаног уговора са правним или физичким лицем, односно организатором скупа коме се услуга пружа, с тим да се уговор не може закључити са правним лицем или предузетником који немају лиценцу, те да субјекти из области приватног обезбеђења о сваком закљученом уговору о обезбеђењу морају доставити обавештење полицијској управи надлежној по месту извршавања уговора, у циљу остваривања функционалне сарадње и вршења надзора над спровођењем закона.

У овом поглављу прецизно су уређени услови и начин обављања свих врста послова приватног обезбеђења (послови физичке заштите, послови обезбеђења са оружјем, послови техничке заштите, послови планирања, пројектовања, техничког надзора, монтаже и одржавања система техничке заштите, послови обезбеђења транспорта новца, вредносних и других пошилики, послови редарске

службе и послови самозаштитне делатности), који ни у ком смислу не одступају од законских решења европских држава.⁵

Садржина *шестог* поглавља посвећена је конкретним овлашћењима службеника обезбеђења, као што су: провера идентитета лица, преглед лица и предмета, саопштавање упозорења, издавање наредби, привремено задржавање лица, употреба средства принуде (употреба средстава за везивање, физичке снаге, посебно дресираних паса и ватреног оружја). С тим у вези, посебно је прописано да ће се, као и у већини европских држава, подзаконским актима које доноси министар унутрашњих послова детаљно прописати ближи начин употребе средстава принуде која су додељена приватном обезбеђењу (чл. 57).

Седмо поглавље је посвећено питањима униформе, ознаке и легитимације службеника обезбеђења, с тим што су овим законом утврђени само основни елементи, а предвиђено је да ће се подзаконским актима детаљно прописати изглед униформе, ознаке и легитимације службеника обезбеђења, а нарочито изглед, садржина и начин употребе легитимације службеника обезбеђења. С тим у вези, сматра се да ће ношење легитимација у складу са радним профилима и додељеним овлашћењима службеника обезбеђења омогућити ефикасан надзор у спровођењу закона и јасно утврђивање одговорности у одређеним ситуацијама.

У складу са страним искуствима у овој области, прописано је да ће МУП РС утврдити изглед униформе коју носе службеници обезбеђења. Те униформе се по изгледу и боји морају јасно разликовати од униформе службеника полиције, војске, царине или од униформе и ознака било ког другог државног органа, док ће правна лица за приватно обезбеђење интерним општим актом (статутом, правилницима и сл.) прописати изглед ознаке (лога) за истицање на униформама и возилима. Посебно је предвиђено и да возила која се користе у сврху приватног обезбеђења не могу бити опремљена

⁵ Закон о приватном обезбеђењу предвиђа да се редарска служба обавља без оружја и да се поступа по наређењу овлашћеног полицијског службеника на јавном скупу (чл. 40). Осим тога, када правно лице приватног обезбеђења за одржавање реда на јавном скупу ангажује више од три редара, одговорно лице је дужно да сачини план обезбеђења, који се доставља надлежној полицијској управи заједно са пријавом организатора скупа.

специјалном звучном и светлосном сигнализацијом, осим употребе белог ротационог или трепћућег светла.

Осмо поглавље посвећено је врстама и садржини евиденција које ће водити МУП РС и правна лица из области приватног обезбеђења. Прописани су и рокови њиховог чувања, а предвиђено је и то да ће подзаконским актима детаљно бити прописане врсте и садржај појединих евиденција.

Девето поглавље је у целости посвећено заштити података. Између осталог, прописана је обавеза заштите података до којих субјекти из области приватног обезбеђења долазе у обављању делатности, при чему је та обавеза усаглашена са законским одредбама о заштити личних података и другим прописима. Обавеза правних лица и предузетника који врше послове приватног обезбеђења, као и службеника обезбеђења, да као тајну чувају све податке које сазнају током вршења послова (осим у случајевима предвиђеним законом) траје и по престанку обављања делатности правних лица и предузетника који врше послове приватног обезбеђења, односно по престанку радног односа службеника обезбеђења, све до истека законом прописаног рока.

Начин вршења надзора од стране овлашћених полицијских службеника прописан је у *десетом* поглављу Закона. Између осталог, предвиђена је и обавеза министра унутрашњих послова да за потребе примене овог закона формира посебну радну групу – Стручни савет за унапређење приватног обезбеђења и јавноприватног партнерства у сектору безбедности.⁶

У претпоследњем, *једанаестом* поглављу прописане су санкције за прекршаје правних и физичких лица, предузетника у приватном обезбеђењу, организатора скупова, као и одговорних и других лица у спровођењу овог закона, примерене националним специфичностима.

Тако је, на пример, прописано да ће се новчаном казном од 100.000 до 1.000.000 динара казнити за прекршај правно лице које користи услуге приватног обезбеђења: 1) ако користи услуге при-

⁶ С тим у вези, прописано је да регистрована удружења правних лица и предузетника за послове приватног обезбеђења и службеника обезбеђења (Удружење за приватно обезбеђење Привредне коморе Србије и др.) из реда својих чланова предлажу министру кандидата за члана Стручног савета за унапређење приватног обезбеђења.

ватног обезбеђења а нема закључен писани уговор са правним или физичким лицем које га је ангажовало за пружање тих услуга; и 2) ако за вршење послова приватног обезбеђења ангажује правно лице или предузетника или физичко лице који немају лиценцу (чл. 80).

Истом казном казниће се за прекршај правно лице које заштити своје имовине, пословања, објеката, простора и лица у њима врши преко своје унутрашње службе обезбеђења а да није добило одговарајућу лиценцу, односно ако преко унутрашње службе обезбеђења пружа услуге обезбеђења другима (чл. 83).

Дванаесто поглавље посвећено је прелазним и завршним одредбама, које су веома значајне – будући да је по неким проценама у моменту доношења Закона о приватном обезбеђењу у Србији било између 40.000 и 60.000 запослених у сектору приватне безбедности, са око 50.000 комада оружја, да је у међувремену било регистровано преко 3.000 фирми, да је вредност тржишта услуга приватног обезбеђења у 2008. години износила око 150 милиона евра, итд.⁷

С тим у вези, предвиђа се да правна и физичка лица, која на дан ступања на снагу овог закона обављају делатност и врше послове приватног обезбеђења, ускладе свој рад са одредбама новог закона у року од годину дана од дана ступања на снагу овог закона. Такође се предвиђа да правна лица која на дан ступања на снагу овог закона држе аутоматско и полуаутоматско оружје и муницију могу отуђити то оружје и муницију, непосредно или посредством привредног субјекта овлашћеног за промет оружја и муниције, у року од годину дана од дана ступања на снагу овог закона и да, по истеку тог рока, оружје које није отуђено постаје својина Републике Србије.

Најзад, предвиђа се и да лица која су, у време доношења закона, запослена код правних лица регистрованих за обављање послова приватног обезбеђења у непрекидном трајању од најмање пет година захтев за минималним стручним образовањем морају испунити у року од три године од дана ступања на снагу овог закона.

⁷ Детаљније видети: С. Стојановић и др. (ур.), *Приватне безбедносне компаније у Србији – пријатељ или претња?*, Центар за цивилно-војне односе, Београд, 2008; *Living with legacy – SALW Survey of the Republic of Serbia*, UNDP, 2005; и сл.

4. Имплементација европских стандарда и искустава

Доношење Закона о приватном обезбеђењу имало је за циљ утврђивање услова за обављање послова заштите лица, објеката и друге имовине, што је неопходан услов за остваривање равноправности пословних субјеката и даљи развој тржишне привреде уопште. Коначно, циљ доношења таквог системског закона био би и да се, кроз конзистентан систем заштите, на јединствен начин уреди надзор и контрола субјеката који обављају делатност заштите, услови за обављање те делатности, односно услови за издавање одобрења и дозволе за рад, овлашћења и забране за лица која непосредно врше послове физичке заштите, те доказивање својства тих лица и друго.⁸

Изражено је мишљење, са којим се сложио и наш законодавац, да је у складу са прокламованим опредељењем Републике Србије за чланство у Европској унији, неопходан развој националне регулативе заснован на принципима правне државе, политичког и својинског плурализма и тржишне економије. Дакле, потребно је да решења из законодавства најразвијенијих држава чланица Европске уније буду преузимања и уподобљивана примерено нашим условима и традицији.⁹

У том смислу, у Закон о приватном обезбеђењу лица и имовине требало је инкорпорисати решења заступљена у законодавству земаља из блиског окружења, са којима имамо сличну правну и административну традицију, наслеђе и праксу, од којих су неке већ и пуноправни чланови Европске уније (Словенија и Хрватска) или томе теже (БиХ и Македонија). Међутим, пажњу треба посветити и конкретним решењима садржаним у прописима оних земаља које имају развијене стандарде у овој области, као што су Велика Британија, Немачка и, посебно, Шпанија.

Списак услуга које на европском тржишту пружају приватне безбедносне компаније веома је широк када је у питању обезбеђење објеката, укључујући и нуклеарна постројења (Немачка и Румуни-

⁸ М. Милошевић, „Легислативни и практични аспекти оптимизације приватног обезбеђења у Републици Србији“, *Наука, безбедност, полиција*, бр. 3, Београд, 2009, стр. 69–81.

⁹ Д. Маравић, „О потреби законског регулисања сектора приватног обезбеђења у Србији“, *Српска правна ревија*, бр. 7, Београд, 2008, стр. 79–99.

ја), војних постројења (Аустрија, Естонија и Немачка), аеродрома (Аустрија, Немачка, Румунија, Велика Британија, Шведска, Холандија, Грчка, Француска), лука (Бугарска, Холандија), па чак и парламената (Румунија, Бугарска). Затим, такве компаније обезбеђују транспорте новца и других драгоцености, пружају услуге обезбеђења лица итд. Њихова тачна улога у конкретној држави зависи од великог броја фактора, те је стога и искуство у правном регулисању доста различито. Такође, варирају и модели успостављених односа између таквих предузећа и јавног сектора безбедности.¹⁰

На крају, показало се да је неопходна и усклађеност Закона о приватном обезбеђењу са стандардима међународног права у овој области, конкретно са решењима садржаним у:

- Конвенцији Уједињених нација против транснационалног организованог криминала;
- Акционом програму Уједињених нација за спречавање илегалне трговине лаким и малокалибарским наоружањем, борбу против ње и њено искорењивање;
- Програму Уједињених нација за спречавање, борбу и искорењивање незаконите трговине лаким и малокалибарским наоружањем и свим његовим деловима; и
- Протоколу Уједињених нација против незаконите производње и кријумчарења оружјем, њиховим деловима и компонентама и муницијом.

Имплементацијом европских стандарда и искустава, као и међународноправних узанси, Законом о приватном обезбеђењу утврђени су високи стандарди које морају испуњавати, како правна лица и предузетници који пружају услуге обезбеђења лица, објеката и друге имовине, тако и лица која непосредно обављају послове обезбеђења лица и објеката (службеници обезбеђења). Најзад, с правом се сматра да се, нормативно утврђеним стандардима, ти субјекти подстичу на професионализацију и специјализацију кадрова, односно на стандардизацију и модернизацију средстава и уређаја којима се врши заштита лица и објеката.

¹⁰ М. Милошевић, „Легислативни и практични аспекти оптимизације приватног обезбеђења у Републици Србији“, *Наука, безбедност, полиција*, бр. 3, Београд, 2009, стр. 69–81.

5. Закључак

Неспорно је да је нормативно уређење области заштите лица и објеката од посебног интереса за безбедност, али и за развој тржишне привреде и демократичности друштва у целини. Познато је, наиме, да се адекватним правним уређивањем стварају основне претпоставке за успешно организовање и функционисање правних лица и предузетника специјализованих за обезбеђивање лица и имовине. Законска (и подзаконска) регулатива јавља се у том случају као основа ефикасности, али и као граница деловања таквих субјеката.

Република Србија је у дужем периоду била једина држава у региону, и шире у Европи, која област приватног обезбеђења није уредила законом. Наиме, у правном систему Републике била су правно неуређена питања која се односе на специфичности везане за обављање делатности приватног обезбеђења, осим у делу који се односио на поседовање, држање и ношење оружја и муниције. Због тога је у раду агенција за приватно обезбеђење долазило и до озбиљних злоупотреба овлашћења, од којих су многа добила негативан публицитет у јавности – на велику штету угледа оних правних лица и предузетника који послове приватног обезбеђења обављају професионално и, у недостатку закона о тој делатности, у складу са важећим националним и међународним стандардима. При томе, ни органи Министарства унутрашњих послова нису имали посебна овлашћења у односу на носиоце таквих делатности, осим оних која су била утврђена прописима о оружју и муницији.

Доношење Закона о приватном обезбеђењу представља први, али и најважнији корак у превазилажењу поменутог стања, које у Републици Србији постоји пуне две деценије.

Литература

- Анђелковић, С., „Потреба уређења приватног сектора безбедности“, *Ревиија за безбедност*, бр. 4, Београд, 2009.
- Даничић, М., Стајић Љ., *Приватна безбједност*, Висока школа унутрашњих послова, Бања Лука, 2008.
- Living with legacy – SALW Survey of the Republic of Serbia*, UNDP, 2005.

- Маравић, Д., „О потреби законског регулисања сектора приватног обезбеђења у Србији“, *Српска правна ревија*, бр. 7, Београд, 2008.
- Милошевић, М., „Легислативни и практични аспекти оптимизације приватног обезбеђења у Републици Србији“, *Наука, безбедност, полиција*, бр. 3, Београд, 2009.
- Никач, Ж., (прир.), *Приватна безбедност и детективска делатност: нови законски прописи у Републици Србији*, Пословни биро, Београд, 2013.
- Скакавац, З., „Приватни сектор безбедности у Републици Србији – у сусрет законској регулативи“, часопис *Civitas*, Факултет за правне и пословне студије, Нови Сад, 2011.

A NORMATIVE FRAMEWORK OF THE PRIVATE SECURITY IN REPUBLIC OF SRPSKA

SUMMARY: A normative framework in the area of civil protection, along with the protection of subjects and assets, is of special interest for security, but also for a development of economy market and democratic society in general. It is known that with the adequate legal regulation are formed preconditions for successful organization and function of legal entities and entrepreneurs, specialized for providing safety of persons and properties. In this thesis authors point out to the meaning of the normative legal regulations in private security in Republic of Srpska. They also define the main contents of the Law concerning the private security. This Law regulates the work of corporate persons and natural persons in private security; the conditions for licensing; the ways of work performance and supervision; services that include providing safety for persons and properties; work with physical and technical protection; as well as money transports, transports of other valuable subjects; handling with cash and slots; patrolling; order maintenance in public meetings, sports events and other places where citizens organize meetings, which is done by corporate persons registered for that type of service. Furthermore, in this thesis are given descriptions of jobs in private security, for which corporate persons must possess the adequate license, as well as the terms that must

be fulfilled. The thesis also contents the authorizations for members of private security units. However, the terms that must be implemented will be defined afterwards, in the sublegal acts from Ministry of the Internal Affairs.

KEY WORDS: *safety, private security, physical protection, technical protection, license, authorization.*

Проф. др Драгомир Јовичић¹
Доц. др Војин Пилиповић²
Факултет за правне и пословне студије
„Др Лазар Вркатић“, Нови Сад

UDK 343.9(497.11)
Оригинални научни рад
Примљен: 15. 12. 2013.
Одобрен: 31. 12. 2013.

ДЕТЕКТИВСКА ДЕЛАТНОСТ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – Нормативни и етички аспекти

САЖЕТАК: Доношењем Закона о детективској делатности, који је годинама недостајао, створени су услови за ефикасан и професионалан рад детектива. За потпуно и ефикасно функционисање детективске делатности у Републици Србији неопходно је што пре донети и подзаконску регулативу за ову област. То је у интересу укупне реформе система безбедности у Републици Србији, која захтева брже реаговање државе и целокупног друштва, као и висок степен професионализације, како у државном тако и у приватном сектору безбедности уопште. Како је сектор приватне безбедности релативно нов на тржишту безбедносних услуга било је неопходно нормативно уредити ову област, да би се обављању детективских послова могло приступити са правног, безбедносног, економског, социјалног, етичког и других аспеката. Приватни детективи морају бити оспособљени да, поред основних, примењују и специјализована оперативно-стручна знања и вештине, да реагују брзо и тактично, да користе савремену опрему и друга средства високе технологије, која су на нивоу државног детектива, односно професионалног полицајца.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *детектив, послови и овлашћења, лиценца, надзор, контрола.*

¹ jovicic.dragomir@fbzbl.net.

² vpilipovic@useens.net.

Уводне напомене

У сектору приватне безбедности, који је у складу са Стратегијом националне безбедности део укупног система безбедности, природа и карактер његових послова, захтевали су да се та значајна област нормативно уреди. Доношењем Закона³ стекли су се основни услови за делатност правних лица и предузетника, као и физичких лица, за детективску делатност. С обзиром на све већу потражњу за детективским услугама, што је последица пре свега социоекономског и политичког амбијента у којем се налазе наши грађани и привредни субјекти, све чешће се истиче потреба за прикупљањем појединих података и доказа у поступцима пред државним органима ради заштите личних и имовинских права. Значи, новим законом је омогућено да грађани, организације и други привредни субјекти (корисници услуга) могу, поред редовне судске заштите, користити и алтернативну заштиту – детективске услуге – на легалан и легитиман начин.

У уводним одредбама Закона (чланови 1 и 2) дефинисани су основни појмови: *детективска делатност, правно лице за детективску делатност, детектив, самостални детектив, лиценца, легитимација, податак, обрада података, руковалац подацима, збирка података, корисник и обрађивач података* (укупно 12 појмова).

Детективска делатност је дефинисана у члану 3, тач. 1 Закона као делатност која обухвата истражне и детективске услуге и активности свих приватних истражитеља, без обзира на то за кога и шта истражују (детективски послови), а истражне и детективске услуге као послови прикупљања, обраде података и преноса информација у складу са Законом и другим прописима, од стране правних лица и предузетника за детективску делатност.

Обрада података (члан 3, тач. 8 Закона) је свака радња предузета у вези с подацима, као што су: прикупљање, бележење, преписивање, умножавање, копирање, преношење, претраживање, разврставање, похрањивање, раздвајање, укрштање, обједињавање, уподобљавање, мењање, обезбеђивање, коришћење, стављање на увид, откривање, објављивање, ширење, снимање, организовање, чување, прилагођавање, откривање путем преноса или на други на-

³ Закон о детективској делатности, *Службени гласник РС*, бр. 104/2013.

чин чињење доступним, прикривање, измештање и на други начин чињење недоступним, као и спровођење других радњи у вези са наведеним подацима, без обзира на то да ли се те радње врше аутоматски, полуаутоматски или на други начин.

Јасно је уочљиво да се овде под детективским услугама могу сматрати и друге активности истражитеља, где спадају истражне и детективске услуге, које се обављају кроз обраду података. У обраду података спада и њихово прикупљање, као и пренос информација, што је кључно са аспекта Закона о заштити података о личности.

Услови за издавање лиценци (чланови 4–6 Закона) су јасно прецизирани у погледу безбедносне провере, као и стручне спреме, односно захтева да лице има високо образовање у трајању од најмање три године.

Обука и оспособљавање за обављање детективских послова (члан 7, ст. 1 и 2 Закона), као и *стручни испит*, у суштини су препуштени подзаконској регулативи, што ни формално, а ни садржајно, није добро јер би основу (садржај) програма и минимални обим (број часова) обуке требало законски прецизирати. За стручно и професионално обављање детективских послова веома су важни успешно савлађивање програма обуке, начини и методе оспособљавања, као и полагање стручног испита пред комисијом државног органа.

Надзор над спровођењем Закона (чланови 22–25) обавља Министарство унутрашњих послова (МУП) преко овлашћених полицијских службеника. Такође, прописане су обавезе вођења *евиденција*, које воде МУП (о лиценцама, о стручној обуци, о издатим легитимацијама и о дозволама за ватрено оружје) и правна лица за детективску делатност и предузетници (о запосленима, о закљученим уговорима, о корисницима услуга, о примењеним овлашћењима, као и о збиркама личних података).

1. Правни оквир за обављање послова детектива

Поред општих услова за заснивање радног односа предвиђених Законом о раду и другим прописима (године живота, стручна спрема, пребивалиште, здравствена способност и др.), за обављање послова детектива, односно за добијање дозволе за рад, потребно је испуњавање и *посебних услова*, што је са аспекта природе и карак-

тера послова детективске професије потпуно оправдано. То се пре свега односи на добијање **лиценце**⁴ за обављање детективске делатности. Према наведеном закону, за обављање детективске делатности детектив мора да поседује лиценцу, коју на његов захтев издаје МУП.

1.1. Лиценца правних лица и предузетника

Министарство унутрашњих послова ће издати лиценцу за обављање детективске делатности правном лицу за детективску делатност и предузетнику за детективску делатност ако испуњава следеће услове:

- да има акт о систематизацији радних места, са описом послова и овлашћењима запослених за свако радно место;
- да има најмање два запослена детектива ако делатност обавља као правно лице за детективску делатност, односно најмање једно лице са лиценцом за вршење детективских послова ако делатност обавља као предузетник за детективску делатност; и
- ако је одговорно лице у правном лицу прошло одговарајућу безбедносну проверу.

Поред тих услова, лиценца за обављање детективске делатности може се издати правном лицу за детективску делатност које је за одговорно лице, ако то лице није детектив, одредило лице:

- које је држављанин Републике Србије;
- које је пунолетно; и
- које има високо образовање.

Није посебно дефинисана област, односно стручни (образовни) профил за детектива, већ се ради о високом образовању првог степена стеченом на високим школама и факултетима у Републици Србији. Основне академске или основне струковне студије у трајању од

⁴ **Лиценца** је решење којим се правним лицима и предузетницима, као и физичким лицима, који испуњавају прописане услове, дозвољава обављање детективске делатности, односно обављање детективских послова.

најмање три године, са стечених 180 или више (240 или 300 ЕСПБ), не дају добру основу, што значи да се тим пословима може бавити и лице које има високо образовање било ког профила, па и у дужем трајању од три године.

1.2. Лиценца физичких лица

Лиценцу за вршење детективских послова такође издаје МУП ако физичко лице испуњава следеће услове:

- да је држављанин Републике Србије;
- да има стечено најмање високо образовање на студијама првог степена (основне академске студије или основне струковне студије), односно на студијама у трајању до три године;
- да је прошло одговарајућу безбедносну проверу;
- да је психофизички способно за обављање детективских послова, што доказује лекарским уверењем надлежне здравствене установе;
- да је савладало програм обуке и оспособљавања за вршење детективских послова; као и
- да има положен стручни испит за детектива, који се полаже пред комисијом МУП-а.

Сматра се да лице које има пет година радног искуства на пословима овлашћеног полицијског службеника, пословима одбране, безбедносно-обавештајним пословима, на судијској и тужилачкој функцији, као и на стручним пословима у суду или јавном тужилаштву, испуњава услов у погледу савлађивања програма обуке и оспособљавања, што је слично решење још у неким земљама у нашем окружењу.

Захтеви у погледу стручне спреме могу се анализирати у светлу опште реформе образовног система у Републици Србији, имајући у виду да се реформа одвија у складу са болоњским процесом. Закон је одредио да је старосна граница за лица која подносе захтев за лиценцу 18 година (пунолетство) и већа, а за послове непосредног извршиоца – детектива не мање од 21 године, што је добро решење, као и у још неким европским земљама.

Постојање безбедносних сметњи (одговарајућа безбедносна провера) у погледу моралног и радног лика детектива искључује пријем и заснивање радног односа са лицима која би компромитовала детективску професију.

Начин спровођења обуке и оспособљавања лица за вршење детективских послова, програм те обуке и оспособљавања, начин полагања стручног испита за детектива прописује министар унутрашњих послова. Трошкови спровођења обуке и оспособљавања падају на терет лица које полаже стручни испит и уплаћују се на рачун буџета Републике Србије.

1.3. Пословне просторије

Правно лице за детективску делатност, односно предузетник за детективску делатност, мора поседовати одговарајући простор, обезбеђен од провале и неовлашћеног приступа.

За чување збирки података и других евиденција правно лице за детективску делатност, односно предузетник за детективску делатност, мора да обезбеди касу или сеф, у складу са прописима о тајности података. Ближе услове о пословном простору и физичко-техничким мерама за чување збирки података и других евиденција прописује министар унутрашњих послова. Пожељно је да је то посебна грађевинска целина, која испуњава све техничке и друге услове у складу са прописима.

1.4. Овлашћења и послови детектива

1.4.1. Обрада података

Обраду података може вршити правно лице за детективску делатност, као и предузетник за детективску делатност, односно детектив у складу са Законом (члан 10, ст. 1, тач. 1–6), ако се подаци односе на:

- *нестала лица или лица која се крију ради избегавања кривичног гоњења;*

- *лица која су кориснику услуге проузроковала штету, ако су испуњени законом утврђени услови одговорности за штету;*
- *лица која анонимно и противправно поступају према кориснику услуге, са претњом штетних последица;*
- *предмете који су изгубљени или украдени;*
- *успешност пословања правних лица и предузетника; као и*
- *заштиту интелектуалне и индустријске својине.*

Приликом обраде података детектив *не сме* да омета обављање послова који су у надлежности других државних органа, односно служби безбедности. Начин прикупљања података у току вршења детективске делатности, односно детективских послова, мора бити у складу са законом и другим важећим прописима о вођењу поступака и заштити података о личности, а подаци морају бити прикупљани искључиво у сврху извршења уговорних обавеза.

1.4.2. Уговор

Детективска делатност, односно детективски послови, може се вршити само на основу уговора и у његовом оквиру. Уговор мора бити закључен у писаној форми између правног лица за детективску делатност, односно предузетника за детективску делатност, и корисника услуга. Према томе, детектив је дужан да у писменој форми закључи уговор, чиме регулише међусобна права са корисником услуге,⁵ што представља основни правни оквир за обављање договореног посла.

Уговор, поред осталог, мора да садржи:

- *јасно одређену сврху обраде података са образложењем;*
- *изворе прикупљања података – од лица на које се односе, од органа који су законом овлашћени за њихово прикупљање, односно од других лица;*
- *начин коришћења података;*
- *врсту и степен тајности података;*
- *рок чувања и употребе података; и*
- *мере заштите података.*

⁵ Видети шире: Д. Јовичић, В. Пилиповић, *Детективска делатност*, Факултет за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатић“, Нови Сад, 2012, стр. 97–98.

Након закључења уговора корисник услуга даје правном лицу за детективску делатност, односно предузетнику за детективску делатност, **писано овлашћење** за вршење уговорених услуга. Законом није прецизно утврђен садржај писаног овлашћења, али би оно по природи и значају ових послова, као пуномоћје⁶ морало да садржи следеће: податке о детективу или детективској агенцији, податке о кориснику услуга, предмет уговора, конкретне мере и радње које детектив предузима, редни број уговора, редни број овлашћења, логотип детектива (детективске агенције) и оверу надлежног органа.

Правно лице за детективску делатност, односно предузетник за детективску делатност, *не сме* да закључи уговор о пружању детективских услуга ако се захтев корисника услуге односи на вршење послова који нису у његовој надлежности, када се тражи обрада података који се не смеју обрађивати, те када је вршење тих услуга супротно интересима других корисника услуга са којима детектив већ има закључен уговор, другим законима и јавном моралу.

1.4.3. Легитимација

Детективска легитимација је **јавна исправа**, коју детектив приликом вршења послова мора носити, и представља овлашћење за вршење уговорених услуга које му је дао корисник услуга. Такође, детектив је дужан дати на увид легитимацију овлашћеним полицијским службеницима на њихов захтев.

Детективску легитимацију издаје МУП на захтев правног лица за детективску делатност или предузетника за детективску делатност за детектива који је положио стручни испит и завршио приправнички стаж у трајању од **шест месеци** код лица регистрованога за обављање детективске делатности.

Детектив коме престане радни однос дужан је да *одмах врати* легитимацију правном лицу за детективску делатност код којег је био запослен, а који је у року од **пет дана** доставља МУП-у. Предузетник за детективску делатност који престане да обавља детективске послове легитимацију доставља МУП-у у року од **пет дана** од дана брисања из регистра надлежног органа.

⁶ *Ibid.*, стр. 97.

Садржину, изглед и начин употребе детективске легитимације прописује министар унутрашњих послова, а за издавање детективске легитимације плаћа се прописана такса.

1.4.4. Средства принуде (ватрено оружје и физичка снага)

У обављању детективских послова детектив може бити изложен опасности, односно може му бити угрожена лична безбедност. Законодавац је предвидео инструменте (кривичноправни основ) заштите личне безбедности. Детектив може добити дозволу за ношење личног оружја у складу са законом којим се уређује оружје и муниција. Правна лица за детективску делатност *не могу*, у смислу закона о оружју и муницији, поседовати оружје.

Детектив може приликом вршења послова да употреби ватрено оружје и физичку снагу искључиво у сврху заштите сопственог живота и телесног интегритета, и то само ако на други начин не може да одбије истовремени непосредни противправни напад. Напад мора да има сва законоправна обележја, тј. да је стваран, директан, нескривљен и противправан.

Приликом употребе ватреног оружја детектив је дужан да се придржава принципа *законитости и пропорционалности*, и да делује тако да што мање штетних последица буде по лице против кога је употребио ватрено оружје. Уколико дође до повређивања лица детектив је дужан одмах *да пружи* прву помоћ лицу које је повредио употребом оружја или физичке снаге, као и да о повреди одмах обавести најближу лекарску службу.

О употреби ватреног оружја или физичке снаге, чијом применом је неком лицу нанета тешка телесна повреда, детектив или правно лице за детективску делатност или предузетник за детективску делатност одмах обавештава надлежну полицијску управу. Извештај о употреби ватреног оружја и физичке снаге детектив у року од **12 часова** доставља одговорном лицу у правном лицу за детективску делатност. Правно лице за детективску делатност, односно предузетник за детективску делатност, извештај о употреби ватреног оружја и физичке снаге, чијом применом је неком лицу нанета тешка телесна повреда, доставља полицијској управи у року од **12 часова**. Садржина извештаја о употреби ватреног оружја није по-

себно прецизирана законом, али би извештај требало да садржи следеће податке: назив (логотип) детектива (детективске агенције); број извештаја; датум писања извештаја; законски основ; дан, место (објекат) и време употребе ватреног оружја; врсту, марку, калибар, фабрички број, број метака који је испален; основне податке о лицу према којем је употребљено ватрено оружје; разлог употребе (предузете мере); детаљан опис догађаја; сведоци догађаја (ако их има); као и последице које су наступиле. Извештај би требало писати у четири примерка (један за полицијску управу, један за правно лице за детективску делатност – предузетника, један за архиву и један за лични досје поступајућег детектива).

2. Начела, стандарди и процедуре у обављању детективских послова

Из наведених законских одредби јасно је да је детективска делатност посебан вид приватне безбедности у функцији остваривања и заштите права грађана. Одредбе овог закона представљају основу за детективно поступање, с тим што, у ширем смислу, постоје и други законски прописи који се могу довести у везу са детективском делатношћу.

Детективска делатност је код нас нешто активније присутна у последњих десетак година, иако та област није била законски регулисана. Пошто се ради о делатности која тек заживљава, јасно је да она није успела да изгради сопствена начела и методе, па је логично да се у овом тренутку надопуњује начелима неких других сродних делатности које су већ изградиле своја препознатљива начела, а пре свих то се односи на полицијску делатност, с обзиром на одређене додирне тачке.

2.1. Начела детективске делатности

У прикупљању и обради података детектив мора користити и примењивати одређена знања криминалистике, кривичног права, кривично-процесног права, грађанског права, прекршајног права и сл., те се у том контексту може говорити и о неким универзалним начелима која су примењива и у раду других органа и служби.

Начела у раду детектива представљају обавезу, односно правила по којим детективски послови треба да се обављају систематски, организовано и плански, у циљу што ефикаснијег реализовања уговорних обавеза. У складу с тим, и детектив мора да се придржава основних законских норми, без обзира на то које радње предузима, јер је то од значаја за ефикасност детективске делатности и пружа се гаранција законитог и објективног рада, уз пуно поштовање основних права и слобода сваког грађанина.⁷

Најпре се ради о начелу **законитости**, затим **објективности** и **економичности**. Такође, у свакодневном раду, детектив мора изграђивати *поверење и коректност* према кориснику услуга, *чувати пословну тајну, стручно и оперативно* обављати прикупљање и обраду података, затим *сарађивати* са другим детективима, *темељно и ажурно* прикупљати и водити све податке, и стално испољавати *хуманост* у раду и односу према корисницима услуга. Исто тако је значајно начело *детективске етике*, о чему ће више бити речи у посебном поглављу.

Значи, начело **законитости** подразумева да детектив у вршењу детективских послова мора поштовати уставне, законске и подзаконске прописе, који директно регулишу детективску делатност, као и оне прописе који индиректно могу наћи примену приликом вршења детективских послова. Свакако да је најважније поштовање уставних одредби, и то оних које се односе на заштиту људских и мањинских права и слобода. Начело законитости стога мора да нађе пуну примену у спровођењу (примени) норми закона који регулишу детективску делатност, јер све оне наглашавају да је детектив дужан да своју делатност обавља у складу са позитивним прописима.

Начело **објективности** обавезује детектива да објективно планира и предузима све мере и радње за које је законом овлашћен, а које су потребне да би испунио обавезе на које је уговором обавезан. У прикупљању и обради података, као и у прикупљању доказа, морају се искључити пристрасност, лични ставови и интереси – да би се дошло до реалног чињеничног стања.

Економичност у области детективске делатности подразумева да детектив предузима само оне неопходне мере и радње које су потреб-

⁷ М. Бошковић, *Основи детективске делатности*, Факултет за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатић“, Нови Сад, 2008, стр. 28.

не ради обављања уговореног посла, те да не одуговлачи своју делатност како не би стварао непотребне трошкове кориснику услуга. Без обзира на то што је важно водити рачуна о цени коштања конкретне услуге (мора бити уписана и у уговор), примена овог начела мора да буде у складу са начелима законитости и објективности. То значи да на штету законитости и објективности детектив не може, да би корисник услуга имао мање трошкове, предузимати потребне мере и радње.

Поверење и коректност су такође важни у раду детектива, а односе се на понашање и став детектива према корисницима услуга, али ту се подразумева и однос поверења и коректности између детектива у једној детективској агенцији и коректан међусобни однос између више детективских агенција.

Плански рад, методичност и **оперативност** налажу детективу да одмах након закључења уговора, дакле од самог почетка, послу приступи темељно и систематски. Планирање активности, примена оперативно-стручних **знања** и **вештина** у прикупљању и обради података гарантоваће успех у реализацији уговорних обавеза.

Сарадња између приватних детектива може да се одвија на ужем и на ширем простору, што је условљено карактером сваког конкретnog случаја. Може се рећи да постоје три нивоа сарадње. Први је на нивоу детективске агенције, на релацији старији – млађи детектив, односно између свих детектива. Други, виши ниво, била би сарадња између детективских агенција у истом месту (локални ниво), односно региону, док би највиши ниво била сарадња између детективских агенција на нивоу државе. Јасно је да та сарадња може да се одвија и на међународном плану, и она је све актуелнија.

Детектив има обавезу **чувања пословне тајне**, а – у складу са законом – обавезно предаје податке кориснику или их брише у одређеном року. Такође, предвиђено је да се подаци које је приватни детектив прикупио за корисника услуга приликом обављања уговореног посла сматрају тајном и након што приватни детектив престане да обавља детективске послове.

2.2. Стандарди у детективској делатности

Стандарди у обављању детективских послова, у најширем смислу, могу се сматрати као највиши достигнути ниво квалитета пружених услуга у прикупљању и обради података за кориснике услуга.

Као гаранција високог професионализма приватних детектива, односно пружања детективских услуга на највишем нивоу, може се сматрати следеће:

- потпуна нормативна (законска и подзаконска) уређеност ове области приватне безбедности;
- поседовање лиценце (решења) за правна лица и предузетнике, односно за физичка лица;
- гаранција приватности (заштите) људских и мањинских права грађана;
- поштовање принципа добровољности корисника услуга или физичких лица да дају одређене податке, односно траже детективске услуге;
- максимални ниво заштите тајности у прикупљању и обради података у складу са законом за поједине категорије лица (подаци о малолетницима, избеглим и расељеним лицима, инвалидним лицима, геј популацији и др.);
- стандардизација и категоризација детективских услуга;
- одређивање минималне цене детективских услуга и праћење понуда на јавном тржишту безбедносних услуга уопште;
- максимална контрола и надзор од стране МУП-а ради праћења законитости и квалитета пружених детективских услуга, као и унапређење детективске делатности (*Стручни савет за унапређење детективске делатности*);
- јавност у раду и коректност у комуникацији са медијима; као и
- чланство у интересним организацијама (*Групација детективских агенција*) и сарадња са сличним удружењима, како у земљи тако и у иностранству.

У реализацији наведених ставова и схватања о квалитету пружених детективских услуга могу се користити искуства и добра

пракса у поступању других државних органа, служби безбедности и приватних агенција за обезбеђење имовине и лица. Ту се пре свега мисли на следеће ставове и принципе у раду: јачање одговорности и поштовање територијалне надлежности; искреност и интегритет; опрезност и обазривост; избегавање конфликта интереса; чување ауторитета других детектива, уважавање и учтивост; једнакост (непристрасност) у раду и међусобна поверљивост; понашање на јавном месту; проверавање и пријављивање непримереног понашања других детектива; јачање угледа детективске професије у друштву уопште и др.

2.3. Процедуре у детективској делатности

Процедуре у обављању детективске делатности, у најширем смислу, обухватају све поступке и радње у оснивању привредног друштва за детективску делатност (правно лице), односно почетак рада детектива (самосталног детектива) као физичког лица, начин прикупљања и обраде података⁸ (обављање детективских послова), као и поступак по престанку радног односа, односно гашења привредног друштва. То значи да би се све процедуре у детективској делатности могле одвијати у три дела, односно у три фазе.

Прва фаза обухвата поступак оснивања привредног друштва које обавља детективску делатност, а који обухвата:

- подношење захтева и издавање лиценце;
- подношење захтева и издавање легитимације; и
- поседовање одговарајућег простора;

Лиценцу и легитимацију издаје МУП, а одговарајући простор мора да обезбеди правно лице за детективску делатност, односно предузетник, у складу са условима које пропише министар унутрашњих послова.

Друга фаза обухвата начин прикупљања и обраде података и њихово достављање кориснику услуга у складу са законом, као и надзор и контролу над обављањем детективских послова. Детектив

⁸ Закон о детективској делатности, чланови 17–25.

може прикупљати и обрађивати податке о другим лицима у складу са прописима којима се уређује заштита података о личности и слободан приступ информацијама од јавног значаја. Детектив је дужан да лицу од кога прикупља податке, на његов захтев, покаже детективску легитимацију, као и писмено овлашћење за вршење посла. Обрада података без пристанка лица дозвољена је у складу са прописима којима се штите подаци о личности.

Овде је веома значајна законска одредба по којој је детектив који је у току вршења посла сазнао за кривично дело које се гони по службеној дужности дужан да о том сазнању *одмах обавести* полицију или надлежног јавног тужиоца.

На захтев овлашћеног полицијског службеника, правно лице или предузетник за детективску делатност, дужни су да му омогуће увид у све евиденције и доказе којима располаже када за то постоји одлука надлежног суда. Без одлуке суда детектив је дужан да омогући увид у доказе и предмете који се могу одузети као предмети кривичног дела. Овлашћени полицијски службеник о извршеном увиду сачињава *записник*.

Детектив може од државних органа и правних лица која на основу јавних овлашћења воде одређене евиденције, на образложен писани захтев, добити податке о:

- *боравиштима и пребивалиштима лица;*
- *власницима моторних возила и пловила;*
- *полисама осигурања;*
- *власницима непокретности;*
- *пензијском и инвалидском осигурању;*
- *подацима из судских списа у случајевима када корисник услуга има на то право; и*
- *подацима из државних архива.*

Писмени захтев за давање наведених података мора да садржи: назив, име, седиште и адресу правног лица и предузетника за детективску делатност; врсту тражених података; датум започињања обраде, односно успостављања збирке података; сврху обраде (образложење); правни основ обраде (овлашћење корисника услуге); и назив, име, седиште и адресу корисника услуге.

Ово право и овлашћење је веома значајно за приватног детектива јер се на тај начин развија међусобно поверење и јачају партнерски односи између детективске професије и државних органа.

Орган, правно лице и други руковаоци података дужни су да одбију давање података који су, на основу прописа о тајности података, одређени као тајни. У току прикупљања и обраде података детектив може, путем средстава јавног информисања, објавити фотографије несталих лица и предмета, нудити награде за добијање података, информација и доказа.

Надзор над спровођењем овог закона врши МУП. Овлашћени полицијски службеници МУП-а, у вршењу надзора над спровођењем овог закона, имају право и дужност да проверавају начин чувања и ношења ватреног оружја, као и уверења о психофизичкој способности и оспособљености детектива за руковање оружјем. Такође, по потреби, могу спроводити и друге радње којима се остварује непосредан и ненајављен увид у вршење детективских послова.

Овлашћени полицијски службеници МУП-а имају право и дужност да правном лицу за детективску делатност, односно предузетнику за детективску делатност, привремено забране обављање делатности, а детективу да привремено забране вршење детективских послова ако делатност, односно послове обавља: *без лиценце или овлашћења; без закљученог уговора; на нестручан и непрофесионалан начин који може проузроковати штету или опасност за корисника, детектива или треће лице; и супротно налогу за обављање делатности.*

Меру забране, којом се обезбеђује да се у вршењу детективских послова и обављању делатности, односно да се вршење послова усклади са овим законом, овлашћени полицијски службеник МУП-а налаже решењем. Рок за извршење ове мере не може бити дужи од *60 дана*. Против таквог решења може се изјавити жалба министру унутрашњих послова.

Трећа фаза у спровођењу процедура обухвата поступак (мере и радње) по престанку рада привредног друштва за детективску делатност, односно престанку рада детектива.

Детектив коме престане радни однос одмах враћа детективску легитимацију правном лицу за детективску делатност код којег је био

запослен. Правно лице у року од *пет дана* доставља легитимацију МУП-у. Предузетник за детективску делатност, који престане да обавља детективске послове, легитимацију доставља МУП-у, такође у року од *пет дана* од дана брисања из регистра надлежног органа.

Правно лице за детективску делатност и предузетник, као и запослени детектив, дужни су да чувају податке до којих су дошли у обављању послова као тајну, у складу са законом и другим прописима, и по престанку обављања делатности, односно по престанку радног односа детектива.

3. Правила пословне етике у детективској делатности

Недостатак прецизности законске регулативе у вези са етиком у раду детектива не значи да се том питању не посвећује одређена пажња. Недостатак професионалне етике и пословног понашања могао би озбиљно угрозити егзистенцију приватног детектива. Зато је веома важно да се у раду детектива, поред начела законитости и других начела о којима је већ било речи, поштује и *начело детективске етике*, такође значајно начело у вршењу детективске делатности.⁹

У обављању детективских послова детективи се морају придржавати основних начела детективске професије, а нарочито морају поштовати све норме законитог, правичног, хуманог и непристрасног односа према свим корисницима услуга, односно према грађанима. Одбор Удружења за приватно обезбеђење у оквиру ПКС донео је ***Кодекс професионалне етике приватног обезбеђења***, који се односи и на детективску делатност у Републици Србији.

У основним начелима прописана је обавеза да правила поштују *„сви субјекти, правна и физичка лица, којима је признат статус члана Удружења, као и запослени у њима“*, што се односи и на детективске агенције као чланове Удружења. Посебно се обавезују на поштовање општих норми понашања и принципа пословне ети-

⁹ ПКС, Удружење за приватно обезбеђење – Одбор удружења, Кодекс професионалне етике приватног обезбеђења, Одлука бр. 34 од 23. децембра 2010; Одлука о образовању Комисије за надзор и оцену имплементације Кодекса професионалне етике приватног обезбеђења, бр. 34 од 9. октобра 2012; Пословник о раду групације детективских агенција од 24. марта 2011; Удружење за приватно обезбеђење – Групација детективских агенција.

ке, поштовање добрих пословних обичаја, чување части и угледа Удружења, стручно усавршавање и уједначавање праксе поступања. Међусобни односи чланова се заснивају на поштовању закона, забрани нелојалне конкуренције, забрани ширења неистинитих информација, сталној сарадњи, размени искустава, као и на унапређењу професионалне струке. Однос према другим привредним субјектима и корисницима услуга заснива се на поштовању и придржавању уговорних обавеза, установљавању професионалних стандарда, квалитету и економским интересима при обављању послова и др. Такође, предвиђен је надзор над спровођењем одредби *Кодекса*, као и одговорност за њихово непоштивање.

Закључак

Наведени предуслови (нормативни и етички) у погледу испуњености општих претпоставки за успешно обављање детективских послова сасвим су коректни, али не и довољни. То се мора сагледати и са других аспеката везаних за детективске послове. Потребно је добро организовање, стручна обука, као и надзор у овој области, затим дефинисање и усклађивање стандарда у поступању свих детектива и детективских агенција. У општем је интересу да сви даваоци услуга примењују европске стандарде и обављају детективске послове на високом професионалном нивоу. Такође, јасно је да утврђивање статуса, права и дужности детектива, прописивање подзаконских и етичких норми и понашања, те одговорност и обученост припадника ове професије, на дугорочном плану могу дати добре резултате, односно ефекте. На тај начин би се интерес овог сектора у области приватне безбедности потврдио и на ширем плану – као јавни интерес.

Литература

- Бошковић, М. (2006). *Основи детективске делатности*. Нови Сад: Факултет за правне и пословне студије.
- Ђурић, Ђ. (2008). *Психологија и образовање*. Нови Сад: Факултет за правне и пословне студије.

- Закон о детективској делатности, *Службени гласник РС*, бр. 104/2013.
- Закон о заштити података о личности, *Службени гласник РС*, бр. 97/2008.
- Закон о приватном обезбеђењу, *Службени гласник РС*, бр. 104/2013.
- Закон о раду, *Службени гласник РС*, бр. 24/2005, 61/2005.
- Јовичић, Д., Пилиповић, В. (2012). *Детективска делатност*. Нови Сад: Факултет за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатић“.
- Кешетовић, Ж. (2007). *Партнерство полиције и приватног сектора безбедности у Србији*, у: Зборник радова – *Приватна безбједност у БиХ и Републици Српској*. Бања Лука: Факултет за безбједност и заштиту.
- Кодекс професионалне етике приватног обезбеђења* (2010). Београд: Привредна комора Србије, Удружење за приватно обезбеђење – Одбор Удружења за приватно обезбеђење.
- Одлука о образовању Комисије за надзор и оцену имплементације Кодекса професионалне етике приватног обезбеђења* (2012). Београд: Привредна комора Србије, Удружење за приватно обезбеђење – Одбор Удружења за приватно обезбеђење.
- Пилиповић, В. (2008). *Психолошко-радни и етички критеријуми за послове детектива – Осврт на предложена законска решења у Републици Србији*. Бања Лука: Дефендологија, центар за безбједносна, социолошка и криминолошка истраживања, стр. 29–39.
- Пословник о раду групације детективских агенција* (2011). Београд: Привредна комора Србије, Удружење за приватно обезбеђење – Групација детективских агенција.
- Рот, Н. (1994). *Психологија личности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Чукић, Б. (2004). *Психологија рада – усклађивање човека и посла*. Крушевац: Факултет за индустријски менаџмент.
- <http://www.korporativnabezbednost.rs>.
- <http://www.mup.gov.rs>.
- <http://www.paragraf.rs>.
- <http://www.pks.rs>.
- <http://www.theabi.org.uk/about/ethics.htm>.

DETECTIVE BUSINESS IN SERBIA – Regulatory and Ethical Aspects

ABSTRACT: The adoption of the Law on Detective Activity, the conditions for the efficient and professional operation of the detective, who was missing for years. For the full and effective functioning of detective work in Serbia, it is necessary to adopt as soon as possible and regulations in this area. It is in the interest of the overall reform of the security system in the Republic of Serbia, which require faster response of the state and the whole society, as well as a high degree of professionalism in both the state and the private security sector in general. As the private security sector is relatively new on the security services market, it was necessary to normatively regulate this area, to the performance of detective jobs could be accessed from legal, security, economic, social, ethical and other aspects. Private investigators must be trained, in addition to basic, applied and specialized operational and technical knowledge and skills to respond quickly and tactfully, to use modern equipment and other high-tech means, which are at the state investigator, or a professional police officer.

KEYWORDS: *detective, tasks and powers, license, control.*

Prof. dr Ljubo Pejanović
Fakultet za pravne i poslovne studije
„Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad
Dr Mile Rakić
Institut za političke studije, Beograd

UDK 343.9-053.6(497.11)
UDK 364.65-053.6(497.11)
Originalni naučni rad
Primljen: 15. 12. 2014.
Odobren: 31. 12. 2014.

INTEGRISANO BEZBEDNOSNO SPREČAVANJE I SUZBIJANJE MALOLETNIČKOG NASILJA U REPUBLICI SRPSKOJ I REPUBLICI SRBIJI

REZIME: Saradnja i koordinacija službi bezbednosti državnog i privatnog sektora između dve republike nije samo potrebna nego je i neizbežna u rešavanju postojećeg problema maloletničkog nasilja. Ukoliko se ne pristupi aktivnijem zajedničkom sprečavanju i suzbijanju destruktivnog nasilja omladinaca suparničkih navijačkih grupa problemi će se povećati i proširiti. Koordinacijom državnog i privatnog sektora bezbednosti stvaraju se uslovi šire zaštite, kako na prostoru jedne tako i druge republike. Državne službe bi rešavale probleme na prostoru koji kontrolišu državni organi, a na unutrašnjem planu, u objektima, privatni sektor bezbednosti. Maloletnička delinkvencija podrazumeva krivično delo koje mogu izvršiti i maloletnici, dok se pod maloletničkim nasiljem podrazumeva primena fizičke sile ili psihičke torture nad nekim od strane maloletnika ili grupe maloletnika. Činjenje krivičnih dela u tom smislu vrše pojedinci ili grupe lica učesćem u tučama u kojima dolazi do povreda ili gubitaka života. Kad su u pitanju prekršajna i krivična dela koja mogu činiti, i čine, maloletnici, naročito na sportskim terenima i sportskim nadmetanjima na prostoru Republike Srpske i Republike Srbije, ona su veoma česta pojava, a dešavaju se, u najvećem broju slučajeva tokom različitih klupskih rivaliteta na domaćem i regionalnom planu. Prema tome, maloletničko nasilje se kao pojava najčešće manifestuje na sportskim nadmetanjima, i to između različitih tzv. navijačkih (huliganskih) grupa, koje ispoljavaju nasilje primenom torture i fizičkog ugrožavanja pojedinaca ili grupe lica. Međutim, ovaj oblik nasilja se povećava i može dostići velike razmere na širem prostoru. Maloletnička delinkvencija u vidu nasilja na prostoru Republike Srbije i Republike Srpske najizraženija je za vreme sportskih nadmetanja i demonstracija, kada dolazi do fizičkih obračuna, tuča, terorisanja, kao i uništavanja materijalnih i drugih vrednosti u prostoru na kojem je došlo do huliganskih aktivnosti. U takvim slučajevima neophodno

je aktivnije organizovanje i koordinacija bezbednosnih službi, pre svega u obaveštavanju o najavama pretnji i u sprečavanju i suzbijanju tih opasnih destruktivnih aktivnosti.

KLJUČNE REČI: *maloletnici, delinkvencija, nasilje, saradnja, suzbijanje, opasnost.*

Uvod

Savremeni svet i međunarodni odnosi sa sobom donose nove tehnologije i tehnička dostignuća, kako u razvoju tehničkih sredstava i opreme tako i radi potrebe međusobne saradnje i koordinacije nacionalnih policija i drugih službi bezbednosti. To ima za cilj olakšanje, unapređenje i veću efikasnost rada u savremenim uslovima razvoja društvenog života. Na unapređivanje bezbednosnih poslova uslovljavaju nas ugrožavajuće nove i savremene metode tehnološkog i tehničkog ugrožavanja i pretnji koje su usmerene ka bezbednosti društvenog uređenja, sistema bezbednosti i bezbednosti života ljudi u Republici Srpskoj i Republici Srbiji, pa i šire. Samim tim, smatra se da je svako društvo ugroženo, neko manje neko više, ali svima se nameću veoma slični problemi, pretnje i rizici, između ostalog i na planu destruktivnih pretnji na sportskim terenima.

Savremeni oblici ugrožavanja i pretnji, među kojima i maloletničko nasilje, se umnožavaju, proširuju i tehnološki usavršavaju novim oblicima nasilja koje je upereno po celokupnu bezbednost ova dva društva, pa i šire.¹ U određenim sukobima dolazi do upotrebe svih oblika ugrožavanja svim raspoloživim sredstvima i materijalno opasnim supstancama, kojima navijačke grupe pribegavaju prilikom nasilja na sportskim i drugim terenima. Suprotstavljene navijačke grupe u svojoj destruktivnoj delatnosti nisu same – među njima se nalaze pripadnici kriminalnih skupina koji su kolovođe svakog nasilja, pa i ove vrste.

¹ Kao primer za to može poslužiti slučaj ubistva navijača i francuskog građanina Brisa Tatona u Beogradu septembra 2009, koga je fizički napala grupa huligana nanevši mu teške povrede usled kojih je preminuo u bolnici posle nekoliko dana borbe za život. Takođe, primer je i nasilničko ponašanje navijača-izgrednika iz Srbije u Đenovi godinu dana kasnije, oktobra 2010, za vreme fudbalske utakmice između reprezentacija Italije i Srbije.

Sve navedeno upravo nagoveštava i uslovljava zajedničko udruživanje, koordiniranje i delovanje službi bezbednosti državnog i privatnog sektora ove dve republike, pa i šire, a time i njihovih delatnosti, u pogledu sprečavanja i suzbijanja svih oblika pretnji, opasnosti i rizika, među kojima su i maloletnička nasilja. Upotreba zapaljivih, eksplozivnih i opasnih materija, hladnog i vatrenog oružja, eksploziva i paljevina, predstavlja veliku pretnju i sve više će je predstavljati ako se tome ne stane na put.²

Najnovije regionalne inicijative, saradnja, dogovori i koordinacija političkih i bezbednosnih subjekata omogućili su veliki pomak i unapređenje efikasnosti službi bezbednosti u sprečavanju i suzbijanju destruktivnih aktivnosti, kao što je suzbijanje narko, kriminalnih i drugih grupa, uključujući i destruktivno omladinsko nasilje.

Takvi i slični vidovi saradnje i integracije, pre svega obaveštajnih službi, poslova policija, kao i drugih službi bezbednosti u regionu, imaju za cilj stvaranje uslova za poboljšanje i unapređenje poslova bezbednosti u efikasnijem sistemskom rešavanju zajedničkog delovanja, kako u pogledu sprečavanja tako i suzbijanja negativnih pojava, među kojima je i nasilje u sportu.

Integracija, saradnja, koordinacija i zajednička delovanja doprinose korporativnom načinu zajedničkih poslova i aktivnosti koje bi izvršavale dve ili više službi na jednom planu, kojim se sistemski uređuju nacionalne službe u okviru granica određene države, kao i njihove korporativne aktivnosti sa drugim ili inostranim službama bezbednosti.

Korporativni poslovi i aktivnosti omogućavaju efikasnija delovanja na suzbijanju negativnih pojava i predstavljaju efikasnije sisteme kao jedinstvene celine kojima se obezbeđuju zajedničke metode, mere, radnje i aktivnosti na jedinstvenom planu i ostvarenju zajedničkog cilja.

Dogovaranjem i usaglašavanjem zajedničkih akcija i primenom iskustvenih metoda delovanja stvaraju se uslovi efikasnije integracije službi i poslova usmerenih ka jedinstvenom cilju eliminacije ili svodenja na najmanji mogući broj negativnih pojava koje ugrožavaju, prete i nameću rizike sa nesagledivim posledicama za pojedine države u regionu, među kojima su i dve pomenute republike.

Jedno od značajnih pitanja u istraživanju potreba, profesionalnih aktivnosti i uloge privatne detektivske i bezbednosne delatnosti u Republici

² Najnoviji primer takvog ponašanja je iz novembra 2013. kada je vođen mali rat između navijača Partizana i Crvene Zvezde.

Srpskoj i Republici Srbiji je upravo zajedničko delovanje i uključivanje tog sektora u sprečavanje kriminaliteta i destruktivnog ponašanja. Do sada je jedina prepreka, bar u Republici Srbiji, bio nedostatak zakonske i podzakonske regulative, a samim tim i interne normative, za razliku od Republike Srpske koja je taj problem zakonski regulisala. Republika Srbija je jedina država u Evropi koja nije uredila zakonsku i podzakonsku regulativu u oblasti privatne detektivske delatnosti i bezbednosti, odnosno obezbeđenja ljudskih života, materijalnih dobara i drugih vrednosti građana. S tim u vezi, predlog zakona u proceduri je put ka rešenju ove veoma značajne delatnosti, čime bi se ona konačno ozakonila, kao što je to slučaj sa Republikom Srpskom i drugim bivšim republikama SFRJ.

U tom smislu postavlja se problem ove delatnosti pri uključivanju u rad sa društvenim sektorom u zajedničkom delovanju i organizovanju. Dok se ne reši taj problem u Republici Srbiji postavlja se pitanje na osnovu kojih zakonskih pravila i metoda se može ostvariti adekvatna saradnja sa privatnom delatnošću u pogledu sprečavanja kriminaliteta u privatnom sektoru. Kad se ozakoni privatna bezbednosna delatnost privatni sektor bezbednosti u Republici Srbiji može očekivati svoju *perspektivu* i na tom planu.

1. Sprečavanje i suzbijanje maloletničkog nasilja

1.1. Pojmovno određenje krivičnog dela kod maloletničke delinkvencije

„Prilikom određivanja pojma kriminaliteta dominiraju pravne i sociološke definicije. Osnovicu pravnih definicija čine norme materijalnog i krivičnog prava, koje kriminalitet svode na pojave koje su zakonom predviđene kao krivično delo. U širem značenju, kriminalitetom se smatraju sve protivpravno kažnjive radnje – krivična dela, prekršaji i prestupi. Tom shvatanju odgovara samo pojam predmeta privredno kazneno pravo.

Sociološki pristup definisanja kriminaliteta je širi, sadržajniji, jer ne posmatra samo delo ugrožavanja društvene vrednosti, nego i učinioca, društvene uzroke, uslove i posledice kriminalnih radnji. Polazeći od toga,

sociološki pristup pod kriminalitetom podrazumeva onu vrstu socijalnog ponašanja kojom se bitno ugrožava društvena vrednost.³

S tim u vezi, destruktivno nasilje omladine na sportskim i drugim terenima predstavlja krivično delo nasilja.

1.2. Krivična odgovornost maloletnika

„Opšte odredbe krivičnog zakonika važe i za maloletnike, ali su posebnosti u vezi s tim posebno regulisane Zakonom o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnika.

Maloletnik je lice posebne uzrasne kategorije i biopsihičkih osobina koje se razlikuju od dece i odraslih po stepenu emocionalne i intelektualne zrelosti i svrsishodnosti postupaka i odgovornosti. Maloletnik pripada starosnoj populaciji intenzivnih, emotivnih, fizičkih i seksualnih promena, koje su uslov daljeg sazrevanja. Njegova kriminalna aktivnost nije, kao kod odraslih, posledica čvrste volje i zrelog razmišljanja, jer mu se vinost i uračunljivost odvijaju u posebnoj formi.

Zato se protiv njih vodi poseban postupak i izriču, po pravilu, vaspitne mere, a teže krivične sankcije samo izuzetno.⁴

Zbog toga maloletnici imaju posebnu odgovornost u činjenju krivičnih, prekršajnih i drugih dela, kao i dela nasilja, prema navedenom pravnom rešenju. Međutim, zajedno sa maloletnicima u tome učestvuju i punoletna lica, čime čine krivična dela koja zakon posebno reguliše.

1.3. Upotreba sile od strane maloletnika

„Sila je, u opštem značenju, pritisak, nasilje, upotreba fizičke, psihičke ili mehaničke radnje, kao i oblik prinude pri vršenju kriminalnih delikata. U krivičnopravnom smislu sila je upotreba snage prema nekom licu, koja je upravljena na to da ono učini određenu radnju (činjenje ili nečinjenje). Može biti neposredna ili posredna, u zavisnosti od toga da li je direktno uperena prema nekome ili preko drugog lica.“⁵

³ Milo Bošković, *Krivično pravo*, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad, 2009, str. 47–48.

⁴ *Op. cit.*, str. 74–75.

⁵ *Op. cit.*, str. 74–75.

U takvom slučaju maloletnik ili grupa maloletnika na sportskim ili drugim nadmetanjima vrše upotrebu fizičke i psihičke sile nad drugim licem ili više lica, čime čine protivzakonito nasilje nad nekim, u ovom smislu najčešće nad protivničkim navijačima ili simpatizerima nekog sportskog kluba ili državne reprezentacije.

1.4. Maloletničke pretnje

„Pretnja u osnovi znači strah, zastrašivanje. To je prinudna radnja kojom se utiče na slobodnu volju nekog radi iznuđivanja odluke, sa ozbiljnom mogućnošću nanošenja neke neprijatnosti, zla ili materijalne štete.“⁶

U takvom slučaju maloletnik ili grupa maloletnika na sportskim terenima vrši pretnju drugom licu ili većem broju lica, a ta pretnja se obično ispoljava strahom tih lica da će biti povređeni ili da im mogu biti nanete povrede opasne po život. Pretnje se izjavljuju verbalno na samim terenima ili u blizini terena, pri čemu one obično budu pretvorene u verbalne i fizičke konflikte i sukobe u kojima dolazi do lakših, težih i opasnih povreda, pa i gubitka života.⁷

1.5. Pojam i definicija sistemskih i bezbednosnih rešenja integracijom

Pojam i sistemska rešenja zasnivaju se na idejnim, planskim, dogovorenim i ugovorenim pravilima i metodama integrisanog delovanja dveju ili više službi iz sastava jednog sistema ili na kombinovanom organizovanju aktivnosti iz dva srodna ili različita sistema te dve države. U tom smislu integrisani sistem podrazumeva udruženo i zajedničko organizovanje delatnosti dveju država na istom zadatku ka jedinstvenom cilju, a to je sprečavanje i suzbijanje ugrožavajućih faktora na vlastitom prostoru. A kad je reč o integrisanim pravilima, potrebno je da objasnimo značenje reči *integriran*:

⁶ *Op. cit.*, str. 74–75.

⁷ Primera koji se dešavaju na sportskim i drugim terenima je mnogo, kako u Republici Srbiji tako i u drugim državama.

1. „uvjetovan planskim, pravilnim raspoređivanjem delova u određenoj vezi, sa strogim sistemom rada;
2. skup principa koji služe kao temelj neke nauke;
3. oblik društvene organizovanosti društvenih sistema;
4. oblik naučnog ustrojstva organizacije nečega;
5. skup privrednih jedinica, ustanova organizaciono ujedinjenih u jednu celinu“ i slično.⁸

Međutim, jedna od mogućih definicija na tom planu mogla bi se formulisati na sledeći način: pod sistemskim rešenjima se podrazumeva *„zajedničko, sveobuhvatno i integrisano organizovanje državnih i privatnih bezbednosnih institucija dveju država na sprečavanju i suzbijanju ugrožavajućih pretnji u regionu“*.

To bi bila idejna, planska i organizovana delatnost koja bi uključila delove ili celovite nacionalne sisteme bezbednosti i druge slične subjekte koji su u vezi na osnovu strogih principa rada i delovanja. U tom pravcu bi službe bezbednosti bile organizovane u jedinstven sistem bezbednosti dveju država. Svaka država, udružena sa svojim sistemom, podrazumevala bi se kao podsistem sadržan u jedinstvenom regionalnom sistemu. U zakonsko-planskim dokumentima ta bi se jedinstvenost regulisala isključivo kao akcije u određenom vremenu, a ne kao formiranje novog sistema koji bi uslovio reorganizovanje nacionalnih bezbednosnih sistema, jer se to u okviru pomenute ideje ne podrazumeva. Međutim, za sve grupacije je nužno povezivanje, udruživanje i zajedničko delovanje, bar u nekim značajnim akcijama koje su od interesa za državu koja se integriše u takav sistem, a naročito u pogledu nasilja u sportu.

Sistem bezbednosti, kao deo nauke i posebne naučne sociološke discipline, temelji se na naučnim osnovama i nacionalnim zakonskim dokumentima, pravilima i rešenjima koja se moraju ispoštovati u celovitosti i potpunosti. Sistemska rešenja proističu iz skupa različitih, srodnih i sličnih metoda kojima pribegavaju svi subjekti bezbednosti u svojim aktivnostima, a čiji je krajnji cilj ostvarenje planiranog i dobijenog zadatka. Svaki pojedinačni podsistem podrazumeva poseban oblik društvenog organizovanja, u okviru nacionalnih zakonskih dokumenata, u

⁸ Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi, izraza i kratica*, Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, 1951, str. 307.

jedinstvenom sistemu čiji je cilj eliminisanje svih mogućih ili postojećih oblika pretnji i rizika po bezbednost građana, sve društvene vrednosti, sistem bezbednosti i društvena uređenja svih demokratskih društva, pa i Republike Srpske i Republike Srbije, koja se udružuju prilikom izvođenja bezbednosnih akcija.

Naučno i teorijsko ustrojstvo službi bezbednosti podrazumeva odnos ravnopravnih naučnih disciplina kojima pripada i bezbednost, koja proučava sve aspekte nacionalnog nivoa bezbednosti koji obuhvata policijску, civilnu i privatnu bezbednost.

U tom smislu, nacionalne bezbednosne službe, organi ili subjekti čine skup ravnopravnih ustanova objedinjenih u jednu celinu – u ovom slučaju sistem bezbednosti dveju država.

Prema tome, jedinstven sistem bezbednosti podrazumeva *skup više samostalnih i ravnopravnih subjekata, organizovanih na sprečavanju, suzbijanju i eliminisanju svih negativnih pojava koje predstavljaju pretnju po bezbednost ljudi, materijalne vrednosti i sistem bezbednosti, i koje podrazumevaju određene rizike i posledice.*

Sistemske integrirano organizovanje svih subjekata bezbednosti u pogledu sprečavanja, suzbijanja i eliminisanja negativnih pojava, koje ugrožavaju bezbednost svake države pojedinačno, upravo je uslov za ostvarenje krajnjeg cilja, tj. sticanja sigurnosti građana korišćenjem zajedničkih snaga u jednom sistemu. Zbog uspešnosti jedinstvenog delovanja snaga bezbednosti u jedinstvenom regionalnom sistemu proističu potrebe udruživanja nacionalnih službi bezbednosti sa službama bezbednosti drugih država u jednom regionu. Zajedničke aktivnosti su moguće uz dogovore i sklopljene sporazume između država da zajednički deluju u cilju efikasnijeg sprečavanja i suzbijanja terorističkih, kriminalnih aktivnosti i korupcije. Navedeni negativni oblici pretnji i opasnosti po bezbednost su pojave i fenomen koji prete celokupnoj međunarodnoj zajednici, a naročito zemljama u razvoju i tranziciji.⁹ Stoga sistemsko integrisanje službi, poslova i delovanja podrazumeva korporativno upravljanje i delovanje radi odgovora na sve moguće pretnje i rizike na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom planu.

⁹ Najnoviji planski dogovor je potpisivanje sporazuma između Srbije i Hrvatske u pogledu isporučenja njihovih građana koji su činili ili čine zločine, zbog kojih se skrivaju preko granica ovih država. Taj sporazum će podrazumevati zajedničke akcije sprečavanja i suzbijanja organizovanog kriminala na prostorima ove dve države. U istom smislu to je neophodno i za region u celini.

1.6. Integracija bezbednosnih institucija i zajedničkih poslova

Strategijski pristupi savremenim reformama u sistemu bezbednosti su realne procene i pretpostavke da se objedinjavanjem službi i poslova unapređuje kvalitet u bezbednosnom sektoru svake države pojedinačno, po principu unija. Takav osavremenjeni i reformisani nacionalni sistem ispunjava uslove za udruživanje u zajednički sistem dveju država, pa i regiona u celini. Time bi se unapredili poslovi i aktivnosti na nacionalnom i regionalnom planu, zatim bi se omogućila i olakšala koordinacija, te saradnja i objedinjavanje subjekata i aktivnosti i na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom planu.

Savremeni izazovi, rizici i pretnje bezbednosti nameću potrebu za redefinisanjem misija i zadataka u sistemu bezbednosti svake države pojedinačno, a time i Republike Srbije. Krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka Republika Srbija, pa i neke druge države, suočila se sa mnogim oblicima pretnji i opasnosti kao što su: pobune, demonstracije, terorizam, organizovani kriminalitet, korupcija, agresija, elementarne nepogode, maloletničko nasilje i dr. Slično je i sa Republikom Srpskom. Sve to je uslovalo mnogobrojne reforme, kako u društvenom demokratskom uređenju tako i u planovima bezbednosti.

Svaki izazov, pretnja i rizik sa sobom nose određene posledice zbog čega su neophodni odgovarajući odgovori, a oni su najefikasniji putem reformi i usavršavanja postojećeg stanja, koje nije dalo očekivane rezultate. Svako blagovremeno procenjivanje izazova, rizika i pretnji bezbednosti društvu i društvima u regionu ima osnovnu svrhu da prvenstveno omogućí adekvatno preventivno delovanje u preduzimanju odgovarajućih metoda, mera, radnji i aktivnosti, koje omogućavaju bezbednosnom sistemu dostizanje nivoa osposobljenosti za adekvatan odgovor na sve potencijalne i moguće pretnje.

Dakle, Republika Srpska i Republika Srbija su pristupile sveukupnim demokratskim reformama, kako društvenog uređenja tako i bezbednosnog sistema, kao i adekvatnijoj saradnji u regionu i celokupnoj međunarodnoj zajednici. Saradnja i koordinacija snaga bezbednosti Republike Srpske i Republike Srbije, pa i drugih država sa njihovim snagama i međunarodnom zajednicom, bila bi krunisana mnogobrojnim potpisanim ugovorima i sporazumima u zajedničkim aktivnostima i delovanju u suzbijanju korupcije, organizovanog kriminaliteta, terorizma, malolet-

ničkog nasilja i drugih pretnji društvima na Balkanu. U ovom slučaju bi se organizovala balkanska unija bezbednosne zaštite.

Doktrinarno-naučna dokazivanja, strategijske konceptijske akcije, saradnja i koordinacija iz strateških razloga bi podrazumevale delimično većinsku nevojnu saradnju. Pod nevojnom saradnjom i zajedničkim akcijama organa bezbednosti Republike Srpske i Republike Srbije sa bezbednosnim subjektima drugih država podrazumeva se sprečavanje i suzbijanje terorizma, kao savremenog fenomena koji pretil celokupnoj međunarodnoj zajednici, a naročito regionu Balkana, kao i veoma organizovanog kriminaliteta na ovom prostoru. U novije vreme je učvršćena saradnja i koordinacija u zajedničkim akcijama na sprečavanju i suzbijanju organizovanog kriminaliteta koji razara sisteme skoro svih država u regionu.

Što se tiče objedinjavanja poslova i aktivnosti i učešća pripadnika policije i privatne bezbednosti Republike Srpske i Republike Srbije na sprečavanju i suzbijanju nasilja, to bi bilo na principu međunarodnih mirovnih snaga. Sve to bi se regulisalo dogovorima i sporazumima kako bi pripadnici bezbednosnih snaga drugih država, Republike Srpske i Republike Srbije učestvovali isključivo u sprečavanju i suzbijanju nasilja na njihovim ugroženim prostorima ili u regionu.

S tim u vezi, Republika Srbija je pristupila zajedničkim akcijama pružanja pomoći u zaštiti i spasavanju ljudi i materijalnih sredstava od prirodnih nepogoda i nesreća slanjem pomoći u obučenom ljudstvu i materijalnim sredstvima drugim državama u regionu, pa i međunarodnoj zajednici. U prošlom stoleću solidarnost je iskazana prilikom prirodnih nepogoda u regionu, a odvijala se u pomoći prilikom zemljotresa u Banjoj Luci, Skoplju, Crnogorskom primorju i drugim prostorima. Jedan od novijih primera je pružena pomoć prilikom zemljotresa na Haitiju. U planu i dogovorima je slanje mirovnih snaga i u druge države: Kongo, Obalu Slonovače, Liban, Kipar i druge. U tim slučajevima bi i Republika Srpska u sastavu BiH mogla pristupiti takvim i sličnim akcijama.

Integrisanje poslova i aktivnosti dveju ili više službi ili subjekata bezbednosti moguće je na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom planu. Ako integracija podrazumeva spajanje nekih delova u jednu grupaciju, to se odnosi i na spajanje različitih i srodnih službi u jednu celinu ili subjekt, u ovom slučaju nacionalni sistem bezbednosti. Ustavom Republike Srbije, kao i ustavima drugih država, službe bezbednosti sačinjavaju jednu celinu u okviru sistema bezbednosti, kako nacionalne dr-

žave tako i regiona u čijem sastavu su organizovane službe bezbednosti i zaštite, kao što su: bezbednosno-informativne agencije, bezbednosno-obaveštajne agencije, javna bezbednost, civilna bezbednost, privatna bezbednost, civilna zaštita i drugi subjekti koji ostvaruju bezbednost i zaštitu. Svi navedeni subjekti su ravnopravni i nezavisni u ostvarenju svojih planskih zadataka, a istovremeno su i upućeni na koordinaciju i saradnju radi efikasnijih rešenja u ostvarenju bezbednosti sistema. Svi navedeni subjekti su u jednom sistemu i tako sačinjavaju *integraciju u jednoj celini*, putem koje se ostvaruju njihove uloge, obaveze, ciljevi i zadaci.

Pored integrisanosti službi i njihovih zadataka putem jedinstvenog nacionalnog sistema jedne države moguća je integracija službi, subjekata i poslova izvan granica nacionalnog sistema u jednom pa i više regiona.¹⁰ Integrisanje pojedinih subjekata nacionalnih oružanih snaga dveju i više država podrazumeva integraciju u međunarodne snage na principu, na primer, „Legije stranaca“ u Francuskoj, međunarodnih snaga u Bosni i Hercegovini, Kosovu i Metohiji, Avganistanu, Iraku i drugim područjima zahvaćenim ratom.

Integrisani poslovi bezbednosti, sudstva i sličnih delatnosti ostvaruju se na prostoru Republike Srbije, tj. na njenom delu Kosova i Metohije. Na tom prostoru raspoređeni su pripadnici međunarodnih oružanih snaga, policije, kao i sudskih organa, čiji su zadaci zajedničko ostvarenje bezbednosti tog prostora usled nemogućnosti prisustva bezbednosnih subjekata Republike Srbije na osnovu Rezolucije 1343 koju je doneo Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija.

Da je moguće organizovati zajedničke subjekte i poslove u više država pokazuje ideja tadašnjeg predsednika Rusije Medvedeva da se formira zajednički regionalni Centar bezbednosti u Nišu, sa namenom sprečavanja i suzbijanja elementarnih nepogoda u balkanskom regionu. Organizovanjem takvog centra integrisale bi se pojedine službe, jedinice, subjekti i poslovi iz balkanskih i drugih država, koji bi efikasnije sprečavali nastanak elementarnih nepogoda i suzbijali njihove posledice. Pored integracije pripadnika, poslova i aktivnosti integrisala bi se odgovarajuća sredstva i oprema, čijom primenom bi se efikasnije vršilo

¹⁰ Tome može poslužiti integracija poslova tokom akcija na suzbijanju kriminalnih grupa i prometa narkoticima između Srbije, sa jedne, i SAD, Britanije i drugih država, sa druge strane.

suzbijanje prirodnih i veštačkih pojava koje prete bezbednosti ljudi, materijalnim vrednostima i ekologiji u celini.

1.6.1. Ogledna integracija poslova i aktivnosti

Pod *poslovima* u ovom smislu smatraju se profesionalni poslovi koje obavljaju bezbednosno-zaštitni subjekti u svim državama međunarodne zajednice. Poslovi se obavljaju u svakoj zemlji radi ostvarenja bezbednosti i zaštite državnih granica, društvenog uređenja i bezbednosti sistema i druge bezbednosti u celosti. Poslovi su srodni, slični, a ređe sa razlikama, i usklađeni su sa ustavima, zakonima i podzakonskim dokumentima svake države, pa i Republike Srpske i Republike Srbije. Poslovi uslovljavaju primenu odgovarajućih mera i metoda po osnovu kojih se eliminišu sve negativne aktivnosti koje ugrožavaju bezbednost ljudi, vrednosti i sistema uopšte.

Obavljanjem profesionalnih poslova bezbednosti i zaštite putem različitih aktivnosti i delovanja bezbednosnih institucija teži se ostvarenju krajnjeg zamišljenog i planiranog cilja. Cilj u tom smislu podrazumeva bezbednost i zaštitu sveukupnih vrednosti od svih oblika ugrožavanja i pretnji. Zacrtnim *aktivnostima* svakog pojedinca i celine sprovode se adekvatne metode, mere, radnje i postupci kojima se sprečava i suzbija svaki nedozvoljeni i protivzakoniti akt koji ugrožava bezbednost ljudskih života, zdravlja, njihove imovine i svih drugih vrednosti kojima raspolažu društva.

Da su poslovi i aktivnosti na integracionom planu mogući, potrebni i korisni ukazuju dosadašnja koordinaciona iskustva pružanja humanitarne i druge pomoći radi sprečavanja i smanjenja posledica prirodnih nepogoda i nesreća. Za vreme čestih letnjih požara i požarnih stihija u Republici Grčkoj pomoć u sredstvima i opremi za gašenje požara iz vazduha pružala je, među drugim državama, i Republika Srbija svojom vatrogasnom vazduhoplovnom eskadrilom. Nakon pojave požara u šumama na prostoru jugoistočne Srbije 2009. godine pomoć je pružila Rusija lokalizacijom požara specijalizovanim avionima.

Izlivanje ogromnih količina nafte u Meksičkom zalivu predstavljalo je veliku katastrofu, opasnost i pretnju po ekološku bezbednost na tom prostoru. Curenje nafte trajalo je od aprila do kraja juna 2010. godine. SAD nisu bile u mogućnosti da zatvore taj otvor ranije. Rusija je ponu-

dila pomoć SAD na tom planu, ali ona nije bila prihvaćena. Sve to pokazuje da je u svim oblastima potrebno i neophodno udruživanje i zajedničko delovanje na bezbednosnom i drugom planu, a za sve to uvek kažemo „zajednički smo jači“. Zašto nešto slično ne bi bilo sa Republikom Srpskom i Republikom Srbijom.

1.6.2. Sadržaji integrisanih bezbednosnih subjekata i aktivnosti

Sadržaj integrisanih ili korporativnih subjekata i aktivnosti moguć je i na nacionalnom i na međunarodnom planu. Pod nacionalnim integrisanim subjektima i poslovima smatra se objedinjavanje više manjih celina u jedan subjekt – celinu, podsistem ili manji sistem, sa ciljem kvalitetnijeg i efikasnijeg sprečavanja i eliminisanja negativnih aktivnosti i posledica usmerenih na bezbednost ljudi, imovine i sistema bezbednosti. Pod međunarodnom integracijom podrazumevaju se određene integracije subjekata i poslova iz dveju ili više država udruženih u jednom ili više subjekata po principu Interpola, Europol, NATO-a i sl., što uključuje primenu sličnih, srodnih i različitih metoda delovanja na planu obezbeđenja mira, razdvajanja sukobljenih strana, sprečavanja i suzbijanja nasilja, terorističkih aktivnosti, kriminaliteta, povrede ljudskih prava i sloboda, te drugih bezbednosnih pojava koje ugrožavaju živote i druge vrednosti u društvu.

1.6.3. Integrativne aktivnosti u okviru države

Jedan od oblika integrisanih udruživanja subjekata, stručnih službi i poslova na nacionalnom i međunarodnom planu je i korporativno odvijanje bezbednosnih integracija, koje podrazumevaju:

- **bezbednosno-informativnu agenciju**, kao istraživačko-obaveštajnu delatnost organizovanu kao podsistem u državnom sistemu, koja bi se organizovala u jedinstven sistem koji bi funkcionisao u dve republike;
- **policiju**, koja kao državna institucija preduzima preventivne i represivne mere u okviru države, a u integrisanom sistemu u dve republike ili regionu;
- **carinski organi** i njihove ispostave na graničnim prelazima takođe bi preduzimali adekvatne mere, radnje i aktivnosti u sprečavanju

krijumčarenja opasnih materija iz jedne u drugu državu koja je u tom sistemu;

- **specijalne jedinice** bile bi integrisane kroz poslove i aktivnosti u državi, kao i društvima koja su u jedinstvenom i integrisanom sistemu;
- **korporacijska bezbednost**, s obzirom na to da se korporacije šire i uspostavljaju u svim zemljama, pa i u regionu, funkcionisala bi u jedinstvenom sistemu dve republike;
- **privatna bezbednost** bi bila organizovana kao podsistem u jednoj republici, ali i kao sistem dveju republika, sa ciljem sprečavanja nasilja;
- **detektivska delatnost** podrazumeva organizovanje u podsistem jedne i, udruženo, u sistem dveju republika, sa ciljem sprečavanja nasilja na sportskim nadmetanjima i drugim manifestacijama.

1.7. Sistemska rešenja mogućih integracija bezbednosnih institucija

Sadržaj integrisanih bezbednosnih subjekata i aktivnosti na međudržavnom planu podrazumeva udruženu koordinaciju na osnovu titularnog vlasništva, te imovinsko-pravnih i i menadžersko-pravnih funkcija vođenja preduzeća. U tom slučaju naročito dolazi do izražaja udruživanje akcionarskog kapitala, ortakluka, zadrugarstva sa dva ili više udruženih vlasnika u jednom korporativnom sistemu. U takvim i sličnim slučajevima, koji su u praksi sve češći, bitna je razlika u raspolaganju vlasništvom, kao i upravljanju preduzećem, a samim tim i bezbednosnim rizicima. U evropskim zemljama i kapitalističkim sistemima u najvećem broju slučajeva titulari i upravljači preduzećem ili vlasnici korporacija su porodice ili više porodica.

U tim i takvim vlasničkim odnosima, uz poremećaj socioekonomskog razvoja i povećan broj bogatih u odnosu na veliki broj siromašnih, dolazi sve više do socijalnih razlika, siromaštva, a time povećanja i nezadovoljstva, što uzrokuje porast korupcije, kriminaliteta, organizovanog kriminaliteta, terorizma i drugih pretnji po bezbednost ljudi, imovine i sistema bezbednosti svake države uopšte. Iz takvih uslova proističu sve veće potrebe zaštite ljudi, kapitala, svojinskih odnosa i materijalnih dobara, čime su uslovljeni efikasni i visokoprofesionalni poslovi bezbednosti u

preduzećima i korporacijama. U takvim slučajevima korporativna, industrijska i privatna bezbednost, uključujući detektivsku delatnost, imala bi perspektivu integrisanja. Korporacije su sačinjene od dva ili više preduzeća na jednom ili više lokacija, u jednoj ili više država, zbog čega se pojavljuje sve veći problem bezbednosti i zaštite takvih i sličnih sistema, a time i potreba za njihovom zaštitom. Na osnovu toga proističu potreba i neizbežnost integrisanja poslova i aktivnosti među bezbednosnim institucijama u regionu. To bi bilo adekvatno i korisno u koordinaciji privatnih bezbednosnih službi.

Organizacijom korporacija na više lokacija pojavljuje se potreba za osnivanjem samostalnih službi privatne bezbednosti ili angažovanjem i drugih agencija za bezbednost, čime se stvaraju uslovi i osnova korporativnog bezbednosnog sistema zaštite. Organizovanjem dveju ili više agencija za bezbednost na zaštiti korporacija i stvorenih uslova korporativne bezbednosti podstiču se korporativno upravljanje i rukovođenje takvim sistemom bezbednosti i zaštite. Korporativni sistem upravljanja svim aktivnostima ima za cilj eliminisanje svih negativnih opasnosti i pretnji korporaciji u okviru političkog sistema. Nepristupanje korporativnim metodama, merama i radnjama na zaštiti ljudi i materijalnih vrednosti moglo bi uzrokovati:

- pretnje i opasnosti ljudima u korporaciji ili preduzećima pojedinačno;
- pretnje ugrožavanja korporativnog sistema bezbednosti u korporacijama;
- pretnje oštećenja, uništenja i prisvajanja materijalnih sredstava i drugih vrednosti;
- pretnje odavanja poslovne, tehnološke i druge tajne u korporaciji;
- pretnje i opasnost nasilja u korporaciji i sportskim objektima;
- pretnje upada u računarski sistem korporacije i slične rizike, kao i posledice koje iz toga mogu proisteći; rizik u korporacijama dovodi do rizika po društvene vrednosti, a time i do problema po bezbednosne institucije država u regionu.

„Shodno teoriji, strategiji i praksi u evropskim zemljama sa visokorazvijenom tehnologijom i tržišnom ekonomijom i stabilnim demokratskim sistemima, funkcija integrisane bezbednosti obuhvatala bi: administrativnu bezbednost (*Administrative Security*), procedure i politiku;

fizičku i tehničku bezbednost (*Out-Source/Proprietary*); mašine, postrojenja i objekte; bezbednost svojine i spoljnog partnerstva (*Personnel Security*); ličnu bezbednost (*Protective Security*); zaštitu lica i zaštitu na radu; zaštitu od požara (*Fire Security*); delovanje u vanrednim situacijama (*Conttingency Planing*); informacionu bezbednost (*Information Security*); bezbednost menadžera (*Executive Security*); bezbednost na različitim poslovima i događajima (*Event Security*); bezbednost poslova ugovorenih s državnim strukturama; istrage (*Investigations*); program zaštite od kriminala i program edukacije i razvoja bezbednosne kulture zaposlenih (*Security Education Awareness and Traning Program*).¹¹

U pomenutim slučajevima dolazi do određenih integracija pojedinih subjekata, poslova i akcija na odbrambeno-bezbednosnom planu.

Zaključak

Maloletnička delinkvencija, udružena sa kriminalnim skupinama, predstavlja veliku pretnju društvu Republike Srbije, pa i Republike Srpske i Bosne i Hercegovine, i sve više ugrožava bezbednost zdravlja i života ljudi, kao i materijalnih vrednosti. Ovaj oblik nasilja se u poslednje vreme umnožio i sve je učestaliji upravo zato što ima podršku nekih partija i klupskih uprava. Ukoliko se ne preduzmu savremenije i efikasnije metode sprečavanja i suzbijanja, ovaj oblik nasilja ugroziće celo društvo u obe republike.

Formiranje i organizovanje više država u jednu zajednicu, kao što je to slučaj sa Sjedinjenim Američkim Državama, bivšim Sovjetskim Savezom, Evropskom unijom, bivšom Socijalističkom Federativnom Republikom Jugoslavijom i drugim sličnim savezima, pokazalo je da su moguće društveno-političke integracije raznih sistema u jedinstven i funkcionalan sistem. Ovaj oblik organizovanja i jedinstvenog funkcionisanja poslužio je i za organizovanje i formiranje zajedničkih bezbednosnih funkcija u jedinstvenom sistemu, upravo u obliku vojnih saveza NATO-a i bivšeg Varšavskog saveza. Takođe, organizovane su i zajedničke službe bezbednosti kao integrativni i jedinstveni sistemi bezbedno-

¹¹ Milan Milošević, *Pojam i sadržaji korporativne bezbednosti* (zbornik radova), Fakultet bezbednosti i zaštite, Banja Luka, 2010, str. 63.

sti i zaštite (Interpol i Europol). U tom smislu mogao bi funkcionisati i integrisani bezbednosni sistem organizovan u dve republike.

Iz toga se može izvući pouka i u pogledu formiranja uvećanih i ojačanih snaga u organizovanije celine i na unutrašnjem nacionalnom planu. Integracijom više manjih službi u jedinstvene nivoe omogućava se državama efikasnija bezbednosna moć u odnosu na manje snage koje nemaju kapacitet za ostvarivanje bezbednosti od svih oblika ugrožavanja, pa i nasilja na sportskim terenima. To bi u Republici Srpskoj i Republici Srbiji stvorilo uslove i mogućnosti za objedinjavanje i integrisanje službi bezbednosti u jedinstven sistem kako bi se izbeglo rivalstvo i različiti pogledi na jedne službe u odnosu na druge. A takav sistem bi bio i značajan podsistem u regionalnoj integraciji. Organizovanjem više manjih službi sličnih profila u jedan sistem, s ciljem usmeravanja ka istim zadacima, izbeglo bi se rivalstvo i različito pristupanje obučavanju, opremanju, edukovanju i posebnom delovanju, kako u jednoj tako i u drugoj republici.

U Republici Srbiji su usitnjene službe bezbednosti i nijedna od njih ne može pružiti bezbednosnu moć u meri koja se od nje očekuje. Nijedna služba nema dovoljno pripadnika, opreme i sredstava da bi se predstavila kao efikasna snaga koja bi se mogla suprotstaviti sve učestalijim pretnjama novijeg doba. Ministarstvo unutrašnjih poslova sačinjavaju snage policije i žandarmerije i svaka od njih ima svoje specijalne jedinice koje deluju nezavisno jedna od druge. Isto tako, oružane snage su u svojim sastavima organizovale specijalizovane jedinice istih ili sličnih namena. Takođe, u Republici Srpskoj bezbednost je organizovana od više subjekata, koji bi efikasnije funkcionisali u jedinstvenom sistemu koji bi bio organizovan kao koordinacija poslova i aktivnosti.

Međutim, neka iskustva i pokazatelji daju doprinos reorganizovanju i privatnih službi bezbednosti i zaštite u jedan korporativni podsistem u jedinstvenom sistemu bezbednosti. Takvim oblikom organizovanja stvorili bi se uslovi za jaču i efikasniju državnu kontrolu nad tim subjektima. Organizovanjem korporativnog bezbednosnog sistema obezbedili bi se uslovi za efikasniji i ojačani sistem zaštite korporacija, čime bi se smanjio prevelik broj malih i sitnih agencija u privatnom sektoru. Takvom organizacijom bi se izbegle mogućnosti prodaje malih preduzeća inostranim vlasnicima, čija delatnost nije prilagođena promeni vlasništva u tim strukturama. Prema Ustavu i zakonima RS, vlasnici preduzeća mo-

raju, u tom smislu, između ostalog, biti državljani RS, kao što je to slučaj i u drugim zemljama EU.

Sve navedeno ukazuje na mogućnost sistemskog integrativnog rešenja u pogledu objedinjavanja aktivnosti službi, subjekata, institucija i poslova u jedinstven, efikasniji sistem sa jednom komandom upravljanja i rukovođenja snagama. U tom slučaju postojala bi kontrola nad svim mogućim pretnjama i opasnostima sa kojima se suočavaju i mogu suočiti društva Republike Srpske – BiH i Srbije, kako u nacionalnoj tako i u regionalnoj organizaciji. Da bi se moglo pristupiti takvom načinu organizovanja neophodna je promena u političkim stavovima, izmena ustava i zakona svih država u regionu, te, na kraju, strogo precizno dogovaranje i sporazumevanje – kako bi se izbegla moguća međusobna nerazumevanja.

3. Literatura

a) korišćena i citirana literatura

1. Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi, izraza i kratica*, Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, 1951.
2. Ljubo Mićunović, *Savremeni rečnik stranih reči*, Književna zajednica, Novi Sad, 1988.
3. Milan Milošević, *Pojam i sadržaji korporativne bezbednosti* (zbornik radova), Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banja Luka, 2010.
4. Milo Bošković, *Krivično pravo*, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad, 2009.

b) Konsultovana literatura

1. Andreja Savić i Ljubomir Stajić, *Osnovi civilne bezbednosti*, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad, 2006.
2. Bakreski, Oliver, Milošević, Milan, *Savremeni bezbednosni sistemi*, Autoprent, Skopje, 2010.
3. Dragan Đukanović, Saradnja država jugoistočne Evrope u oblasti unutrašnjih poslova i pravosuđa, *Nauka, bezbednost, policija*, br. 1/96, Policijska akademija, Beograd, 1996.
4. Dragan Simeunović, Političko nasilje, *Poslovna politika*, Beograd, 1989.

5. Grupa autora, Zbornik radova *Maloletnička delinkvencija kao oblik društveno-neprihvatljivog ponašanja*, MUP RS, Banja Luka, 2008.
6. Grupa autora, *Sprečavanje i suzbijanje savremenih oblika kriminaliteta – IV*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2009.
7. Milan Milošević, Saradnja graničnih policija zemalja Evropske unije – primer SR Nemačke i Poljske, *Strani pravni život*, Institut za uporedno pravo, 2/09, Beograd, 2009.
8. Milan Milošević, Pojam i sadržaj korporativne bezbednosti (zbornik radova), *Dani bezbjednosti*, Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banja Luka, 2010.
9. Slobodan Marković, *Osnovi korporativne i industrijske bezbednosti*, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad, 2007.
10. Sonja Lučić, Razvoj zajedničke spoljne i bezbednosne politike u Evropskoj uniji, *Bezbednost*, 2/04.
11. Mile Rakić, Ljubo Pejanović, Redizajniranje sistema bezbednosti kao odgovor na maloletničku delinkvenciju, Zbornik radova *Maloletnička delinkvencija kao oblik društveno neprihvatljivih ponašanja*, MUP RS, Banja Luka, 2008.

INTEGRATED SECURITY PREVENTING AND COMBATING JUVENILE VIOLENCE IN THE REPUBLIC OF SERBIAN AND THE REPUBLIC OF SERBIA

SUMMARY: Cooperation and coordination of security services of the state and the private sector between the two republics, it is not necessary, but it is inevitable in solving the current problem. If you can not access a more active joint prevention and control of destructive violence between rival fan groups of young people, the problems will increase and expand. Coordinated by the State and the private security sector to create conditions broader protection to the area and one of the other. Government agencies for solving problems in the area of controlling the state authorities, and internally in the private security sector facilities. The juvenile delinquency means the commission of a criminal offense that can carry

out among others and minors. While the juvenile violence is understood as the application of physical force or psychological torture by some of the minor or the minor groups. Committing offenses in this regard made by individuals or groups of persons participating in fights where there is injury or loss of life ugoženog face by rioters. When it comes to misdemeanors and offenses that can and do make minors to order at sporting events and sports events in the territory of the Republic of Serbian and Republic of Serbia, they are very common, and they are realized in most cases in a variety of club rivals in the domestic and regional plan. Accordingly Juvenile violence as a phenomenon in most cases is manifested in sport competitions between various so-called fan group exhibiting violence using torture and physical threat to an individual or group of persons, by another individual or group of hooligans. However, this form of violence is increasing and may reach great proportions in the wider area. The juvenile delinquency in the form of violence in the territory of the Republic of Serbia and the Serbian Republic is most pronounced during the sports competition and demonstration during which leads to physical confrontations, hail, terror, and destruction of material and other values in the area where there is a hooligan activities. In this case it is necessary to actively organizing and coordination between the security forces, especially in providing information for notification of threats and preventing and combating these dangerous destructive activities.

KEY WORDS: *juveniles, delinquency, violence, cooperation, prevention, risk.*

ЕКОНОМСКЕ ПОСЛЕДИЦЕ ОРГАНИЗОВАНОГ КРИМИНАЛА И КОРУПЦИЈЕ ПО ГРАЂАНЕ И НАЦИОНАЛНУ БЕЗБЕДНОСТ

САЖЕТАК: Организовани криминал и корупција су једна од највећих претњи савременој цивилизацији, која све више тежи да поприми светски значај и да угрози опстанак човека, економију, привредне и финансијске системе, животну средину, као и сама достигнућа и вредности људске цивилизације. У раду су обрађени поједини аспекти проблема организованог криминала као једна од најозбиљнијих савремених невојних претњи националној и међународној безбедности. Када је реч о угрожавању националне безбедности, евидентни су деструктивни ефекти по све сфере друштвеног и државног живота. Организовани криминал и корупција представљају не само веома озбиљан, већ и недовољно видљив и непотпуно истражен друштвени проблем. Полазећи од актуелности организованог криминала и корупције као појаве, у раду се указује и на еволуцију и нове угрожавајуће димензије савременог организованог криминала, као и на *економске последице по грађане и националну безбедност*. Посебно је апострофиран проблем корупције у јавном сектору, односно у привреди (*глобални индекс перцепције корупције – CPI*), као један од најопаснијих и најштетнијих облика те негативне друштвене појаве. Такође, обрађене су основне карактеристике и узроци корупције у привреди и разматрани најважнији аспекти борбе против корупције у Републици Србији у складу са одредбама *Националне стратегије за борбу против корупције* и Акционог плана за примену Националне стратегије за борбу против корупције. Најзад, дат је и кратак осврт на законодавни оквир и активности, те резултате које је полиција постигла у борби против корупције (одмах након доношења Националне стратегије). У раду се разматра и политика репресивног деловања државе, као једног од облика супротстављања организованом криминалу и корупцији, кроз анализу кривичних дела против службене дужности, у периоду од 1990.

до 1999. године и од 2000. до 2009. године, са посебним акцентом на затворску казну као санкцију. Прави се њихова паралела, као два периода са различитим друштвено-политичким системима, али и различитим успехом у супротстављању корупцији. Организовани криминал и корупција као тешки облици криминалног деловања не могу се у потпуности искоренити. Међутим, одређеним облицима борбе, могу се свести на нижи, подношљивији ниво, са крајњим циљем да се адекватним средствима ефикасно сузбију и, ако је то могуће, искорене у оним областима у којима причињавају највећу штету. Штетност организованог криминала и корупције огледа се пре свега у њиховом погубном деловању на најважније друштвене вредности и добра: демократске институције и тржишну економију.

Кључне речи: *организовани криминал, корупција, криминал, кривично дело, економске последице, национална безбедност, национална стратегија, борба против организованог криминала и корупције, глобални индекс перцепције корупције (CPI).*

1. Увод

Уз тероризам и корупцију, организовани криминал је најозбиљнија невојна претња човечанству. Организовани криминал и корупција угрожавају саме темеље демократске власти јер им је циљ успостављање противвласти као супротност цивилном друштву и демократској правној држави (Павишић, Веић, 1998: 239). Организовани криминал и криминално деловање представљају квалификовану опасност за јавни ред, општу сигурност, за правну државу, слободно тржиште и легалност у привредном и финансијском пословању (Бачић, 1999: 46). Готово ниједна држава није „имуна на ту пошаст“. У *ширем* смислу, то су облици криминалног деловања које одликује постојање криминалних организација и организованог приступа у вршењу кривичних дела, с циљем прибављања противправне имовинске користи. У *ужем* смислу, то су облици организованог криминалног деловања код којих су успостављене везе између шефова криминалних организација и појединаца из структуре државне власти (Бошковић, 1998: 7).

Реч је о трајном криминалном подухвату који се рационално обавља ради профита од нелегалних активности, а његово трајно постојање одржава се коришћењем силе, претњама, контролом монопола и/или корумпирањем јавних службеника. Дакле, примарни елементи организованог криминала су: постојање трајне криминалне организације; рационално криминално деловање; стицање профита као крајњи циљ криминалног деловања и коришћење силе или претњи и прибегавање корупцији ради реализације циљева и очувања имунитета од примене права (Albanese, 2000: 413).

Често се конвенционални криминал сматра доминантним. Његова „видљивост“ у односу на друге облике криминалних делатности доприноси погрешној перцепцији о стању криминала у једној земљи. С друге стране, постоје облици криминалног деловања које је посебно тешко мерити, а који, са аспекта штетности последица које изазивају, заслужују посебну пажњу и посебан начин деловања друштва. На првом месту то су организовани криминал и корупција, коју већина земаља сматра основним проблемом, али која се, због своје прикривености и интереса учесника у таквој (коруптивној) активности да она остане тајна, веома тешко открива и доказује.¹

Корупција (лат. *corruptio*) означава поквареност, кварност, изопаченост, разврат (Вујаклија, 1980: 472). У општем смислу, то је занемаривање и злоупотреба службених дужности зарад личне користи, поткупљивање, подмићивање службених особа (Николић, 2010: 166). У ширем, правном значењу, то су сви облици злоупотребе службених овлашћења и положаја из користољубља, као што су подмићивање, злоупотреба положаја и овлашћења, примање поклона и провизија. У ужем смислу, означава деликт давања и примања мита (Бошковић, 1999: 145). Корупција постоји свуда где постоји намерно нарушавање принципа непристрасног одлучивања (Танзи, 1988). То је неодговарајући начин коришћења јавне службе за стицање приватне добити (Kouplend, 1995); свака радња која потиче делимично или потпуно из мотива који је друштвено неприхватљив (Bosh, 1995); поступак особља које ради у државним органима и особља које ради у колективним економским организацијама а које користи свој положај да би се илегално дочепало државног новца и

¹ Станимир Ђукић, „Активности и економске последице организованог криминала у јавном сектору“, мастерски рад, одбрањен на Универзитету EDUCONS, ФАБУС, Сремска Каменица, октобар 2010, стр. 10.

имовине, било присвајањем, свађом или преваром (Yunglong, 1995); процес противправне размене између учинилаца из јавне сфере и учинилаца из приватне сфере, у корист личних интереса (Queloz, 1996); може је учинити било које лице (код активне), али само веома квалификована особа код пасивне (Savane, 1997); то је злоупотреба јавних овлашћења од стране службеника запослених у јавном сектору, али и (пошто су одређени послови који су раније били послови државе пренети на приватни сектор) у приватном сектору, изван јавних служби или у вези са њима (Ђокић, Шћекић, 2005: 259). Корупција најчешће може бити активна – која укључује особе које дају неко добро и на тај начин подстичу на извршење кривичног дела, и пасивна – карактеристична за особе које примају неко добро, а у замену за кривично дело које је у вези са вршењем његове дужности (Горазд, Добовшек, 2002).

Када је у питању корупција, можемо рећи да је она данас, сасвим сигурно, глобални феномен и један од највећих проблема са којим се суочава савремено друштво. „Напада“ све земље света, без обзира на њихово економско, друштвено или политичко уређење, па њеног присуства нису поштеђене ни најразвијеније државе. Ипак, највидљивија је у земљама са нестабилним политичким режимима, односно земљама са приметним одсуством правно уређене државе. Различити облици коруптивних активности у многим земљама постали су толико раширени да прете да замене постојећи друштвени систем и наметну се као доминантни, чиме би се урушиле основне вредности друштва и оно одвело у безакоње и криминал. Због тога, у циљу спречавања да различите форме подмићивања постану доминантан облик односа међу људима, потребно је успоставити адекватне механизме деловања друштва у супротстављању овој друштвено неприхватљивој појави.

Једна од „мета организованог криминала“ је и национална безбедност, која спада у тзв. *традиционалне приступе безбедности*.² Према *ортодоксној верзији* тог концепта, у фокусу безбедности је држава, односно њен „опстанак“, виталне вредности (суверенитет, територијални интегритет, политичка независност, опстанак државе, национално јединство) и државни интереси у спољној политици.

² О неким поимањима националне безбедности више у: А. Савић, (2007), *Национална безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд.

Примарно средство у (само)заштити државе су њена војска, снаге безбедности и економска моћ. Највећом претњом националној безбедности сматран је оружани напад споља или различити облици „субверзија изнутра, које су потпомогнуте споља“. У том смислу, безбедност је поистовећивана са тзв. спољном безбедношћу земље. Због тога се такав приступ назива још и *државоцентричним* приступом безбедности.

Савремено – *проширено схватање националне безбедности* (тзв. *свеобухватна – интегрална национална безбедност*) подразумева синтезу безбедности грађана³ и безбедности државе, али и допринос државе међународној и глобалној безбедности. Реч је о извесном стању заштићености виталних вредности и интереса, које се оптимизира функцијом државног и недржавног сектора националног система безбедности, и то не само од војних, него и од невојних претњи безбедности каква је организовани криминал. Конкретније, *национална безбедност је стање несметаног остваривања, развоја, уживања и оптималне заштићености националних и државних вредности и интереса, које се достиже, одржава и унапређује функцијом безбедности грађана, националног система безбедности и наднационалним безбедносним механизмима, као и одсуство (појединачног, групног и колективног) страха од њиховог угрожавања, те колективни осећај спокојства, извесност и контрола над развојем будућих појава и догађаја од значаја за живот друштва и државе.*⁴

Референтне вредности су првенствено мир, слобода, права и безбедност људи и друштвених група; квалитет живљења; национално јединство, достојанство, понос и идентитет; здрава животна средина; енергетска стабилност, економски и социјални просперитет; информациони ресурси; правни поредак и владавина права; територијални интегритет; политичка самосталност и опстанак државе и друштва.

³ Под безбедношћу грађана подразумевамо стање личног (физичког, менталног и здравственог) интегритета и имовинског (имовинскоправног, економског и социјалног) статуса појединца и његове породице.

⁴ С. Мијалковић, „Организовани криминал као претња националној безбедности“, *Безбедност*, бр. 1–2/2009, Београд.

2. Еволуција организованог криминала

Савремени организовани криминал све више поприма међународне димензије, чиме стиче способност да и споља утиче на безбедност и стабилност државе. Очигледно је да је еволуирао, те да га на прагу XXI века одликује:

- умрежавање криминалних група у националним границама – тзв. *криминална кооперација*;
- „подизање“ активности појединих криминалних група или мрежа са националног на наднационални ниво – тзв. *интернационализација криминалних активности*;
- успостављање партнерства криминалних група и мрежа из једне земље са криминалним групама и мрежама које делују на подручју других земаља – тзв. *интернационализација криминалне кооперације*;
- стварање транснационалних илегалних тржишта организованог криминала – тзв. *глобализација криминалних тржишта*;
- и
- све већа деструктивност по вредности и интересе појединца, друштва, држава и међународне заједнице.

Осим деловања у ширим географским оквирима,⁵ приметно је да је некадашњу *специјализацију* за поједине видове злочина заменило тзв. *сваистарење*, могућност да се више различитих врста илегалних „роба и услуга добије и/или наручи“ на једном месту. Очигледно је и појављивање нових облика криминала који нису типични за „стару мафију“, попут илегалне трговине црвеном живом, нуклеарним материјалом и отпадом, биолошким агенсима, генетским материјалом, људским ткивима и органима, високотехнолошког криминала итд. Истовремено, дошло је и до реституције

⁵ Према Конвенцији Уједињених нација против транснационалног организованог криминала (Службени лист СРЈ – Међународни уговори, бр. 6/2001, чл. 3), кривично дело је транснационалне природе уколико је: учињено у више држава; учињено у једној држави, али је већи део припрема, планирања, руковођења или контроле обављен у некој другој држави; учињено у једној држави, али је у њега укључена група за организовани криминал која се бави криминалним активностима у више држава; учињено у једној држави, али су битне последице наступиле у некој другој држави.

злочина за које је сматрано да су искорењени и заборављени, попут трговине људима.

Видови савременог организованог криминала су бројни, а међу њима су израженији: економски и корпорацијски криминал, наркомафија, кријумчарење оружја, трговина људима, кријумчарење миграната, секс-мафија (проституција, порно-мафија), ауто-мафија, крађа и кријумчарење старина и уметнина, коцкарска мафија, урбанистичка и грађевинска мафија, трансплантациона мафија, беби-мафија, фармакомафија, погребна мафија, фалсификовање новца и хартија од вредности, рекетирање, разбојништва, криминал војних структура, просветна мафија, друмска мафија, стечајна мафија, царинска мафија, дуванска мафија, нафтна мафија, струјна мафија, ђубретарска мафија, просветна мафија итд.⁶ Организовани криминал инфилтриран је у готово све сфере друштвеног и државног живота, па је реално очекивати „развој нових крими-бизниса“.

3. Нове угрожавајуће димензије савременог организованог криминала

За разлику од некадашњег организованог криминала чији је примарни мотив био стицање профита, данашњи криминалци имају и друге аспирације. Финансијска моћ и позиције у политичком, привредном и локалном сектору користе се за ванинституционалне, ванправне, неетичке и друге утицаје на државу, односно за узимање положаја у друштву који се не могу стећи учествовањем у регуларним демократским процесима. Нова „негативна енергија“ организованог криминала угрожава безбедност многих земаља, па и међународне заједнице.

Приметна је веза организованог криминала са политичком и економском елитом, али и са новим центрима финансијске моћи (тзв. *тајкуни*), односно са извесним облицима политичког, економског и еколошког криминала.

За легализацију илегалног профита и за оснивање и приватизацију привредних субјеката неопходна је помоћ из структура државне администрације. Реч је о представницима државних органа власти

⁶ Термин мафија коришћен је у жаргону, као синоним за вид организоване криминалне делатности.

на свим нивоима (из владе, министарстава, полиције, судства, тужилаштва, привредних структура) који за противуслуге и новац помажу криминалним групама. Њихови припадници су заштићени од државне репресије, и то избегавањем кривичног гоњења, изрицањем ослобађајућих, условних или минималних пресуда, те скраћивањем казни затвора. Најопаснији су случајеви криминализације појединих, па и већине чланова владе (тзв. *државни криминал*). Одлуке високе политике могу да штите, па и стимулишу делатности организованог криминала, чиме постају „квазилегалне“ и имуне од санкција унутрашњег права. Таква пракса је била изражена у више земаља.

Стога су и јасна настојања организованог криминала да се *инфилтрира у политички систем* многих земаља, што чини финансирањем предизборних кампања извесних политичких струја, односно корупцијом или застрашивањем гласачког тела и политичких фактора. Тиме се економска моћ трансформише у политичку, постигнуте политичке позиције користе се за увећање економске моћи, а „прљави“ капитал се легализује и „оплођује“.

Посебно забрињава инфилтрација организованог криминала у (међународне) невладине организације и злоупотреба њихових финансијских средстава за илегалне, али и легалне делатности, пре свега кроз разне тендере.

Уочљива је и веза криминалних група са бившим и актуелним припадницима, па и руководиоцима државних снага безбедности. То се односи и на нашу земљу: знања и вештине које су стекли на обуци и у оружаним конфликтима широм бивше СФРЈ, те поседовање најсавременије опреме и оружја, омогућили су им стицање извесног „рејтинга“ у криминалном миљеу, који су вешто „уновчили“. Услуге су различите, од пружања физичког обезбеђења, „спровођења“ кроз полицијске рације и контроле, транспортовања предмета кривичних дела, преко „саботирања“ истрага и кривичних поступака, до неутралисања опасности и конкуренције хапшењем, убиствима итд.⁷

⁷ Ове наводе потврђује убиство српског премијера др Зорана Ђинђића 12. марта 2003. године, које је извршила криминална група у чијем су се саставу налазили командант и помоћник команданта Јединице за специјалне операције Безбедносно-информативне агенције Републике Србије, што је, између осталог, довело и до распуштања и укидања те јединице. Анализа садржаја прве „Беле књиге о организованом криминалу у Србији“ у: Д. Маринковић, (2007), „Борба

Приметно је да организовани криминал спроводи и деструктивну психолошко-пропагандну делатност преко медија (радио, телевизија, новине), које на разне начине оснива, финансира и контролише. Тиме се врши извештај притисак на јавно мњење, на законодавне, извршне и судске органе, на супарнике из криминалног миљеа, на потенцијалне сведоке итд.

Организовани криминал је посебно деструктиван по *економско-финансијску безбедност државе и друштва*. Привредни и буџетски системи трпе огромну штету због сиве економије, прања новца и утаје пореза, што угрожава националну безбедност стварањем социјалне напетости, незадовољства, политичке нестабилности, буџетског дефицита. Привилеговањем положаја криминалних група у приватизацији привредних субјеката угрожавају се и економска и социјална безбедност запослених и њихових породица. Несрећа је већа уколико се тако присвојени капитал изнесе из земље.

Неке међународне криминалне организације поседују капитал који је већи од националних бруто доходака или буџета многих земаља. То им омогућује да спречавају транзицију ка демократији, ограничавају лична права и слободе, онемогућују економију отвореног тржишта и легалне стране инвестиције, ограничавају слободне изборе и слободу штампе, те да прете финансијској безбедности земаља (Кокољ, 1996: 45, 53). Интересантан је податак ММФ-а по којем је обим профита стеченог организованим криминалним активностима у свету порастао са осамдесет пет милијарди америчких долара у 1988. години на импозантних пет хиљада милијарди долара у 1998. години (Hough, 1998: 252). Према другим подацима, крајем XX века, „глобални бруто криминални производ“ достигао је износ од трилион америчких долара, што је, с изузетком САД и Јапана, више него иједан бруто домаћи производ који је остварен у некој сувереној држави на планети (Симић, 2002: 40).⁸

Даље, организовани криминал је неретко ослонац и логистика деловања домаћим и страним обавештајним службама у прикупљању обавештајних задатака и обављању извесних „прљавих“ послова.

против организованог криминалитета у Републици Србији у периоду транзиције“, у: *Криминалитет у транзицији: феноменологија, превенција и државна реакција*, Институт за криминологију и социолошка истраживања, Београд, стр. 467–469.

⁸ У САД трилион је милион на други степен, односно десет на дванаестом степену. У нашој земљи то је десет на осамнаестом степену.

Распон ангажовања организованог криминала може се кретати од класичног прикупљања обавештајних података, преко организовања илегалних улазака у земљу и излазака из ње припадницима и сарадницима обавештајних служби, обезбеђења фалсификованих докумената, уступања веза и оперативних позиција у структурама државне администрације, до набавке и достављања ватреног оружја и експлозивних направа за спровођење или самог спровођења субверзивних активности обавештајних служби (атентати, отмице и сл.). Због тога и не изненађује чињеница да су у прошлости многи познати криминалци поседовали „службене легитимације и значке тајних полиција“ (Мијалковић, 2005: 248).

Честа је и веза организованог криминала са тероризмом, односно са организаторима и учесницима у оружаним побунама и другим облицима политичког криминала. Иако се често заступа теза да је тероризам један од видова организованог криминала, са сигурношћу можемо констатовати да њихова релација може да буде искључиво на нивоу *повезаности, не и поклапања*.⁹ Наиме, организовани криминал је вид имовинског – класичног криминала, лукративног и неидеолошког карактера, док су мотиви и циљеви терориста идеолошко-политичког карактера. Терористи поткопавају државу, нападајући власт, док организовани криминал тежи да „тихо оствари свој профит“, прибегавајући корупцији и застрашивању носилаца власти. Међутим, традиционална разлика између терориста и криминалаца ишчезава. Криминалци у појединим случајевима прибегавају политичком насиљу да би заплашили владине службенике, а терористи прибегавају методама организованог криминала не би ли стекли профит.¹⁰

Школски пример модела криминалне сарадње организованог криминала и тероризма је пример албанског организованог криминала и

⁹ Добро организоване и велике криминалне групе често прибегавају терору, односно терорисању локалног становништва, представника привреде и локалних власти континуираним застрашивањем, „спровођењем правде“, рекетирањем, „прописивањем норми понашања“ итд. Међутим, та појава (терор) не може се поистоветити са тероризмом.

¹⁰ Примери за то су бројни, попут атентата на судије које су судиле припадницима картела Меделин и сицилијанске мафије. Супротно томе, „Блистави пут“ у Перуу профитирао је штитећи узгајиваче и пошиљаоце дроге од владиних снага, а Војска Шана из Бурме је током година прерасла из револуционарне организације у нешто више од групе препродаваца дроге (Viotti, Kauppi, 1997: 173–175).

његове сарадње са терористичком Ослободилачком војском Косова и Албанском националном армијом. Наиме, албански организовани криминал је пружао, и пружа, финансијску помоћ тим организацијама од профита стеченог кријумчарењем дроге, оружја, људи, трговином људима, проституцијом и рекетирањем привредника и становништва у земљи и иностранству; наоружава их прокријумчареним оружјем из Албаније и других земаља; кријумчари терористе „добровољце“ и „плаћенике“ из исламских земаља на Косово и Метохију. Осим тога, истим средствима финансира се откуп кућа и имања неалбанског становништва; приватизација српских предузећа, те лобирање и корумпирање представника међународних организација за независност наше јужне покрајине.

Као и у већини бивших земаља реалсоцијализма, и органи формалне социјалне контроле наше земље нису били организационо и функционално спремни да благовремено и адекватно реагују. Разлог томе је и тај што је у социјалистичким земљама, традиционално, негирано постојање организованог криминала, уз образложење да је он продукт капиталистичких друштава. Такво стање је захтевало доношење нове и адекватне законске регулативе која се односила на инкриминисање појединих облика и садржаја криминалних активности, као и на реорганизацију државних органа који су добили проширена и нова овлашћења.

4. Последице организованог криминала по грађане и националну безбедност

Организовани криминал је све озбиљнија претња правној држави, демократији, владавини права, међународном миру и стабилности. Код све већег броја земаља расте политички приоритет у решавању овог проблема. Иако се, према неким схватањима, томе мора приступити примарно или искључиво из аспекта националне безбедности и заштите националних интереса, нипошто се не смеју занемарити интереси и вредности људске и међународне безбедности (Piccarelli, 2008: 462–464).

Негативни ефекти организованог криминала манифестују се кроз најмање три димензије државног и друштвеног живота: људску, економску и безбедносну (у ужем смислу):

- *људска димензија* везана је за кршење људских права многих директних и индиректних жртава организованог криминала. Проблем је тим већи што многе државе још увек нису конципирале посебне стратегије за превенцију и сузбијање организованог криминала, односно за заштиту људских права потенцијалних и актуелних жртава, што најчешће условљава њихову примарну, секундарну и терцијарну виктимизацију;
- *економска димензија* односи се на ефекте организованог криминала који додатно продубљују неповољне чиниоце економске транзиције који су узрок и услов његовог настанка. О ефектима економске штете појединца, друштва, државе и међународне заједнице није неопходно полемисати; и
- *безбедносна димензија* тиче се угрожавања националне безбедности успоравањем процеса демократизације тзв. „транзицијских друштава“, подривањем демократских институција и владавине права, те стварањем бројних социоекономских проблема. Слабе и корумпиране државне институције и неадекватна законска регулатива онемогућују владама успешно супротстављање овом проблему, што изнутра и споља угрожава националну безбедност (Мијалковић, 2005: 247–248).

На спољнополитичком плану организовани криминал може индиректно да подстакне дезинтеграцију, онемогућавање или отежавање интеграције државе у одређене међународне институције и организације, увођење одређених облика санкција, интервенције међународне заједнице или великих сила, којима се угрожава интегритет земље, као и осуду међународне заједнице због тога што је влада неспособна да му се супротстави, не жели то да учини или га подржава. Последице по безбедност државе истоветне су последицама политичких и економских притисака.¹¹

На унутрашњем плану државе ефекти организованог криминала су изузетно сложени, латентни и неретко представљају *стратегијски*

¹¹ О последицама политичких и економских притисака видети у: А. Савић, (2000), *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, стр. 152–155.

ризик по безбедност државе и грађана, и изазивају економске последице услед:

- *дестабилизације економије и легалних тржишта* јер илегална тржишта ремете односе „понуде и тражње“ робе и услуга (који су „ослобођени пореза“);
- *угрожавања функционалности одређених државних ресурса* јер је умрежавање постојећих и формирање нових криминалних организација и тржишта штетно по одређене националне функције, пре свега по економску, социјалну, здравствену, образовну...;
- *умрежавања организованог и других видова криминала*. Најопаснија је свакако веза са политичким криминалом, кроз финансирање терористичких група, оружаних побуна, субверзивне делатности, деструктивне психолошко-пропагандне делатности итд.;
- *инфилтрације организованог криминала у политички систем земље*, што урушава демократске институције и владавину права, а код грађана изазива неповерење у власт;
- *економске дестабилизације државе због утаје пореза и прања новца*, чиме се подривају економска и финансијска, а индиректно и национална безбедност;
- *скромнијег прилива средстава у буџет држава* као последица утаје пореза, чиме се осиромашују социјални, здравствени и пензионери фондови, али и буџети служби безбедности¹²;
- *демографске дестабилизације државе*, услед деградације животне средине и нарушавања економске и социјалне сигурности породице;
- *повећања расизма и ксенофобије*, јер присуство илегалних миграната, страних жртава тровине људима и припадника страних криминалних организација ствара нове и развија постојеће националистичке и расистичке струје које могу да резултирају насилничким и политичким криминалом;
- *повећања корупције у јавном сектору*, нарочито ради контролисања политичких одлучилаца и умањивања способности

¹² Станимир Ђукић, „Активности и економске последице организованог криминала у јавном сектору“, мастерски рад, одбрањен на Универзитету EDUCONS, ФАБУС, Сремска Каменица, октобар 2010, стр. 69.

кривичноправног система. Корупција је „добра инвестиција и режијски трошак криминалне стратегије и тактике“¹³;

- *дестабилизације сектора унутрашњег економског инвестирања* – недостатак правне сигурности и развијен организациони криминал главни су разлози обесхрабљивања страних инвеститора да улажу средства у националну економију;
- *потребе за великим буџетским издвајањима ради ефикасније социјалне контроле организованог криминала* – сложене акције на превентивном, репресивном и плану заштите и помоћи жртвама од стране владиног и невладиног сектора захтевају велика буџетска издвајања. Потребан обим таквих издвајања, без угрожавања финансијске стабилности, себи може да приушти мали број држава;
- *дестабилизације породице као основне јединице друштва* – слабење моћи државе у њеном економском, образовном и социјалном сектору директно се одражава на способност грађана да задовоље своје свакодневне личне и породичне потребе, што подрива институције брака и породице;
- *пораста кршења људских слобода и права*, што условљавају наведене последице; и
- *неефикасног функционисања међународних тела и институција у земљи* – више пута је доказано да припадници одређених међународних организација и тела надлежних за решавање унутрашњих конфликта тесно сарађују са организованим криминалом, што доводи у питање њихову ефикасност и сврсисходност и друго.

5. Дефинисање појма корупције у Републици Србији

Бројне су, и мање-више подударне или различите, дефиниције корупције, како у теорији, тако и у законодавству, а такође и у пракси примене закона од стране органа откривања и гоњења кривичних дела. Но каква год да је дефиниција корупције, било да је дефинишемо као корупцију у ужем смислу, односно само као давање и примање мита, било да то чинимо у ширем смислу као сваку

¹³ *Ibid.*

користољубиву злоупотребу положаја или овлашћења од стране службеног или одговорног лица којем је поверено вршење тих овлашћења, морамо имати у виду да је корупција пре свега озбиљан криминал а не само социолошка или криминолошка појава. Стога практичарима који примењују законе радећи на откривању кривичних дела и њихових извршилаца дефиниција није од пресудног значаја, јер су у сузбијању корупције ограничени законским одредбама кривичних дела која спадају у област корупције. У борби против корупције ограничени су не само тим одредбама већ и одредбама других закона који регулишу одређене области у економској и политичкој сфери живота. Сваки појавни облик корупције мора бити законом јасно одређен као тешко кривично дело, које је могуће лако и ефикасно открити и доказати, што значи да у закону морају постојати решења која обавезују судове да за свако кривично дело из области корупције у најкраћем року изрекну правоснажну пресуду. Истовремено, неопходно је стварање негативног јавног мњења о корупцији и толерисању корупције.¹⁴

Народна скупштина Републике Србије донела је Одлуку о утврђивању Националне стратегије за борбу против корупције (*Службени гласник РС*, бр. 109/2005). Тај стратешки документ дефинише корупцију као однос који се заснива на злоупотреби овлашћења у јавном или приватном сектору у циљу стицања личне користи или користи за другог. Наведена дефиниција, дакле, под појмом корупције подразумева не само примање и давање мита, већ и сва кривична дела која се врше из користољубља злоупотребом овлашћења. Дакле, појам корупције, према том стратешком документу, проширен је и на злоупотребе које се врше у приватном сектору. Сматрамо да под корупцијом треба подразумевати не само злоупотребе јавних и економских функција и овлашћења од стране службеника запослених у јавном сектору, већ, имајући у виду да су у процесу транзиције на приватни сектор пренети одређени послови који су раније били у искључивој надлежности државе, појам корупције треба проширити и на коруптивно понашање у

¹⁴ С. Ђукић, „Актуелно стање корупције у Републици Србији и корупција у привреди“, *Годишњак Универзитета ЕДУКОНС*, Сремска Каменица, 2012, стр. 35.

приватном сектору.¹⁵ Корупција је сложен феномен и појава. Реч корупција потиче од латинске речи *corruptio*¹⁶ што значи поквареност, подмитљивост, распадање, потплаћивање, кривотворење. У *Великом речнику страних речи и израза* корупција је окарактерисана као: „Корупција (лат. *corruptio*, према *corrupture*, в. корумпирати) 1) поткупљивање, подмићивање, потплаћивање, морална исквареност; 2) кварење, труљење, распадање“.

У Конвенцији Уједињених нација против транснационалног криминала стоји следеће: „Корупција означава кривично дело учињено с намером обећања, понуде или давања државном службенику, посредно или непосредно, непримерене користи како би предузео неку радњу или се од ње уздржао, а која је део његових јавних овлашћења, односно дужности, као и измиривање или прихватање непримерене користи од стране јавног службеника како би предузео радњу или се уздржао од предузимања радње коју је дужан да предузме“.¹⁷ Светска банка и њени аутори наводе да је корупција „злоупотреба јавног положаја ради стицања приватне користи“.¹⁸

6. Основне карактеристике и узроци корупције у привреди

Мере и препоруке садржане у Акционом плану су пре свега превентивног карактера, односно усмерене су на спречавање корупције. Али те мере и препоруке преплићу се са мерама репресивног карактера, чији је циљ кривично гоњење и санкционисање корупције. Да би се репресивне мере успешно примениле предуслов је да корупција буде благовремено откривена, а да би се то остварило она се мора јасно препознати у реалном животу. Стога је потребно познавати следеће основне карактеристике корупције, које нећемо детаљније објашњавати:

¹⁵ З. Ђокић, А. Шћекић, „Корупција као тешки облик криминала“, у: Зборник радова XVI семинара права *Тешки облици криминала*, Будва, 8–12. јун 2004, Институт за криминологику и социолошка истраживања и Виша школа унутрашњих послова, стр. 259.

¹⁶ М. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд, 1986.

¹⁷ *Корупција и људска права*, магазин о корупцији – ПУИС, Центар за менаџмент, Београд, децембар 2002. – јануар 2003, стр. 3.

¹⁸ Б. Беговић, *Економска анализа корупције*, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2007, стр. 10.

- *прикривеност* је карактеристика корупције у вези са постојањем јаких мотива да се не сазна за кривично дело из области корупције, нити за учиниоца тог дела, односно да се прикрије злоупотреба овлашћења и прибављање личне користи или користи за другог таквом злоупотребом овлашћења, а што је у вези са постојањем свести да се врши недозвољена радња коју друштво санкционише као кривично дело, тако да је у тој области веома изражена „тамна бројка“ криминала;
- *променљивост облика у којима се испољава и њихова прилагодљивост новим условима*, што значи да се ради о динамичној појави чији се појавни облици веома брзо прилагођавају датим друштвеним (политичким и економским) условима у којима се корупција одвија;
- *разноликост појавних облика*, који зависе од области у којој се корупција испољава, погодности које доприносе њеном вршењу, услова у којима се одвија и личних карактеристика учинилаца;
- *распрострањеност и међународни карактер* је карактеристика корупције која означава да се она одвија у готово свим областима друштвеног и економског живота и на свим нивоима, при чему границе између држава нису препрека за њено одвијање и ширење;
- *Користољубиви мотив* је карактеристика која произилази из саме природе корупције – да се прибави незаконита имовинска корист злоупотребом овлашћења;
- *Неетичност* је карактеристика корупције која се одражава кроз грубо кршење општепризнатих моралних вредности друштва, као што су демократија, поштовање закона, поштовање личности, интегритет, радне вредности, економичност, ефективност и друго.¹⁹

Корупција и мито као негативне друштвене појаве јављају се практично од формирања првих држава и од појаве лица која обављају послове државне власти. Са развојем државе корупција и мито добијају своје карактеристичне појавне облике за поједина друшт-

¹⁹ С. Ђукић, „Актуелно стање корупције у Републици Србији и корупција у привреди“, *Годишњак Универзитета ЕДУКОНС*, Сремска Каменица, 2012, стр. 37.

ва и државе, при чему се ти облици мењају и прилагођавају новим условима, продирући у све поре државне власти. Та појава угрожава економску, политичку и друштвену моћ сваке државе, утиче на стварање и развој сиромаштва, али и сиромаштво повратно делује на корупцију, јер у одређеним случајевима сиромаштво може бити узрок вршења корупцијских кривичних дела.²⁰ Корупција је типична реципрочна активност јер се заснива на принципу даш-дам, а делује кроз мрежу односа против којих је потребно борити се уз помоћ мреже судова, полиције и невладиних организација. Суштина је у дискрецији, тајности, све се обавља скривено. То је обично игра један на један. Зато се тешко и открива. И још теже доказује. Ризик од откривања је смањен јер је обостран, делотворан и крајње ефикасан. Резултат корупције је увек известан и безрезервно сигуран: „Ја теби – ти мени – сад и овде“.²¹

Постоји мноштво узрока корупције у привреди, од којих треба посебно истаћи: недовољно изграђен привредни систем, неусклађен са економским законитостима, политичким, правним и другим условима; бирократске злоупотребе дискреционих овлашћења од стране пословодних и управљачких структура; низак ниво свести и стручних знања руководилаца и радника на кључним местима; лоша организација процеса пословања; недостатак личне одговорности; непостојање или лоша организација контроле; затвореност према јавности и нетранспарентност доношења и спровођења одлука; кумулација више неспојивих функција у једној личности и друго.²²

7. Борба против корупције у привреди у Републици Србији

Нужан пратилац уласка страног капитала у земље у транзицији јесте и улаз тзв. прљавог новца, чиме се искључује здрава конку-

²⁰ А. Фалацић, „Кривичноправни и криминолошки аспект корупцијских кривичних дјела“, *Пословна економија*, часопис за пословну економију, предузетништво и финансије, Фабус, Сремска Каменица, 2008, стр. 66.

²¹ З. Миливојевић и други, *Упутство за употребу корупције*, Агенција Аргумент, Београд, 2002, стр. 11.

²² С. Ђукић, „Актуелно стање корупције у Републици Србији и корупција у привреди“, *Годишњак Универзитета ЕДУКОНС*, Сремска Каменица, 2012, стр. 38.

ренција, а носиоци таквог криминалног деловања због своје моћи и привидно законитог деловања постају све јачи и недодирљиви. Финансирањем политичких странака остварују утицај на полицију и судство, као и на садржај закона који се доносе а којима се треба борити против организованог криминала.²³ Демократске промене у Србији, које су почеле 2000. године, и повратак земље у значајне међународне институције имали су за последицу одређен помак у раду домаћих органа правосуђа и органа унутрашњих послова, а све с циљем супротстављања организованом и међународном криминалу на билатералном, регионалном и глобалном плану. Наиме, извршене су реформе у оквиру правосуђа, органа унутрашњих послова, а на законодавном плану дошло је до извесних активности.²⁴ Дефинисање појма организованог криминала сматра се у многим државама првим корак за његово успешно сузбијање унутар националних граница или изван њих.²⁵ Корупцију је веома тешко открити и доказати. Број откривених случајева корупције, број поднетих кривичних пријава, број извршилаца кривичних дела са елементима корупције против којих су покренути кривични поступци и примењене законске мере не дају праву слику о обиму и распрострањености ове појаве.

Ипак, резултати борбе против корупције у Републици Србији, након доношења Националне стратегије за борбу против корупције, дакле за период од 1. јануара до 31. децембра 2006. године могу се оценити значајно бољим од резултата постигнутих у ранијем периоду. Полиција је током 2006. године поднела 1.157 кривичних пријава против 1.928 лица, од којих је 197 лица лишено слободе због основане сумње да су извршили 2.809 кривичних дела. Међу откривеним кривичним делима предњачи злоупотреба службеног положаја (1.444), а затим следе проневера (242), примање мита (64), давање

²³ О овоме више у: А. Dolgova, *Organized crime in Russia, Organized crime in the Baltic Sea Area*, Pre-Congress organized by the Swedish national section of AIDP, Saltsjobaden, Sweden, 6–8. јун 1997, Nouvelles Etudes Penales, 1998, стр. 175–193.

²⁴ Закон о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала донет је и објављен у *Службеном гласнику РС*, бр. 42 од 19. јула 2002, а прве измене претрпео је већ у априлу 2003. Закон о изменама и допунама овог закона објављен је у *Службеном гласнику РС*, бр. 39 од 11. априла 2003.

²⁵ Pre-Congress Resolution, Pre-Congress organized by the Swedish national section of AIDP, Saltsjobaden, 1997, Nouvelles Etudes Penales, AIDP 16/98, стр. 278–279.

мита (31), фалсификовање службене исправе (780) и неосновано добијање и коришћење кредита и других погодности (24). Међу пријављеним лицима најзаступљенији су запослени у друштвеним и приватним предузећима (1.215), запослени у јавним предузећима (ЕПС, Србијашуме, НИС – 273), запослени у органима државне управе и локалне самоуправе (128), запослени у МУП-у (76), запослени у Управи царина (61), запослени у здравству (74), запослени у просвети (49), запослени у правосудним органима (судије, вештаци... – 37), запослени у Пореској управи (22), запослени у инспекцијским органима (15), те они из осталих занимања (681). Статистичке показатеље о корупцији, базиране на реализованим случајевима, не можемо упоређивати са оним што називамо „тамна бројка криминалитета“ у овој области. Једна од основних карактеристика корупције јесте њена прикривеност, тако да је „тамна бројка“ у овој области значајно већа него у другим врстама криминала.²⁶

Због чега корупција представља зло (из извештаја Комитета за цивилне слободе и међународне послове ЕУ): због тога што смањује поверење у владу и њене институције; што лагано руши демократију и стабилност коју доноси то политичко уређење; што поткопава економски развој државе; што је одскачна даска за криминал белих крагни – тек са појавом корупције политичар заиста постаје проститутка, а државни функционер, уместо да служи народу, њен роб, што у вези са међународним криминалом омогућује велике преваре владиних чиновника и политичких функционера (Д. Јуричан, *Корупција као социјално и политичко зло*, www.radiostudent.si).

Међународни монетарни фонд процењује да је годишњи профит од криминалних делатности 550 милијарди евра, а те делатности у великој мери почивају на корупцији (А. Фалаџић, 2008: 82).

Корупција у ужем смислу, или примање и давање мита, најчешће се одвија „у четири ока“, било да се поклон или обећање поклона дају непосредно или преко посредника. Користољубиве злоупотребе службеног положаја и друга кривична дела са елементима корупције (закључење штетног уговора, превара у служби, проневера, кршење закона од стране судије, противзаконито посредовање, фалсификовање службене исправе и др.) такође се врше прикриве-

²⁶ С. Ђукић, „Актуелно стање корупције у Републици Србији и корупција у привреди“, *Годишњак Универзитета ЕДУКОНС*, Сремска Каменица, 2012, стр. 47.

но. Злоупотребе, проневере и друга кривична дела често се накнадно прикривају помоћу фалсификоване службене документације. Фалсификоване службене исправе потом се у поступку користе као доказна средства, али неретко се у пракси догађа да извршиоци уништавају или сакривају службену и пословну документацију како би онемогућили доказивање основног кривичног дела са елементима корупције. Постигнути резултати на сузбијању корупције показују да су органи откривања и гоњења кривичних дела способни да открију и докажу корупцију, али не и да је сузбију. Они спроводе репресивне мере, односно откривају кривична дела и њихове извршиоце. Међутим, борба против корупције треба да се заснива, пре свега, на превенцији. Да би се превенција ефикасно спроводила неопходно је стварање економског, правног и политичког амбијента у којем се простор за одвијање корупције сужава на друштвено прихватљиве размере. То се постиже правим мерама економске политике, бољим законским решењима и координираном акцијом свих релевантних органа и институција. Неспорна је неопходност доношења нових антикорупцијских прописа и ефикасније примене већ донетих.²⁷

Осим неопходности измене постојећих и доношења нових закона, не мање важну улогу у борби против корупције има и примена тих прописа, која мора да буде заснована на начелима професионализма. У вези с тим важну улогу имају обука, специјализација и усавршавање органа откривања и гоњења кривичних дела. Ефикасно и ефективно спровођење кривичноправних одредби захтева обуку, специјализацију и стално стручно усавршавање припадника полиције, јавних тужилаца и судија за откривање и гоњење кривичних дела из области економског и финансијског криминала, а посебно кривичних дела корупције. Не мање важну улогу у примени закона има и остваривање сарадње између државних органа, као и сарадња тих органа са свим другим субјектима демократског друштва. Сарадња се мора одвијати и на националном и на међународном нивоу. Министарство унутрашњих послова, као орган откривања кривичних дела и њихових извршилаца, је најактивнији и најорганизованији државни орган који се бори против корупције. Ту борбу спроводе специјализоване екипе криминалистичке полиције заду-

²⁷ *Ibid.*

жене за сузбијање привредног, односно финансијског и економског криминала.

Најзад, треба рећи да, у складу са дефиницијом корупције која је дата у Националној стратегији за борбу против корупције Владе Републике Србије, под појам корупције обавезно треба подводити следећа кривична дела: **1.** „Давање и примање мита у вези са гласањем“ из члана 156 КЗ РС; **2.** „Неосновано добијање и коришћење кредита и друге погодности“ из члана 209. КЗ РС; **3.** „Одавање пословне тајне“ (из користољубља) из члана 240, став 2 КЗ РС; **4.** „Фалсификовање службене исправе“ из члана 357 КЗ РС (када је извршено у стицају са неким од кривичних дела извршених из користољубља); **5.** „Злоупотреба службеног положаја“ из члана 359 КЗ РС; **6.** „Кршење закона од стране судије, јавног тужиоца и његовог заменика“ из члана 360 КЗ РС; **7.** „Превара у служби“ из члана 363 КЗ РС; **8.** „Проневера“ из члана 364 КЗ РС; **9.** „Противзаконито посредовање“ из члана 366 КЗ РС; **10.** „Примање мита“ из члана 367 КЗ РС; **11.** „Давање мита“ из члана 368 КЗ РС; **12.** „Одавање службене тајне“ (из користољубља) из члана 369, став 2 КЗ РС и остала кривична дела.²⁸

Дакле, као основни елементи корупције, на основу изнетих дефиниција, могу се навести: 1) незаконито понашање; 2) склоност непотизму; 3) уцењивање и проневера; 4) злоупотреба јавног положаја за личне циљеве; 5) делатност супротна моралним нормама; 6) богаћење без правног основа; 7) губљење поверења у државу и друштво и слично (Г. Божиловић-Петровић, 2008: 67). Али да бисмо били добри и морални треба нам већи или мањи напор у савлађивању инстинката. Живећи у друштву, човек је изложен многим искушењима и мало је оних који ће признати као Оскар Вајлд: „Свему могу да се одупрем, изузев искушењима“ (Д. Мићуновић, 2001: 7). Све наведено упућује на закључак да тамо где постоје политика, моћ и утицај – постоји и у мањој или већој мери корупција.

²⁸ С. Ђукић, „Актуелно стање корупције у Републици Србији и корупција у привреди“, *Годишњак Универзитета ЕДУКОНС*, Сремска Каменица, 2012, стр. 49.

8. Глобални индекс перцепције корупције

Саставни део рада су конкретне активности и извештај о резултатима истраживања које објављује Међународна невладина организација за борбу против корупције *Transparency International* – TI, под називом *Глобални индекс перцепције корупције* (CPI).²⁹ Тај извештај може делимично помоћи у разјашњавању корупционих односа јер се индексирање темељи на мерењу степена у ком се опажа корумпираност у јавном сектору, и то државних функционера, политичара и јавних службеника. Индекс се сачињава на основу тринаест различитих истраживања и студија које је спровело десет независних институција, испитујући предузетнике, аналитичаре, локалне стручњаке, представнике институција и пословне људе. Према наводима, индекс перцепције корупције има за циљ:

- да измери колико присуство корупције у јавном сектору опажају пословни људи, стручњаци и аналитичари ризика;
- да унапреди компаративно разумевање нивоа корупције;
- да понуди пресек виђења доносилаца одлука које утичу на трговину и инвестиције;
- да стимулише научна истраживања, анализе узрока и последица корупције на међународном и домаћем плану;
- да допринесе подизању свести о корупцији у јавности и створи климу за промене.

То истраживање се одвија годинама и пружа податке који се могу пратити у континуитету. Корупција је у истраживању дефинисана као „злоупотреба јавних овлашћења за приватну корист“. Истраживање обухвата скоро све земље света и обухвата период претходне две године од објављивања, а обухвата најмање три истраживања унутар сваке земље. Земље су вредноване на скали од 0 (веома корумпиране), до 10 (веома „чисте“). У следећим табелама, на основу резултата TI за 2010. годину, ради компарације, представљене су земље са најмањом и земље са највећом уоченом корупцијом у јавном сектору.

Поводом објављивања листе земаља ранжираних по индексу перцепције корупције за 2010. годину, чак три четвртине земаља

²⁹ www.transparency.org.yu.

има најниже оцене: мање од пет поена на скали; на нижа места доспеле су земље које су биле посебно тешко погођене „финансијском кризом“. Резултати индекса перцепције корупције за 2010. годину показују да је корупција светски проблем.

На основу резултата ТИ за 2010. годину, земље које су показале напредак од 2009. до 2010. године су: Бутан, Чиле, Еквадор, Гамбија, Хаити, Јамајка, Кувајт и Катар, земље тзв. Трећег света, као и БЈР Македонија, а погоршање су показале државе погођене економском кризом, међу којима су САД, Грчка, Италија и Мађарска, као и Чешка, Мадагаскар, Нигер.

Нови Зеланд, Данска и Сингапур су земље перцепиране као најмање корумпирани, док је индекс перцепције корупције најлошији у Сомалији, Авганистану и Мјанмару (од укупно 178 држава), а затим следе земље које су биле или су и даље попришта оружаних сукоба: Ирак, Узбекистан, Туркменистан, Судан, Чад, Бурунди, Екваторијална Гвинеја, Ангола и Венецуела.

Табела 8.1. Најмање корумпирани (најбоље) земље на свету према истраживању Transparency International-a (2009–2010)

ЗЕМЉЕ СВЕТА УОЧЕНЕ КАО НАЈМАЊЕ КОРУМПИРАНЕ			
Ранг	Земља	Скор (0–10), CPI 2010.	Скор (0–10), CPI 2009.
1.	Нови Зеланд	9,3	9,4 – 1.
	Данска	9,3	9,3 – 2.
	Сингапур	9,3	9,2 – 3.
4.	Шведска	9,2	9,2 – 3.
	Финска	9,2	8,9 – 6.
6.	Канада	8,9	8,7 – 8.
7.	Холандија	8,8	8,9 – 6.
8.	Швајцарска	8,7	9,0 – 5.
	Аустралија	8,7	8,7 – 8.
10.	Норвешка	8,6	8,6 – 11.

Извор: Transparency International – TI.

Табела 8.2. Најкорумпираније (најлошије) земље на свету према истраживању Transparency International-a (2009–2010)

ЗЕМЉЕ СВЕТА УОЧЕНЕ КАО НАЈКОРУМПИРАНИЈЕ			
Ранг	Земља	Скор (0–10), CPI 2010.	Скор (0–10), CPI 2009.
178.	Сомалија	1,1	1,1 – 180.
176.	Авганистан	1,4	1,3 – 179.
	Мјанмар	1,4	1,4 – 178.
175.	Ирак	1,5	1,5 – 176.
172.	Узбекистан	1,6	1,7 – 174.
	Туркменистан	1,6	1,8 – 168.
	Судан	1,6	1,5 – 176.
171.	Чад	1,7	1,6 – 175.
170.	Бурунди	1,8	1,8 – 168.
168.	Ангола	1,9	1,9 – 162.

Извор: Transparency International – TI.

У 2010. години, на Глобалном индексу перцепције корупције (CPI), Србија је добила оцену 3,5 и дели 78–84. места. Оцена коју смо добили далеко је од прве пролазне – 5,0 и резервисана је за земље у којима корупција представља изузетно озбиљан, системски проблем. Место на ранг листи делимо са *Колумбијом, Лесотом, Кином, Перуом, Тајландом и Грчком*. Дакле, прилично је очигледно – са земљама које хронично и пословично „не бије добар глас“ кад је у питању корупција. Лошије од Србије рангиране су Албанија (3,3 на 87. месту) и Босна и Херцеговина (3,2 на 91. месту). Србија је по индексу перцепције корупције (ако се изузме БиХ) иза свих бивших југословенских република и, у конкуренцији земаља региона, поново се нашла при самом дну.

*Табела 8.3. Преглед индекса у Србији и земљама у окружењу
(2009–2010)*

ПРЕГЛЕД ИНДЕКСА У СРБИЈИ И ЗЕМЉАМА У ОКРУЖЕЊУ (CPI 2010–2009)			
Ранг	Земља	Скор (0–10), CPI 2010.	Скор (0–10), CPI 2009.
27.	Словенија	6,4	6,6 – 27.
62.	Хрватска	4,1	4,1 – 66.
	Македонија	4,1	3,8 – 71.
67.	Италија	3,9	4,3 – 63.
69.	Црна Гора	3,7	3,9 – 69.
	Румунија	3,7	3,8 – 71.
73.	Бугарска	3,6	3,8 – 71.
78.	Србија	3,5	3,5 – 83.
	Грчка	3,5	3,8 – 71.
87.	Албанија	3,3	3,2 – 95.
91.	БиХ	3,2	3,0 – 99.
110.	Косово	2,8	

Извор: Transparency International – TI, стр. 12.

Словенија је и са двогодишњим падом и даље испред великог броја чланица ЕУ, као што су Кипар (6,3), Шпанија (6,1), Португал (6,0), Малта (5,6), Пољска (5,3), Литванија (5,0), Мађарска (4,7), Чешка (4,6), Летонија и Словачка (4,3). Србија од 2003. године континуирано добија CPI (индекс перципиране корупције). Индекс корупције за Србију се са 2,7 у 2003. години поправио на 3,5 у 2009. години, али у обзир мора да се узме и да је од 2003. године индекс обухватао Србију и Црну Гору, а тек од 2006. године само Србију.³⁰

³⁰ Станимир Ђукић, „Узроци, појавни облици и економске последице корупције у Србији“, докторска дисертација, предата на одбрану на Универзитету EDUCONS, Факултет пословне економије, Сремска Каменица, новембар 2013.

ТАБЕЛА 8.4. Преглед земаља бивше СФРЈ ранжираних по индексу (CPI) за период 2000–2011.

Ранг	Земља	Скор 2000.	Скор 2003.	Скор 2004.	Скор 2005.	Скор 2006.	Скор 2007.	Скор 2008.	Скор 2009.	Скор 2010.	Скор 2011.	Број истраживања – CPI 2011.
35.	Словенија	5,5	5,9	6,0	6,1	6,4	6,6	6,7	6,6	6,4	5,9	8
66.	Хрватска	3,7	3,7	3,5	3,4	3,4	4,1	4,4	4,1	4,1	4,0	10
66.	Црна Гора (СЦГ 2000–2006)	1,3	2,3	2,7	2,8	3,0	3,3	3,4	3,9	3,7	4,0	5
69.	Македонија	/	2,3	2,7	2,7	2,7	3,3	3,6	3,8	4,1	3,9	6
86.	Србија (СЦГ 2000–2006)	1,3	2,3	2,7	2,8	3,0	3,4	3,4	3,5	3,5	3,3	7
91.	БиХ	/	3,3	3,1	2,9	2,9	3,3	3,2	3,0	3,2	3,2	6

Извор: Transparency International – TI.

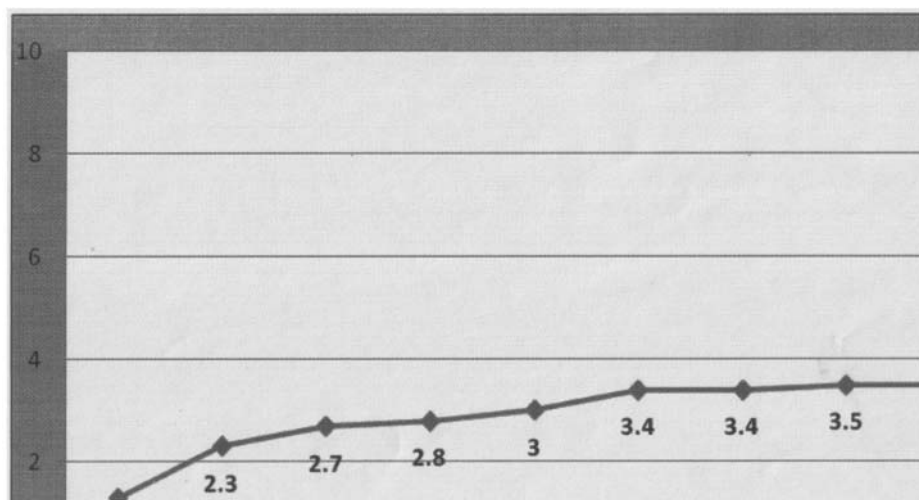
Анализирајући податке из претходне табеле може се доћи до више важних закључака. Слика Србије у погледу корупције била је катастрофална. Србија је међу земљама бивше СФРЈ била најлошије котирана, а налазила се на самом дну и у односу на остатак света. Србија се и даље налази међу најлошије котираним земљама бивше СФРЈ, али није потпуно на дну светске лествице. Посматрајући остале земље, примећује се да једна од њих (Босна и Херцеговина) има чак и пад индекса упркос протекторату Уједињених нација и строгом надзору институција. Словенија, која је и у 2005. години имала завидан ранг у односу на друге земље бивше СФРЈ, из године у годину постизала је приметан раст индекса.

Корупције нема само у Србији, већ је она у мањој или већој мери присутна у свим земљама света (посебно у региону) и представља озбиљну препреку бржем и ефикаснијем развоју. У Европи је, сталном борбом, корупција сведена на минимум и ако Србија жели да

буде пуноправан члан ЕУ мора да сузбије корупцију. Корупција се лако „прелива“ преко границе, веома је раширена тако да се не може изоловано посматрати као ствар једне земље, већ свих земаља у региону југоисточне Европе. Нужан пратилац уласка страног капитала у земље у транзицији јесте и улаз тзв. „прљавог новца“, чиме се искључује здрава конкуренција, а носиоци таквог криминалног деловања, због своје моћи и привидно законитог деловања, постају све јачи и недодирљиви.

Да је Србија од 2000. до 2011. године на скали уочавања корупције (CPI) остварила напредак, али ипак мали, може се представити следећим дијаграмом.

*СЛИКА 8.1. Еволуција Србије (СЦГ до 2007)
на скали (CPI) за период 2000–2011.*

Извор: www.transparency.org.yu.

Анализом периода од 2000. до 2011. године дошло се до закључка да већина земаља региона, укључујући Србију, стагнира или назадује у борби против корупције. Зато пласманом, а поготово оценом (која је далеко важнија од пласмана), не смемо и не можемо бити задовољни, јер је то разлог за забринутост. Откад нас уопште опсервирају и оцењују, након 2000. године, све оцене које смо добили биле су испод „пролазних“ – 5,0, незадовољавајуће. Најлошији ре-

зултат Србија је забележила 2000. године, када је индекс перцепције корупције износио 1,3. Касније смо ту оцену поправљали и она се кретала од 2,3, 2,7, 2,8, 3,0 до 3,4 у 2007. години, што смо поновили 2008, првој години у којој је изостао напредак. Најбољи резултат (мада и даље слаб), забележен је 2009. и 2010. године и износио је 3,5, док је 2011. године износио 3,3. Србија је напредовала до 2007. године, али се од тада бележи стагнација. Од 2007. до 2010. померили смо се за 0,1 поен, па је практично изостао било какав напредак.³¹

9. Државна репресија као један од облика супротстављања корупцији – анализа резултата за Србију

Појаву корупције је веома тешко статистички обрадити пошто се она готово увек одвија у „четири ока“ и циљ учесника у тој активности јесте да она остане тајна. Због тога је за корупцију као облик криминалног деловања карактеристична велика „тамна бројка“. Њен статистички и материјални израз је мито. Због њених карактеристика, и реакција државе на корупцију је различита и зависи од конкретних облика испољавања. Један од облика супротстављања јесте и репресија која, по правилу, ступа на сцену након извршења кривичног дела, и њен циљ јесте да се кривично дело разјасни и предузму адекватне мере према извршиоцу, односно да се извршиоцу изрекне адекватна казна. Репресијом се не делује директно на узроке корупције већ се настоји да се елиминишу последице које су настале њеним деловањем. Због тога се, као доминантне мере репресије јављају мере казнене репресије, у чијој примени мора доћи до изражаја поштовање начела законитости. Законита примена казнене репресије омогућава да сва лица, без обзира на њихову друштвену и политичку моћ, уколико су учиниоци неког корупцијског кривичног дела, буду обухваћена кривичним прогоном (Бошковић, 2000: 121). Пошто је у основи сваког дела с елементима корупције злоупотреба службеног положаја, ова се појава и посматра првен-

³¹ Станимир Ђукић, „Узроци, појавни облици и економске последице корупције у Србији“, докторска дисертација, предата на одбрану на Универзитету EDUCONS, Факултет пословне економије, Сремска Каменица, новембар 2013.

ствено кроз кривична дела против службене дужности. У Републици Србији кривично законодавство је настојало да сузбије корупцију прописивањем оштрих кривичних санкција. Међутим, резултати државне репресије показују да прописивање оштрих санкција само по себи није гарант успеха у борби против корупције. Анализа резултата у Србији за период од 1990. до 1999. и од 2000. до 2009. године, кроз однос поднетих кривичних пријава, оптужења, пресуда и броја осуђених лица на казне затвора за кривична дела против службене дужности – то показује.³²

У Републици Србији је у периоду од 1990. до 1999. године поднето 43.325 кривичних пријава за кривична дела против службене дужности. Од тога су оптужена 20.464 лица или 47,2% од укупног броја поднетих кривичних пријава, док је осуђено 13.780 лица или 67,3% укупно оптужених лица. Од тога је 3.175 лица, или 23%, осуђено на затворске казне. Просечан број кривичних пријава по години износи 4.332 кривичне пријаве. У 1990. години број кривичних пријава је био највећи и износио је 6.094 кривичне пријаве или 14% од укупног броја кривичних пријава. Број пријава у наредном периоду је у опадању, да би 1999. године достигао најнижи ниво – 3.169 или 7,3% од укупно поднетих кривичних пријава. Разлог малог броја поднетих кривичних пријава за кривична дела против службене дужности су дешавања на нашем простору (рат и НАТО агресија), што аутоматски не значи и мањи број извршених дела, и то због високе тзв. „тамне бројке“ криминалитета, присутне код оваквих кривичних дела. Највише оптужених је било 1990. године – 4.214 или 20,6% од укупно оптужених лица. Тај број је у сталном опадању, до нивоа најмање оптужених, 1996. године – укупно 1.323 или 6,5% од укупно оптужених лица. Број осуђених лица такође опада од 1990. године (када је највећи и износи 2.885 или 20,9% од укупног броја осуђених лица), да би у току 1996. године достигао најнижи ниво од 830 лица или 6% од укупног броја осуђених лица. Карактеристично је да је број осуђених лица током 1995. (875) и 1996. (830) знатно нижи од просека за наведени период, који износи 1.378 осуђених лица годишње. Број лица осуђених на казне затвора опада од 1990. (укупно 596 или 18,7% од укупно осуђених на казну затвора) до 1996. године, када је на казну затвора осуђено 177 лица или 5,5% од

³² Ж. Нинчић, „Корупција и реаговање државе“, *Безбедност*, бр. 3/2011, Београд.

укупно осуђених на казну затвора, што представља и најмањи број осуђених лица у периоду од 1990. до 1999. Од 1996. године број осуђених се постепено повећава. Иначе, највећи број оптужења потврђених пресудом био је током 1999. године, кад је од 1.566 оптужених лица осуђено 1.133 или 72,3%. Највећи број осуђених лица на затворске казне у односу на број осуђених лица био је 1993. године, кад је од 1.236 осуђених лица на казну затвора осуђено 314 лица или 25,4%.

С друге стране, у периоду од 2000. до 2009. године поднета је 45.681 кривична пријава за кривична дела против службене дужности, што је за 5,4% више него у периоду од 1990. до 1999. Од тога, оптужено је 17.428 лица или 38,15% од укупног броја поднетих кривичних пријава, док су осуђена 10.384 лица или 59,6% од укупно оптужених. Од тога је 2.900 лица или 27,9% осуђено на затворске казне. Просечан број кривичних пријава по години износи 4.568 кривичних пријава. У 2004. број кривичних пријава је највећи и износи 5.536 или 12,1% од укупног броја кривичних пријава. Број пријава у наредном периоду је у константном опадању, да би 2009. године износио 4.073 или 8,9% од укупно поднетих кривичних пријава. Најмање оптужених било је 2001. године – 1.473 или 8,5% од укупно оптужених, док је највише оптужених било 2006. – 1.907 или 10,9% од укупно оптужених лица. Од тада тај број константно опада, да би 2009. године износио 1.452 лица или 8,3% од укупно оптужених лица. Број осуђених лица био је највећи такође 2006. и износио је 1.149 или 11,0% од укупно осуђених лица. Тај број је даље у константном опадању, да би 2009. године износио 878 или 8,4% од укупног броја осуђених лица, што је и најмањи број осуђених лица у периоду од 2000. до 2009. године, за који је иначе просечан број осуђених лица био 1.038 годишње. Број лица осуђених на казне затвора био је највећи 2004. године и износио је 360 лица или 12,4% од укупно осуђених лица на казну затвора за кривична дела против службене дужности. У периоду од 2002. до 2006. године број лица осуђених на казну затвора годишње је већи од укупног просека, који износи 290 лица осуђених на казну затвора, док у последње три године тај број опада испод просека – 2007. (185), 2008. (206) и 2009. (193). Највећи број оптужења у периоду од 2000. до 2009. године, потврђених пресудом, био је 2000. године, кад је од 1.583 оптужена лица осуђено 1.102 или 69,6%. Највећи број осуђених лица на за-

творске казне у односу на број осуђених лица био је у 2002, кад је од 1.031 на казну затвора осуђено 326 или 31,6%.

Поређењем периода од 1990. до 1999. и периода од 2000. до 2009. године може се констатовати да, када је у питању број поднетих кривичних пријава, оптужења, пресуда и пресуда на казну затвора, у периоду од 2000. до 2009. године дошло (изузев повећања броја поднетих кривичних пријава за 5,4%) до смањења броја оптужених лица за 17,4%, осуђених за чак 32,7% и осуђених лица на казну затвора за 9,4%. То значи да, и поред покушаја „увођења реда“ у држави након промена 2000. године, честих измена кривичног законодавства и пооштравања кривичних санкција за кривична дела против службене дужности, односно кривичних дела с елементима корупције, није дошло до повољних резултата у супротстављању корупцији. Супротно очекивањима, кривична дела против службене дужности, односно кривична дела с елементима корупције, имају тенденцију повећања зато што изостају корените реформе у свим сегментима битним за функционисање друштва и нема чврсте политичке воље за спречавање корупције, што многе корупционашке афере, у којима учествују лица на највишим државним и политичким функцијама, свакодневно потврђују.

Са аспекта броја извршилаца, учесталости и последица које производе, у Републици Србији је, у оба периода која се анализирају, изражено вршење кривичних дела против службене дужности, а као најчешћа кривична дела јављају се злоупотреба службеног положаја, примање мита, давање мита и фалсификовање службене исправе.

За кривично дело злоупотребе службеног положаја од 1990. до 1999. године поднето је 23.027 кривичних пријава. Оптужено је 9.756 лица, од којих је проглашено кривим 6.055 или 62,0% од укупног броја оптужених. На казну затвора осуђено је 1.210 или 20,0% од укупног броја лица која су проглашена кривим. Најдужа изречена затворска казна на коју је неко лице осуђено била је у трајању од 5 до 10 година, и то у једном случају (1999), док је од укупног броја лица осуђених на затворске казне највише осуђено на затворску казну у трајању од 3 до 6 месеци – 436 лица или 36,0%. Од 2000. до 2009. године за кривично дело злоупотребе службеног положаја поднето је 26.968 кривичних пријава. Оптужено је 8.581 лице, од којих је 4.736 или 55,2% од укупно оптужених проглашено кривим. На казну затвора осуђено је 1.181 лице или 24,9% од укупног броја

лица која су проглашена кривим. Најдужа изречена затворска казна на коју је неко лице осуђено била је од 5 до 10 година, и то у једном случају (2009), док је од укупног броја лица осуђених на затворске казне највише осуђено на затворску казну од 3 до 6 месеци – 471 лице или 39,8%.

Против извршилаца кривичног дела примања мита од 1990. до 1999. године поднето је 686 кривичних пријава. Оптужено је 330 лица, од којих је 243 или 73,6% проглашено кривим. На казну затвора осуђено је 135 лица или 55,5% од укупног броја лица која су проглашена кривим.

Најдужа изречена затворска казна била је у трајању од 3 до 5 година, и то у једном случају (1997), док је највише лица осуђено на затворску казну у трајању од 3 до 6 месеци – 45 или 33,3%. У периоду од 2000. до 2009. године поднето је 1.040 кривичних пријава. Оптужено је 400 лица, од којих је 311 или 77,7% проглашено кривим. На казну затвора осуђена су 233 лица или 75,0% од укупног броја лица која су проглашена кривим. Најдужа изречена затворска казна била је у трајању од 5 до 10 година, и то у једном случају (2004), док је највише лица осуђено на затворску казну у трајању од 3 до 6 месеци – 90 или 38,6%.

Кривичне пријаве за кривично дело давања мита од 1990. до 1999. године поднете су у 920 случајева. Оптужница је поднета у 417 случајева, од којих је 316 лица или 75,7% проглашено кривим. На казну затвора осуђено је 100 лица или 31,6% од укупног броја оних који су проглашени кривим. Највећа изречена затворска казна за кривично дело давања мита била је у трајању од 3 до 5 година, и то у једном случају (1995), док је највећи број лица осуђен на затворску казну од 3 до 6 месеци – 34 или 34,0%. У периоду од 2000. до 2009. године поднето је 716 кривичних пријава. Оптужена су 394 лица, од којих је 325 или 82,5% од укупног броја оптужених проглашено кривим. На казну затвора осуђено је 114 лица или 35,1% од укупног броја лица која су проглашена кривим. Најдужа изречена затворска казна била је од 2 до 3 године, и то у два случаја (2000, 2002), док је највише лица осуђено на затворску казну у трајању од 3 до 6 месеци – 49 или 43,0%.

Против извршилаца кривичног дела фалсификовања службене исправе од 1990. до 1999. године поднета је 4.451 кривична пријава. Оптужено је 3.010 лица, од којих је 2.056 или 68,3% проглашено

кривим. На казну затвора осуђено је 307 лица или 14,9% од укупног броја лица која су проглашена кривим. Најдужа изречена затворска казна била је у трајању од 2 до 3 године, и то у три случаја (1992, 1994, 1999), док је највише лица осуђено на казну затвора у трајању од 3 до 6 месеци – 113 или 36,8%. У периоду од 2000. до 2009. године поднето је 4.246 кривичних пријава. Оптужено је 2.651 лице, од којих је 1.797 проглашено кривим или 67,8% од укупног броја оптужених. На казну затвора осуђено је 261 лице или 14,5% од укупног броја лица која су проглашена кривим. Најдужа изречена затворска казна била је у трајању од 3 до 5 година, и то у једном случају (2006), док је највише лица осуђено на затворску казну у трајању од 3 до 6 месеци – 101 или 38,7%.

За извршено кривично дело проневере од 1990. до 1999. године укупно је поднето 7.786 кривичних пријава. Оптужено је 4.809 лица, од којих је 3.643 или 75,7% проглашено кривим. На казну затвора осуђено је 1.121 или 30,7% лица која су проглашена кривим. Најдужа изречена затворска казна за проневеру била је у трајању од 3 до 5 година, и то у десет случајева (1990. – 2; 1991. – 1; 1992. – 2; 1997. – 3; 1998. – 2), док је највећи број лица осуђен на казну затвора у трајању од 3 до 6 месеци – 399 или 35,6%. У периоду од 2000. до 2009. године поднето је 5.499 кривичних пријава. Оптужено је 4.077 лица, од којих је 3.145 или 77,1% од укупног броја оптужених проглашено кривим. На казну затвора осуђено је 901 лице или 28,6% од укупног броја лица која су проглашена кривим. Најдужа изречена затворска казна била је у трајању од 3 до 5 година, и то у пет случајева (2000, 2001, 2002, 2003, 2005), док је највише лица осуђено на затворску казну у трајању од 3 до 6 месеци – 416 или 46,2%.

Кривичне пријаве за кривично дело несавесног рада у служби од 1990. до 1999. године поднете су у 1.925 случајева. Оптужено је 508 лица, а проглашено кривим 217 лица или 42,7%. На казну затвора осуђена су 64 лица или 29,5% од укупног броја лица која су проглашена кривим. Највећа изречена затворска казна за кривично дело несавесног рада у служби била је у трајању од 2 до 3 године, и то у два случаја (1991. и 1999), док је највећи број лица осуђен на затворске казне од 3 до 6 месеци – 25 или 39,0%. У периоду од 2000. до 2009. године поднете су 2.082 кривичне пријаве. Оптужено је 466 лица, од којих је 160 или 34,3% проглашено кривим. На казну затво-

ра осуђена су 64 лица или 40% од укупног броја лица која су проглашена кривим. Најдужа изречена затворска казна била је у трајању од 3 до 5 година, и то у четири случаја (2005), док је највише лица осуђено на затворску казну у трајању од 6 до 12 месеци – 21 или 32,8%.

За кривично дело преваре у служби од 1990. до 1999. године поднете су 494 кривичне пријаве. Оптужена су 322 лица, од којих је 225 или 69,8% проглашено кривим. На казну затвора осуђено је 38 лица или 16,8% од укупно проглашених кривим. Најдужа изречена затворска казна била је у трајању од 1 до 2 године, и то у једном случају (1996), док је највише лица осуђено на затворску казну од 3 до 6 месеци – 14 или 36,8%. У периоду од 2000. до 2009. године поднете су 252 кривичне пријаве. Оптужена су 142 лица, од којих је 99 или 69,7% проглашено кривим. На казну затвора осуђено је 20 лица или 20,2% од укупног броја лица која су проглашена кривим. Најдужа изречена затворска казна била је у трајању од 6 до 12 месеци, и то у четири случаја (2001. – 1; 2002. – 2; 2003. – 1), док је највише лица осуђено на затворску казну у трајању од 3 до 6 месеци – 11 или 55,0%.

Најдужа затворска казна која је изречена за неко од наведених кривичних дела, у оба периода, била је у трајању од 5 до 10 година, и то за кривично дело злоупотребе службеног положаја (1999. – 1; 2009. – 1), и кривично дело примања мита (2004. – 1).

Структура изречених кривичних санкција је била различита. У периоду од 1990. до 1999. године на затворску казну у трајању од 3 до 5 година осуђена су 23 лица, на казну од 2 до 3 године 49, од 1 до 2 године 206, од 6 до 12 месеци 616, од 3 до 6 месеци 1.128, од 2 до 3 месеца 719, од 1 до 2 месеца 223, а на затворску казну у трајању до 30 дана – 178 лица. У периоду од 2000. до 2009. године на затворску казну у трајању од 3 до 5 година осуђено је 38 лица, на казну од 2 до 3 године 68, од 1 до 2 године 209, од 6 до 12 месеци 596, од 3 до 6 месеци 1.192, од 2 до 3 месеца 575, од 1 до 2 месеца 118, а на затворску казну у трајању до 30 дана – 70 лица.

Према томе, у периоду од 1990. до 1999. године највише лица је осуђено на затворску казну од 3 до 6 месеци – 1.128 или 35,5% укупно осуђених лица на затворске казне; затим у трајању од 2 до 3 месеца – 719 или 22,6%, те од 6 до 12 месеци – 616 или 19,4% од укупног броја осуђених лица на затворску казну. То значи да је

највише лица осуђено на затворску казну у трајању од 2 до 12 месеци – укупно 2.463 лица или 77,5% од укупног броја осуђених на затворске казне. У периоду од 2000. до 2009. године највише лица је осуђено на затворску казну од 3 до 6 месеци – 1.192 или 41,1% од укупно осуђених лица на затворске казне; затим у трајању од 6 до 12 месеци – 596 или 20,5%, те од 2 до 3 месеца – 575 или 19,8% од укупног броја осуђених лица на затворску казну, што значи да је највише лица осуђено на затворску казну у трајању од 2 до 12 месеци – укупно 2.363 лица или 81,4% од укупног броја осуђених на затворске казне.

На основу наведених података може се закључити да је у оба периода (1990–1999; 2000–2009) у Републици Србији било карактеристично вршење кривичних дела против службене дужности и кривичних дела с елементима корупције. Међутим, укупно гледано, мали проценат кривичних пријава је резултирао казном затвора. Од укупно 89.006 поднетих кривичних пријава за кривична дела против службене дужности свега 6,8% је резултирало пресудом на казну затвора. Разлози за то су: недостатак квалитетних доказа; спорост поступка у свим фазама; коруптивни односи на релацији полиција – тужилаштво – суд; недовољно високе запрећене затворске казне; недовољно висока доња граница запрећене казне (Нинчић, 2009: 460).

С друге стране, податак да је од укупног броја пресуда на затворску казну 79,4% било осуђених на казну затвора у трајању до 12 месеци очито говори да држава не шаље довољно јасну поруку о „неисплативости“ учешћа у корупцији. Напротив, кривична дела против службене дужности су, имајући у виду карактер дела, начин извршења и потенцијалне извршиоце, кривична дела са изразитом опасношћу по друштво. Због тога је недопустиво да једна земља која тежи да буде уређена, економски стабилна и на демократским принципима заснована својом репресивном делатношћу кроз кривично законодавство, током периода од 20 година, има резултате који не делују превентивно, као фактор одвраћања од вршења кривичних дела с елементима корупције, већ – супротно – могу стимулативно деловати на потенцијалне учиниоце по принципу „вреди ризиковати“.

10. Закључак

Организовани криминал представља највећу опасност, која заједно са тероризмом и незаобилазном корупцијом, као сложенем појавом која је присутна у свим фазама развоја друштва, прети савременом свету. Организовани криминал и корупција онемогућавају развој друштва, стварају неповерење грађана према власти и њеним органима, блокирају реформе, умањују спремност на инвестиције, наносе финансијске штете, уништавају привреду, шкоде међународном угледу земље итд. Због тога се против организованог криминала и корупције мора борити свим расположивим средствима државе и демократског друштва. Борба против организованог криминала и корупције која се заснива само на кривичном прогону је кратког даха. Акције типа „одвајања кукоља од жита“ или „вађења труле јабуке из корпе“ не решавају проблем организованог криминала и корупције уколико се не изврше анализе откривених и реализованих случајева у циљу елиминисања услова, околности и погодности који су довели до извршења кривичних дела и коруптивног понашања. Супротстављање организованом криминалу и корупцији у Србији мора бити планска, организована и на реалним основама заснована на активност свих државних органа, у складу са укупним стањем у земљи и консензусом свих политичких чинилаца. Мора се наћи баланс између онога што се жели постићи и шта се може постићи одређеним мерама. Неадекватне мере не само што немају позитиван ефекат и не утичу на елиминисање организованог криминала и корупције, већ омогућавају развој нових облика испољавања.

У савременим условима оштра казнена политика, сама по себи, није довољна. Ефекат кривичне санкције, посебно казне као доминантне мере репресије, за кривична дела против службене дужности у Србији, у периоду од 1990. до 2009. године, није био на задовољавајућем нивоу. И поред оштре казнене политике, резултати државне репресије показују изразито мали проценат пресуда на казне затвора у дужем временском трајању, већ, напротив, највећи проценат чине казне затвора у трајању до 12 месеци. Тиме се, генерално, шаље лоша порука и изазива лоша перцепција грађана о напорима државе да сузбије различите облике коруптивних активности, имајући у виду друштвену опасност коју организовани криминал и корупција представљају. У складу с тим, поставља се питање какве

су могућности Србије у супротстављању организованом криминалу и корупцији?

Док се организовани криминал крајем прошлог века развијао и интернационализовао, системи безбедности многих земаља нису били способни да му адекватно одговоре. Кад су оформљене специјализоване службе за решавање овог проблема већ су биле причињене велике штете. Огромна средства која су уложена у реформу система безбедности нису променила „сценарио у којем је он корак иза организованог криминала“. Стога треба наставити рад на реформи сектора безбедности.

Такво стање организовани криминал је искористио да се инфилтрира у готово све поре државног и друштвеног живота. Нарочито су деструктивне везе које су остварене са носиоцима политичке и економске моћи. Уз то, дошло је до умрежавања криминалних група које делују у националним оквирима, „подизања“ њиховог деловања на наднационални ниво, уз истовремено успостављање партнерства са криминалним групама и мрежама из других земаља, што је условило и стварање транснационалних илегалних тржишта организованог криминала.

Због тога структурни безбедносни проблем на разне начине угрожава вредности и интересе појединца, друштва, држава и међународне заједнице. Генерално, организовани криминал може да угрози националну безбедност у економском, демографском, јавнобезбедносном, финансијском, социјалном и другим секторима, односно њен социјални мир, јединство и миран суживот народа и националних мањина, што се рефлектује и на остале нивое безбедности.

Још једна веома важна превентивна мера коју је наше законодавство увело, а у многим земљама то је већ међународно прихваћен стандард, јесте одузимање имовине стечене криминалом. Одузимање незаконитог прихода стеченог извршењем кривичних дела има за циљ да обесмисли мотиве за бављење криминалом и корупцијом. Имовинска корист, односно користољубиви мотив, је разлог вршења већине кривичних дела. Истовремено, том мером би се спречило убацивање нелегално стечених прихода од криминала и корупције у легалне робноновчане привредне токове. Тиме се ускраћује и финансирање вршења будућих кривичних дела. Та мера је усмерена ка врху пирамиде сваке организоване криминалне групе, али и пре-

ма свима онима који својим коруптивним понашањем подржавају и омогућавају организовани криминал. Таква мера подржава владавину права у свакој држави и остварење моралног принципа да нико не може да задржи корист стечену вршењем кривичних дела.

Доношење добрих закона је веома важно за превенцију корупције из разлога што се добрим законским прописима сужава простор за вршење организованог криминала и корупције. Још важније је стварање услова да се закони ефикасно спроводе и примењују према свима под једнаким условима. Превенција корупције захтева и елиминисање неких од њених узрока. Да би се узроци отклањали потребно је најпре прикупити податке о корупцији, њеном обиму и раширености, потом анализирати узроке и појавне облике корупције, па на основу резултата анализа планирати и спроводити конкретне акције. Од огромне је важности едукација најширих слојева становништва о штетности организованог криминала и корупције и опасностима које они носе. Програми едукације о корупцији морају да се спроводе на свим нивоима, у васпитно-образовним установама, у локалној заједници кроз тематске трибине, семинаре, курсеве, у здравству, јавној управи, а посебно преко средстава јавног информисања која треба да утичу на стварање јавног мњења које осуђује организовани криминал и корупцију и не дозвољава да они нађу погодно тло за ширење. Посебну пажњу треба посветити жигосању негативних појава као што су непотизам и кронизам, као посебни облици сукоба интереса. За ефикасно супростављање корупцији веома је битна стручност кадрова, а посебно специјализација и едукација кадрова кроз разне облике стручног усавршавања.

При томе се мора увек имати у виду чињеница да су модерни облици корупције нераскидиво повезани са разним облицима међународног, не само економског и финансијског организованог криминала, већ и са организованим криминалом у вези са илегалном производњом и кријумчарењем опојних дрога, оружја и других опасних материја, трговином људима, прањем новца и финансирањем међународног тероризма. У тесној вези са корупцијом развијају се и нови – модерни видови криминала, као што су високотехнолошки криминал и илегална трговина еколошки опасним отпадом, као један од најуноснијих и најопаснијих облика еколошког криминала.

Литература

1. Albadnewse, J. S., The Causees of Organized Crime, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, No 4, Thousand Oaks, 2000.
2. Беговић, Б., *Економска анализа корупције*, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2007.
3. Божиловић-Петровић, Г., *Организовани криминал, корупција и мито*, Београд, 2008.
4. Бошковић, М., *Криминолошки лексикон*, Матица српска, Нови Сад, 1999.
5. Бошковић, М., *Актуелни проблеми сузбијања корупције*, Полицијска академија, Београд, 2000.
6. Важић, Н., *Одузимање имовине проистекле из кривичног дела и међународни правни стандарди*, Интермекс, Београд, 2010.
7. Viotti, P. R., Kauppi, M. V., *International Relations and World Politics – Security, Economy, Identity*, Prentice Hall, New Jersey, 1997.
8. Вујаклија, М., *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд, 1980.
9. Горазд, М., Добовшек, Б., „Полицијска превенција корупције – анализа појавних облика корупције и промене филозофије полицијске организације“, у: Зборник радова *Место и улога полиције у превенцији криминала – стање, могућности и перспективе*, Полицијска академија, Београд, 2002, стр. 303–314.
10. Dolgova, A., *Organized crime in Russia, Organized crime in the Baltic Sea Area – Pre-Congress organized by the Swedish national section of AIDP*, Saltsjobaden, Sweden, jun 1997, *Nouvelles Etudes Penales*, 1998, стр. 175–193.
11. Ђокић, З., Шћекић, А., „Корупција као тешки облик криминала“, у: Зборник радова XVI семинара права *Тешки облици криминала*, Будва, 8–12. јун 2004, Институт за криминолошка и социолошка истраживања и Виша школа унутрашњих послова.
12. Ђукић, С., „Узроци, појавни облици и економске последице корупције у Србији“, докторска дисертација, предата на одбрану на Универзитету EDUCONS, Факултет пословне економије, Сремска Каменица, новембар 2013.
13. Ђукић, С., „Актуелно стање корупције у Републици Србији и корупција у привреди“, *Годишњак Универзитета ЕДУКОНС*, Сремска Каменица, 2012.

14. Ђукић, С., „Активности и економске последице организованог криминала у јавном сектору“, мастерски рад, одбрањен на Универзитету EDUCONS, ФАБУС, Сремска Каменица, октобар 2010.
15. Јуричан, Д., *Корупција као социјално и политичко зло*, www.radiostudent.si.
16. Камбовски, В., *Корупција, међународно казнено право и заштита људских слобода*, Интермекс, Тара, 2009.
17. Кокољ, М., *Осврт на стање организованог криминалитета у неким државама света*, Организовани криминалитет и корупција, Српско удружење за кривично право, Београд, 1996.
18. Конвенција Уједињених нација против транснационалног организованог криминала, *Службени лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 6/2001.
19. Капланд, Г., *Корупција у законодавним телима и извршавање кључних парламентарних функција*, Седма међународна конференција о борби против корупције, Пекинг, 1995.
20. Маринковић, Д., „Борба против организованог криминалитета у Републици Србији у периоду транзиције“, у: *Криминалитет у транзицији: феноменологија, превенција и државна реакција*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 2007.
21. Мијалковић, С., „Организовани криминалитет као савремени безбедносни проблем: осврт на карактеристике и тенденције“, *Криминалистичке теме*, бр. 3–4, Факултет криминалистичких наука, Сарајево, 2003.
22. Мијалковић, С., „Организовани криминалитет као претња националној безбедности“, *Безбедност*, бр. 1–2/2009.
23. Миливојевић, З. и други, *Упутство за употребу корупције*, Агенција Аргумент, Београд, 2002.
24. Мићуновић, Д., Предговор за књигу *Корупција у Србији*, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2001.
25. Надрљански, С., *Закон о одузимању имовинске користи као мера превенције криминала*, Београд, 2009, стр. 319–331.
26. Национална стратегија за борбу против корупције, *Службени гласник РС*, бр. 109/2005 и Акциони план за примену Националне стратегије за борбу против корупције.
27. Нинчић, Ж., „Кривична дела против службене дужности као

- облици злоупотребе службеног положаја и јавних овлашћења“, *Правни живот*, год. 58, бр. 11/2009, стр. 451–463.
28. Нинчић, Ж., „Корупција и реаговање државе“, *Безбедност*, бр. 3/2011.
29. Piccarelli, J. T., *Transnational Organized Crime, Security Studies – An Introduction* (ed. P. Williams), Routledge, London – New York, 2008.
30. Pre-Congress Resolution, Pre-Congress organized by the Swedish national section of AIDP, Saltsjobaden, 1997, *Nouvelles Etudes Penales*, AIDP 16/98, стр. 278–279.
31. Ристић, Ж., *Систем и корупција*, Београд, 2010.
32. Саване, Е., „Учење од корумпираних како бисмо их сузбили (победили): међузависност преваре, прања новца и корупције у Европи“, *Југословенска ревија за криминологију и кривично право*, год. 35, бр. 2–3, 1997, стр. 279–304.
33. Савић, А., *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, 2000.
34. Савић, А., *Национална безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2007.
35. Tanzi, V., *Corruption the World*, 1988.
36. Фалацић, А., „Кривичноправни и криминолошки аспект корупцијских кривичних дјела“, *Пословна економија*, часопис за пословну економију, предузетништво и финансије, Фабус, Сремска Каменица, 2008.
37. Hough, P., *Understanding Global Security*, Routledge, London – New York, 2004.
38. www.transparentnost.org.yu.

ECONOMIC IMPACT OF ORGANIZED CRIME AND CORRUPTION ON CITIZENS AND NATIONAL SECURITY

SUMMARY: Organized crime and corruption are one of the biggest threats to modern civilization that increasingly tends to assume global significance and that threaten human survival, economic,

trade and financial systems, the environment, and the very achievements and values of human civilization. This paper deals with some aspects of the problem of organized crime as one of the most serious contemporary non-military threats to national and international security. When it comes to threats to national security, destructive effects on all spheres of social and national life are evident. Organized crime and corruption are not only very serious, but less visible and not completely explored social problem. Starting from the actuality of organized crime and corruption as a phenomenon, the paper also points to the evolution of new and threatening dimension of modern organized crime and the *economic consequences that poses for citizens and national security*. Here we especially emphasize the problem of corruption in the public sector or in the economy (*Global Corruption Perceptions Index* - CPI), as one of the most dangerous and damaging forms of this negative social phenomena. Also, in this study, we have covered the basic characteristics and causes of corruption in the economy and discussed the most important aspects of the fight against corruption in Serbia in accordance with the provisions of the *National Strategy for the Fight against Corruption* and Action Plan for the implementation of the National Strategy for the Fight against Corruption. Finally, there is a brief review of the legislative framework and the activities and results achieved by the police in the fight against corruption (immediately after the adoption of the National Strategy). The paper also discusses the policy of repressive actions of the state, as one of the forms of combat against organized crime and corruption, by analysis of criminal offenses against official duty, in the period between years 1990-1999 and 2000-2009 with special emphasis on imprisonment as sanction. Those two periods are compared because of different socio-political systems, as well as varying degrees of success they had in tackling corruption. Organised crime and corruption as a severe form of criminal activity can never be completely eradicated. However, with application of certain forms of struggle, they can be reduced to a more tolerable level, with the ultimate goal of (by using adequate resources) efficient prevention and, if possible eradication, in those areas where they are doing most harm. Harmful effects of organized crime and corruption are

reflected primarily in their devastating impact on important social values and goods: *democratic institutions and a market economy*.

KEY WORDS: *organized crime, corruption, crime, criminal offense, economic impact, national security, national strategy, fight against organized crime and corruption, global corruption perceptions index (CPI)*.

Doc. dr Aleksandar Vasiljević
Fakultet za pravne i poslovne studije
„Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad
aleksandar.vasiljevic@sbb.rs

UDK 336.71(497.11)
Originalni naučni rad
Primljen: 15. 12. 2013.
Odobren: 31. 12. 2013.

(NE)POUZDANOST FINANSIJSKIH IZVEŠTAJA U PROCESU KVALITETNE PROCENE BONITETNOSTI KORISNIKA KREDITA

SAŽETAK: Bez obzira na podržavanje ili osporavanje analize bilansa kao pouzdanog pokazatelja bonitetnosti korisnika kredita, zakonska je obaveza da dosje svakog korisnika kredita ima bilanse u protekle tri godine i presečne bilanse u vreme podnošenja kreditnog zahteva. Bilansni podaci iz poslednjeg zvaničnog godišnjeg bilansa korisnika kredita su osnova klasifikacije bilansne aktive banaka i kreiranja pokazatelja poslovanja banke. Bez obzira na uredbu NBS i propisane pokazatelje koji se posmatraju u bilansima korisnika kredita, svaka banka opredeljuje na koji način će vrednovati pojedine bilansne pokazatelje, što čini osnovu upravljanja kreditnim rizikom. Bilansni pokazatelji ne mogu pružiti pouzdanu sliku kvaliteta poslovanja korisnika kredita dok se ne uđe u analizu analitike bilansnih stavki. Potreba ulaganja u analitiku bilansnih stavki povećava se sa rastom ročnosti kreditnog zahteva, dok se za kredite sa ročnošću preko 5 godina gubi značaj bilansnih analiza jer se radi o dugom periodu u kome se ne može predvideti kvalitet poslovanja samo na osnovu istorije i sadašnjosti bilansnih pokazatelja.

KLJUČNE REČI: *bilans, banka, analiza, kreditni rizik.*

1. Uvod

Kreditni rizik se u našem ekonomskom sistemu najčešće vezuje za banke. Međutim, navedeni rizik prisutan je u svim poslovnim sistemima koji svoje proizvode i usluge realizuju na tržištu sa odloženom naplatom. S obzirom na to da kreditni rizik u našim uslovima predstavlja sinonim

za bankarsko poslovanje, analizu upravljanja kreditnim rizikom najbolje je sprovoditi na primeru poslovnih banaka.

Kreditni rizik je osnovni rizik u procesima kreditiranja i, prosto rečeno, on predstavlja nepoznanicu da li će korisnik kredita – kupac robe ili usluge, biti u stanju da banci vrati kredit koji ima koristi. Kod odobravanja kredita (odluka da se nekom proda roba) odluka se donosi na bazi kvaliteta poslovne istorije tražioca kredita, na bazi sadašnjeg stanja tražioca i na bazi procene budućeg kvaliteta poslovanja tražioca kredita. Budući da se prethodno navedena odluka odnosi na budući period ona sama po sebi nosi rizik (kreditni rizik) koji se povećava sa povećanjem perioda na koji je kredit odobren (dužina valute plaćanja robe ili usluge).

Iako u praksi imamo odomaćenu frazu „upravljanje kreditnim rizikom“, ni banke niti bilo koji drugi poslovni sistem ne mogu značajnije upravljati kreditnom sposobnošću korisnika kredita – kupca robe ili usluge, nakon realizacije kredita. Banka najviše što može jeste da kontroliše korisnika kredita i da u skromnoj meri pomogne da se prevaziđu trenutne poteškoće u poslovanju korisnika kredita. Stoga, kada kažemo „upravljanje kreditnim rizikom“ mislimo na aktivnosti banke ili nekog drugog poslovnog sistema pre realizacije kredita i aktivnosti banke u toku trajanja kredita – valute za naplatu potraživanja, koje imaju preventivno dejstvo na ublažavanje kreditnog rizika. U preventivne mere za ublažavanje kreditnog rizika možemo navesti¹:

- kvalitetnu analizu kreditne sposobnosti tražioca kredita (kupca robe);
- kvalitetan odabir kolaterala po budućem kreditu (kupoprodajnoj obligaciji);
- kvalitetan monitoring kredita u korišćenju;
- veliku disperziju korisnika kredita (kupaca).

Pošto smo ranije spomenuli da banke trenutno, u odnosu na druge delatnosti, prednjače u ozbiljnosti prilikom pristupa kreditnom riziku, odnosno naplati potraživanja, tri su osnovna segmenta koja se uzimaju u obzir kod analize kreditne bonitetnosti korisnika kredita kao osnove za upravljanjem kreditnim rizikom. Osnovne kategorije koje se sagledavaju u cilju pravilne procene kreditnog rizika su:

¹ Vasiljević, A. (2010): *Finansijski menadžment*, Symbol, Novi Sad.

- kvalitet finansijskog poslovanja u odnosu na iznos i ročnost kreditnog zahteva;
- kvalitet opšteg poslovanja i izloženost korisnika kredita raznim rizicima;
- imidž klijenta u okruženju.

2. Analiza finansijskih izveštaja kao osnova procene bonitetnosti korisnika kredita

Analiza finansijskih pokazatelja poslovanja klijenta – tražioca kredita na osnovu finansijskih izveštaja je osnov procene kreditnog rizika. Navedena analiza gubi na merodavnosti sa povećanjem ročnosti traženog kredita, kada se kao kriterijumi bonitetnosti javljaju i predviđeni događaji u budućnosti. Za kratkoročne kredite finansijska analiza je dominantna, ali ne i jedina, jer se pretpostavlja da se kredit daje na dovoljno kratak rok, pri čemu je moguće sa prihvatljivom verovatnoćom proceniti i predvideti kretanja u poslovnom sistemu tražioca kredita, i isto tako smatra se da je rok dovoljno kratak da bi se relativno pouzdano mogla predvideti kretanja u okruženju. Naravno da se u finansijskoj analizi posmatra određeni istorijski period, koji je definisan i uredbom Narodne banke Srbije.² Uredba govori da banka mora imati poslednja tri finansijska izveštaja tražioca kredita i presečni izveštaj na dan podnošenja zahteva za kredit kako bi se kvalitetno mogao proceniti kreditni rizik.

U analizi finansijskih pokazatelja kao načinu procene kreditnog rizika, odnosno naplate potraživanja, može se posmatrati veliki broj parametara koji imaju definisane granice tolerantnih vrednosti. Osnovni parametri koji se posmatraju u analizi finansijskih izveštaja korisnika kredita su³:

- kretanje kapitala i osnovnih sredstava u posmatranom periodu od 3 do 4 godine. Poželjno je da klijent ostvaruje rast navedenih parametara;
- kretanje prihoda od poslovanja i ukupnih prihoda u posmatranom periodu od 3 do 4 godine. Poželjno je da klijent ostvaruje rast u posmatranim parametrima. U uslovima nestabilnosti u kretanju kursa

² www.nbs.rs.

³ Vasiljević, A., Bojanić, Ž. (2009): *Značaj upravljanja kreditnim rizikom u uslovima ekonomske krize*, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad.

evra, bilansni pokazatelji se obračunavaju u evrima po prosečnom kursu za zadati period, i tako posmatrane vrednosti se smatraju pokazateljima rasta ili pada;

- kretanje poslovne dobiti i ukupne dobiti u posmatranom periodu. Poželjno je da se dobit ostvaruje u kontinuitetu. Za banku je neophodno da klijent ima ukupnu dobit radi bolje klasifikacije aktive. Ukupni gubitak i poslovna dobit mogu biti prihvatljivi samo u uslovima nekontrolisano visokih negativnih kursnih razlika. Poslovni gubitak i ukupna dobit imaju opravdanja u uslovima naplate otpisanih potraživanja, što se, po pravilu, knjiži na vanrednim prihodima;
- racio likvidnosti u sva tri nivoa mora biti veći od 1 u celokupnom posmatranom periodu;
- obaveze iz poslovanja (dobavljači) moraju biti dominantnije u kratkoročnim obavezama od finansijskih obaveza (kratkoročni krediti, lične pozajmice);
- kupci moraju biti dominantni u odnosu na zalihe (naročito zalihe gotovih proizvoda) u ukupnom iznosu kratkoročnih potraživanja. Navedeno ne važi samo kod klijenata koji svoje proizvode i usluge prodaju avansno ili sa veoma kratkom valutom plaćanja;
- kreditna zaduženost, kratkoročna i dugoročna, ne sme biti veća od 30%, odnosno 50% godišnjih poslovnih prihoda.

Sem navedenih osnovnih parametara koji se posmatraju u analizi finansijskih izveštaja tražioca kredita, posmatraju se i:

- devizni depoziti i depoziti indeksirani u evrima;
- zalihe – misli se na deo zaliha koji se indeksira u evrima;
- nekretnine, postrojenja i oprema – misli se na deo koji se indeksira u evrima ili ima procenu koju je dao ovlašćeni sudski veštak;
- potraživanja u evrima i potraživanja koja se indeksiraju u evrima;
- *cross border* i valutno indeksirani krediti, bilo da su u pitanju kratkoročni ili dugoročni krediti;
- obaveze iz poslovanja koje se plaćaju u evrima ili se indeksiraju u evrima;
- da li poslovni sistem indeksira svoje cene u skladu sa deviznom klauzulom i koliko često na godišnjem nivou;

- da li poslovni sistem pored politike cena koristi i neki drugi instrument za upravljanje deviznim rizikom, i koji;
- amortizacija duga (kredit) – u pitanju je iznos dugoročnog finansijskog duga koji treba platiti u tekućoj godini;
- amortizacija duga (lizing) – u pitanju je iznos finansijskog lizinga koji treba platiti u tekućoj godini;
- materijalna imovina u izgradnji – tu su uključeni iznosi za izradu novih osnovnih sredstava, kao i uplate na računu za njihovu nabavku. Suštinski, to predstavlja vrednost materijalne imovine poslovnog sistema koja je u procesu izgradnje i biće upisana u osnovna sredstva klijenta u narednih dvanaest meseci. Ovaj podatak se može dobiti od samog privrednog subjekta ili se može pronaći u revizorskom izveštaju;
- negativna kursna razlika – unosi se iznos negativne kursne razlike kod poslovnih sistema kod kojih je moguće striktno utvrditi učešće ove stavke u AOP stavki „finansijski rashodi“ (kod poslovnih sistema koji su u obavezi da sastavljaju napomene uz finansijske izveštaje);
- tržišni uslovi, pri čemu se analiziraju rizik sektora i konkurencija. Rizik sektora može biti mali, srednji i veliki. Konkurencija može biti slaba, umerena i jaka. Te kategorije, u skladu sa podacima koje dobije analizom tržišnih uslova, iskustvom i slobodnom procenom, finansijski analitičar razvrstava u neku od navedenih kategorija;
- raspoloživi kapital i neiskorišćeni kreditni limiti – raspoloživi kapital predstavlja sumu depozita i finansijskih plasmana kod banaka ili drugih finansijskih institucija, koji mogu biti lako konvertovani u likvidna sredstva;
- stopa depresijacije materijalnih sredstava.

Sem navedenih parametara bitno je sagledati strukturu kreditne zaduženosti i odnos bilansnih prihoda i prometa koji klijent ostvaruje preko svog tekućeg računa. Ukoliko su prihodi približni prometu preko tekućeg računa smatra se da je poslovanje klijenta regularno. Ukoliko su prihodi manji od prometa preko tekućeg računa treba znati razlog tome. To može biti inicirano prometom koji nastaje kreditnim aranžmanima, ličnim pozajmicama, prebacivanjima sredstava sa jednog na drugi račun, knjiženjem uplata na primljene avanse koji će se u budućnosti oprihodovati (turističke agencije). Ako je promet preko tekućeg računa značajno

manji od iskazanih prihoda, to jedino može da znači da je klijent u problemu. Prihod se inicira fakturisanjem prodate robe ili usluge i u idealnom slučaju prihodi i promet bi se podudarali. Kada je promet manji od prihoda to znači da klijent nije naplatio svoja potraživanja. Odstupanje može biti prihvatljivo jer se roba i usluge daju na odloženo plaćanje i razlika prihoda i prometa bi trebalo da bude do nivoa potraživanja koja su u valuti plaćanja. Značajnija odstupanja su jasan signal banci da tražilac kredita ima sporna potraživanja čija je naplata pod velikom neizvesnošću, i to je za banku automatski neprihvatljivo visok kreditni rizik.

Analiza finansijskih izveštaja i finansijskih pozicija korisnika kredita je samo jedan segment analize, dok drugi segment analize predstavlja izračunavanje parametara poslovanja kao što su: indikatori strukture prihoda i rashoda, indikatori ekonomičnosti poslovanja, indikatori bruto i neto finansijskog rezultata i rentabilnosti, indikatori opšte likvidnosti i sl.

Navedeni parametri su uspostavljeni odnosi bilansnih pozicija i na osnovu njih banka može pravilnije proceniti trenutnu bonitetnost tražioca kredita i kreditni rizik navedenog klijenta u kraćem vremenskom periodu. U praksi nije čest slučaj da tražilac kredita ima sve zadovoljavajuće pokazatelje bonitetnosti. Banka mora da izvrši vrednovanje svih parametara (na osnovu poslovne politike banke) i da odredi metodologiju za izračunavanje proćećne ocene bonitetnosti. Kakva će metodologija biti i koja će ocena biti zadovoljavajuća za banku sa aspekta prihvatljivosti rizika plasiranja sredstava i naplate potraživanja zavisi isključivo i jedino od banke.

U tabeli 1 predstavicećmo neke od osnovnih parametara finansijskog poslovanja, kao i poželjne vrednosti datih parametara koje banke po svojoj procenu uzimaju u obzir pri definisanju kvaliteta korisnika kredita.⁴

Tabela 1. Osnovni pokazatelji finansijskog poslovanja

Parametri	Poželjne vrednosti
Indikatori strukture prihoda i rashoda	
Ućešće poslovnih prihoda u ukupnom prihodu	Što više
Ućešće prihoda od prodaje proizvoda i usluga u ukupnom prihodu	Što više

⁴ Vasiljević, A. (2009): *Upravljanje rizicima*, Mediterran Publishing, Novi Sad.

Učešće finansijskih prihoda u ukupnom prihodu	/
Učešće ostalih prihoda u ukupnom prihodu	<i>Što manje</i>
Učešće revalorizacionih prihoda u ukupnom prihodu	<i>Što manje</i>
Indikatori ekonomičnosti poslovanja	
Odnos ukupnih prihoda i ukupnih rashoda	>1
Odnos poslovnih prihoda i poslovnih rashoda	>1
Odnos finansijskih prihoda i finansijskih rashoda	>1
Odnos prihoda i rashoda po osnovu kamata	>1
Indikatori bruto i neto finansijskog rezultata i rentabilnosti	
Bruto dobitak prema ukupnim prihodima	<i>Min. 10%</i>
Bruto dobitak prema ukupnoj aktivi	<i>Min. 10%</i>
Neto dobitak prema ukupnom prihodu	/
Neto dobitak prema ukupnoj aktivi	/
Indikatori vertikalne strukture pasive	
Učešće kapitala u ukupnoj pasivi	<i>Što više</i>
Učešće osnovnog kapitala u ukupnom kapitalu	<i>Što više</i>
Učešće obaveza u ukupnoj pasivi	<i>Što manje</i>
Učešće dugoročnih obaveza u ukupnoj pasivi	<i>Što manje</i>
Učešće kratkoročnih obaveza u ukupnoj pasivi	<i>Što manje</i>
Učešće kredita u ukupnoj pasivi	<i>Što manje</i>
Indikatori finansijske stabilnosti	
Pokriće kapitalom osnovnih sredstava, nematerijalnih ulaganja i upisanog kapitala	<i>Što više</i>
Odnos kapitala, dugoročnog rezervisanja i dugoročnih obaveza prema stanju stalne imovine	<i>Što više</i>
Indikatori opšte likvidnosti	
Kreditna sposobnost kao odnos kapitala, dugoročnog rezervisanja i dugoročnih obaveza prema stalnoj imovini	>1
Odnos obrtno imovine bez zaliha prema obavezama	>1
Odnos obrtno imovine i dugoročni finansijski plasmani prema obavezama	>1
Pokriće dugoročnih obaveza dugoročnim finansijskim plasmanima	>1
Koeficijent zaduženosti kao odnos obaveza i PVR prema kapitalu i dugoročnim rezervisanjima	$<100\%$
Stepen samofinansiranja kao odnos kapitala, dugoročnih rezervisanja i obaveza prema stalnoj imovini i zalihama	>1
Učešće sopstvenog kapitala u ukupnom kapitalu	$>50\%$

Navedeno kratko predstavljanje osnovnih parametara finansijske analize tražioca kredita radi procene kreditnog rizika plasmana, odnosno naplate potraživanja, figurira samo kod kratkoročnog kreditiranja, pri čemu se pretpostavlja da će tražilac kredita zadržati trend poslovanja ustanovljen na osnovu analize poslovanja iz prethodne 3–4 godine. Što je potencijalni kreditni aranžman dugoročniji, menja se i finansijska analiza, odnosno osnova ostaje ista ali se dodaju novi parametri za koje se proceni da mogu uticati na povećanje izloženosti banke kreditnom riziku. Neke od dodatnih analiza koje utiču na procenu rizika su: projekcija finansijskog poslovanja za budući period, projekcija toka gotovine, projekcija ekonomskog i finansijskog toka investicije, projekcija interne stope rentabilnosti, projekcija perioda povrata sredstava, projekcija likvidacione vrednosti i sl.

2.1. Bilans stanja kao predmet analize

Bilans stanja je trenutna slika finansijskog položaja nekog preduzeća na određeni dan. On prikazuje veličinu i strukturu sredstava i izvora finansiranja. Struktura sredstava ukazuje na to kako su sredstva uložena (investiciona aktivnost), a struktura izvora finansiranja ukazuje na efekte finansijske aktivnosti, tj. na finansijsku strukturu nekog preduzeća, pri čemu razlikujemo sopstveni kapital (sopstveni kapital = aktiva – obaveze) i pozajmljeni kapital (obaveze preduzeća prema trećim licima). Prilikom analize bilansa stanja najvažnije kategorije sa aspekta analitičara su da poslovni sistem ima što veću vrednost osnovnih sredstava (naravno da u isto vreme nije na osnovu toga preopterećen obavezama – da su sva osnovna sredstva nabavljena putem kredita/lizinga), da se zalihe što brže obrću jer to znači da poslovni sistem uspešno realizuje/prodaje svoju robu/usluge, da su potraživanja prema kupcima na što nižem nivou jer to znači da je poslovni sistem uspešan u naplati svojih potraživanja i da ta potraživanja ne daje na duži rok naplate. Kod potraživanja idealno bi bilo da su naplate sa datumom valute; međutim, iz prakse nam je poznato da neretko to nije slučaj. Zato poslovni sistemi moraju prilikom prodaje roba i usluga svojim kupcima naročitu pažnju obratiti na njihovu likvidnost, proveru njihove kreditne sposobnosti i da se od njih obezbede uzimanjem menica i drugih oblika obezbeđenja. Ukoliko se neka potraživanja ne uspeju naplatiti primenjuju se otpis potraživanja (definiše

ga menadžment kao procenat prihoda od prodaje koji čine nenaplativa potraživanja) i metoda starosti potraživanja, gde se ona grupišu prema valuti dospeća i isteku te valute u određene starosne grupe i onda se na svaku starosnu grupu primenjuje različit procent, koji određuje menadžment na osnovu iskustva. Analiza se može uspešno sprovesti ukoliko se uporedi nekoliko poslednjih godina, i to tako da se vidi koliki je procenat nenaplativih potraživanja učestvovao u prihodima od prodaje. Kada se donese zaključak na osnovu ovoga, oni se porede sa prosekom grane ili boljim konkurentima u grani. Prilikom analize treba obratiti pažnju na rizik od naplate i autentičnost potraživanja. Rizik naplate znači – proučiti konkurenciju i njihova potraživanja u odnosu na prodaju, proučiti koncentraciju na određene kupce (ukoliko ima velikih kupaca stvara se odnos zavisnosti), proučiti starost potraživanja (koliko dugo nisu naplaćena). Autentičnost potraživanja (utvrditi, ako je to moguće, da li ima indicija da je prikazan lažan prihod i lažna, tj. fiktivna potraživanja), pri čemu treba proučiti: kreditnu politiku firme, politiku prodaje novim kupcima, odobrene komercijalne popuste (rabat), bilo kakvu obavezu koju firma ima u odnosu na prodatu robu. To su najvažnije stavke kada je u pitanju analiza aktive u bilansu stanja. Međutim, treba napomenuti da gotovina i gotovinski ekvivalenti nisu manje značajni sa stanovišta kvalitetne analize. Gotovinski ekvivalenti se drže da bi se omogućilo fleksibilnije poslovanje kompanije i da bi se zadovoljile tekuće potrebe za gotovinom na način da se sredstva drže u tim finansijskim instrumentima, jer u toku držanja nose odgovarajuće prinose kao što su: kamate, dividende, dobitak na porastu cene akcija i sl.

Što se tiče pasive bilansa stanja, najpovoljnije je da klijent ima što veću vrednost sopstvenog kapitala, što daje kvalitetniju sliku u očima dobavljača, tako i analitičara, da je vrednost neraspoređene dobiti što veća i da se njen veći deo prenosi iz godine u godinu, čime se uvećava i kapital samog poslovnog sistema, da su obaveze prema dugoročnim i kratkoročnim obavezama što manje jer je tada zaduženost pravnog lica na niskom nivou, da su obaveze iz poslovanja na što nižem nivou, što nam ukazuje na to da je poslovni sistem visokolikvidan i da uspeva sve svoje obaveze platiti u roku (što kraćem). Dugoročni finansijski plasmani su oni finansijski instrumenti koji su raspoloživi za prodaju. Kod analize ove kategorije treba prikupiti što više informacija koje mogu ukazati na one finansijske instrumente kod kojih cene konstantno padaju, jer se

takvi ne mogu smatrati likvidnim instrumentima, tj. preduzeće će njihovom prodajom ostvariti gubitke i možda neće biti u mogućnosti da pokrije potrebe za gotovinom na kratak rok. Sve obaveze predstavljaju određen rizik za preduzeće i ono mora raspolagati imovinom koju predaje poveriocu da bi se razrešilo obaveze. Preuzimanje obaveza utiče i na likvidnost i solventnost preduzeća. Likvidnost je sposobnost preduzeća da na kratak rok izmiri dospele obaveze. Solventnost je sposobnost preduzeća da u dugom vremenskom roku podmiruje dospele obaveze.

2.2. Bilans uspeha kao predmet analize

Bilans uspeha sadrži informacije o uspešnosti (rentabilnosti) poslovanja jednog poslovnog sistema u određenom vremenskom periodu za koji se sačinjava. Bilans uspeha pokazuje finansijsku poziciju preduzeća na tačno određen dan. Preduzeće može poslovati sa dobitkom i gubitkom. Dobitak se javlja kao osnovno merilo uspešnosti preduzeća kao celine. Na visinu dobitka direktno utiču prihodi i rashodi. Ukoliko preduzeće ima prihode veće od rashoda znači da posluje sa dobitkom. Ukoliko preduzeće ima veće rashode od prihoda znači da posluje sa gubitkom. U analizi razlikujemo dva osnovna dela, i to: poslovni dobitak ili gubitak koji nastaje iz redovnog poslovanja i neto dobitak ili gubitak kao krajnji rezultat jednog poslovnog sistema. Kada je reč o poslovnom dobitku ili gubitku on nastaje, kako smo već napomenuli, iz redovnog poslovanja. Ukoliko su poslovni prihodi veći od poslovnih rashoda privredni subjekat ostvaruje poslovni dobitak. Ukoliko su poslovni rashodi veći od poslovnih prihoda privredni subjekat ostvaruje poslovni gubitak. Kada je reč o neto dobitku ili gubitku, osim prihoda i rashoda iz redovnog poslovanja uzimaju se u obzir i finansijski prihodi i rashodi, kao i vanredni i ostali prihodi i rashodi, neto dobitak ili gubitak koji se obustavlja, poreski rashod perioda, odloženi poreski rashod ili prihod perioda i isplaćena lična primanja poslodavcu. Idealno je da privredni subjekat posluje sa dobitkom i da je dobitak izražen najvećim delom iz redovnog poslovanja, samim tim i da ostvaruje neto dobitak, a da na dobitak poslovnog sistema u manjoj meri utiču finansijski i vanredni i ostali prihodi.

3. Nedostaci analize bilansa

Osnovni nedostatak u analizi bilansa je taj što banka i analitičari imaju uvid u sintetička konta bilansa i eventualno u analitička konta ukoliko korisnik kredita dostavi i bruto bilanse. Bez obzira na to šta korisnik kredita dostavi, ono što se ne vidi a što zna samo korisnik kredita je sledeće:⁵

1. Stanje na odgovarajućem kontu 202 (kupci) može pokazivati iskrivljenu sliku. Svaki privredni subjekat svojim aktima određuje kada se potraživanje od kupaca prebacuje na ispravku vrednosti, i to je najčešće nakon 365 dana. Kada posmatramo saldo kupaca, koji utiče i na racio likvidnosti i na dobit preduzeća, ne vidimo realnost potraživanja od kupaca jer se tu mogu nalaziti i kupci koji kasne sa plaćanjima do 365 dana i koji su realno nenaplativi. Realno nenaplativa potraživanja bi trebalo da budu na ispravci vrednosti, što umanjuje dobit jer ispravka vrednosti znači vanredne rashode. U bankarstvu postoji princip klasifikacije plasmana (bilansne aktive), gde se u zavisnosti od kašnjenja u izmirivanju obaveza korisnici kredita (kupci) svrstavaju u određene kategorije rizičnosti koje imaju svoje procenete izdvajanja na ime rezervi za pokriće rizika, što direktno utiče na dobit banke. Na taj način se ne može desiti da se loši plasmani prikrivaju, jer oni kroz klasifikaciju bilansne aktive direktno utiču na profit banke. U vanbankarskom sektoru ne postoji sličan princip i zbog toga je jako teško utvrditi objektivnost finansijskih izveštaja i jako je teško odrediti se prema realnosti iskazanog profita. Na primer, klijent u svojim bilansima može iskazati stanje na kupcima od 1.000.000 evra i ukupnu dobit od 200.000 evra. Iza tih podataka možda se krije činjenica da je od 1.000.000 evra potraživanja od kupaca 400.000 evra u kašnjenju od preko 9 meseci i veoma je neizvesna sudbina naplate tih potraživanja. U bankarskoj filozofiji, navedenih 400.000 evra bi moralo biti stavljeno na vanredne rashode, čime bi se za isti iznos umanjila dobit i klijent bi iz dobiti prešao u gubitak od 200.000 evra. Nebankarski sektor nema obavezu takvog postupanja (sporna potraživanja se drže na kontu redovnih kupaca u skladu sa internim

⁵ Vasiljević, A. (2010): *Finansijski menadžment*, Symbol, Novi Sad.

- aktima o otpisu potraživanja), te je stoga jako teško utvrditi objektivnost iskazanih podataka.
2. Kod stanja kupaca ne možemo pouzdano utvrditi povezanost kupca sa klijentom kojeg posmatramo i ne možemo pouzdano utvrditi suštinsko postojanje povezanih pravnih lica. Kao kupac se realno može pojaviti povezano pravno lice, što suštinski ne predstavlja potraživanje posmatranog subjekta. Odnosi između povezanih pravnih lica često ne predstavljaju redovan poslovni odnos i kada klijent ima potraživanje od povezanog pravnog lica to potraživanje najčešće se ne naplaćuje u novčanom obliku, čime se realno ugrožava likvidnost jednog od povezanih preduzeća (poverioca). Kod povezanih preduzeća koja funkcionišu po principu holdinga česti su slučajevi da je matično preduzeće najveći kupac i najveći dobavljač povezanim preduzećima. U tim slučajevima finansijski izveštaji pokazuju velike prihode i promet posmatranog preduzeća ali, po pravilu, tu ne postoji novčani promet (već papirološki – kompenzacioni) jer se on odvija jedino u relacijama matičnog preduzeća i krajnjeg kupca.
 3. Kod prihoda u presečnim bilansima banka i analitičari ne mogu ustanoviti realnost iskazanih prihoda jer se ne zna iznos naknadnih, akcijskih i ostalih rabata i izdavanja prema kupcima koji se nakon obračuna mogu knjižiti kao umanjenje poslovnih prihoda. Ako se, na primer, 15. jula posmatraju presečni bilansi sa 30. junom i do tada ostvareni prihodi teško je utvrditi realnost iskazanih pokazatelja. Presečni bilansi sa 30. junom se koliko-toliko pouzdano mogu posmatrati tek u avgustu ili septembru kada se obračunaju i usaglaše svi dodatni, akcijski, naknadni, bonusni i ostali rabati, kao i ostala izdavanja kojima kupac tereti prodavca za prvih pola godine poslovanja. Sve navedeno se može knjižiti kao ostali troškovi, ali može se i knjižiti (često se tako radi) i kao umanjenje prihoda iz redovnog poslovanja.
 4. Iz stanja zaliha ne možemo utvrditi strukturu zaliha, odnosno da li se radi o gotovim proizvodima, sirovinama, ambalaži, energentima i slično. Jako je bitno o kojim se zalihama radi jer iz toga možemo videti izlaznost gotovih proizvoda iz magacina prema kupcima.
 5. Značajan deo negativnih kursnih razlika se razgraničava na AVR čime se umanjuju finansijski rashodi i povećava dobit. Iako je to zakonska mogućnost, negativne kursne razlike su obaveza bez ob-

zira na to gde se knjiže. Pravo stanje stvari bi se imalo kada bi posmatrani subjekat celokupne negativne kursne razlike knjižio kao finansijske rashode. U tom slučaju se realniji podaci dobijaju posmatrajući presečne bilanse (gde nije izvršeno razgraničenje negativnih kursnih razlika) nego kada se posmatraju konačni – završni bilansi.

6. Dosta je teško utvrditi osnov međusobnih pozajmica sa drugim pravnim licima i realnu naplativost tih pozajmica, jer se iz bilansa ne može utvrditi vlasnička ili neka druga povezanost sa pravnim licima kojima je data ili od kojih je uzeta pozajmica. Analiza eventualne povezanosti međusobnih davaoca pozajmica može se utvrđivati osnivačkim aktima i izvodom iz APR-a, ali se ta povezanost može ustanoviti samo kroz zajedničko učešće u kapitalu ili postojanje rodbinskih odnosa. Primljene ili date pozajmice se najčešće knjiže kao kratkoročne obaveze ili potraživanja. Realno, te obaveze i potraživanja su fiktivna jer ne postoji realna obaveza njihovog regulisanja ukoliko se radi o odnosu povezanih pravnih lica. Iz tog razloga je jako važno utvrditi poreklo navedenih baveza i potraživanja jer se one ne mogu posmatrati kao i obaveze i potraživanja prema eksternim subjektima. Ukoliko se ustanovi značajna povezanost u obavezama i potraživanjima povezanih pravnih lica ili ako se ustanovi postojanje povezanih pravnih lica, najbolje je zahtevati sastavljanje i dostavljanje konsolidovanih bilansa.
7. Ne mogu se videti jemstva data drugim pravnim licima gde banka nije korisnik jemstva. Data jemstva se trenutno mogu videti samo ako je banka poverilac po datom jemstvu (iz izveštaja kreditnog biroa), dok je nemoguće utvrditi dato jemstvo ako je poverilac subjekat koji nije banka. Nije realno očekivati da davaoci jemstva svoje potencijalne obaveze knjiže na vanbilansnim kontima jer bi na taj način umanjili sopstveni kreditni bonitet.
8. Ne mogu se videti date valutirane menice ili menice koje su kasnije eskontovane. Taj podatak se delom može videti u izveštaju kreditnog biroa, ali njegova pouzdanost zavisi od ažurnosti banke koja je otkupila menice.

Sve navedeno se ne može videti prostim uvidom ni u sintetičke niti u analitičke bilanse. Jedini način da se do navedenih podataka dođe jeste direktan uvid u poslovne knjige korisnika kredita, pri čemu je malo ve-

rovatno da će on to dozvoliti. Razlog za to je taj što ni obavezna revizija finansijskih izveštaja ne zadire u navedene detalje, koji drastično mogu promeniti sliku o kvalitetu finansijskog poslovanja korisnika kredita. Bez obzira na to što finansijski izveštaji mogu dati potpuno pogrešnu sliku o poslovanju posmatranog subjekta oni se ne mogu zaobići u analizi kreditnog rizika. Neizostavnost analize finansijskih izveštaja delom je nametnuta uredbama NBS, a delom time što su bilansni i ostali finansijski pokazatelji poslovanja polazna osnova u upravljanju kreditnim rizikom, koja se po potrebi i po proceni banke-kreditora nadograđuje kolateralom, monitoringom i ostalim instrumentima smanjenja kreditnog rizika.

4. Analiza kvaliteta poslovanja korisnika kredita

Analiza finansijskog poslovanja klijenta u cilju procene izloženosti banke kreditnom riziku predstavlja kvantifikovane pokazatelje koji su sami po sebi kratkoročni i promenjivi. Sem kvantiteta, kod procene izloženosti kreditnom riziku bitan je i kvalitet klijenta. Kvalitet se može definisati kao ambijent, uslovi i relacije u poslovnom sistemu u kojem se ostvaruje kvantitet. U pogledu kvaliteta potrebno je posmatrati i analizirati: koliko klijent postoji i posluje, tehničko-tehnološku opremljenost, učešće izvoza u ukupnoj realizaciji proizvoda i usluga, kadrovsku strukturu, usvojene standarde, kvalitet potraživanja, nivo spornih potraživanja, realnu naplativost postojećih potraživanja, koliko se proizvodi za poznate kupce, disperziju kupaca i dobavljača, mrežu kooperanata, proizvodni asortiman, učestalost proizvodnih inovacija i sl.

Svi navedeni i nenavedeni kvalitativni aspekti tražioca kredita su važni, svaki u svom domenu, ali se faktor disperzije kupaca gotovo uvek smatra ključnim kvalitetom poslovanja. Disperzija kupaca je sama po sebi poželjna, ali ne može svako da ima veliku disperziju. To zavisi od postojeće organizacione i tehničke infrastrukture poslovnog sistema i prirode same delatnosti. Velika disperzija kupaca zahteva širu organizacionu strukturu i veći broj radnika na prodaji i analizama. Delatnost poslovnog sistema takođe određuje moguću disperziju kupaca i činjenica je da najveću disperziju imaju uslužni poslovni sistemi i oni kojima su fizička lica dominantni kupci. Sa druge strane, ako poslovni sistem proizvodi delove za avione, velika disperzija nije moguća zbog ograničenog broja kupaca. Zbog toga i postoje termini „roba široke potrošnje“, koja

praktično nije limitirana brojem kupaca i gde je velika disperzija neizostavna, i „specijalizovana roba“, koja ima ograničen broj kupaca.

Uvažavajući navedeno, pitanje da li će se pretendovati na veliku disperziju kupaca (veliki broj malih kupaca) ili će se poslovni sistem fokusirati na mali broj velikih kupaca zavisi od odluke menadžmenta i usvojene poslovne politike o pomenutom pitanju. Navedene dve politike možemo razgraničiti prema njihovim specifičnostima:

Politika velike disperzije potraživanja (kupaca):

- poslovni sistem ima veliki broj malih kupaca;
- kupci su relativno mali, kao i njihove obaveze prema sistemu;
- realizacija proizvoda vrši se u dužem vremenskom periodu;
- veliki broj kupaca zahteva veliki fizički posao obrade bonitetnosti kupaca i ulaženja u kupoprodajne odnose;
- veliki broj kupaca zahteva veliki fizički posao praćenja naplate potraživanja;
- kod malih kupaca postiže se veća cena po jedinici gotovih proizvoda;
- mali kupci ne zahtevaju rabate;
- nijedan kupac nije toliko veliki da bi, ukoliko ne izvrši svoje obaveze, poremetio finansijsku ravnotežu sistema;
- ostalo.

Politika male disperzije potraživanja (kupaca):

- poslovni sistem ima mali broj velikih kupaca;
- realizacija proizvoda vrši se u kratkom roku, a često veliki kupci unapred otkupljuju aktuelnu proizvodnju;
- realizacija je izvesnija i sistem ne mora posebno da se angažuje oko promocije, marketinga i osvajanja tržišta;
- mali broj kupaca zahteva i mali fizički obim posla u oceni bonitetnosti, pravnim poslovima i poslovima praćenja naplate potraživanja;
- veliki kupci zahtevaju niže cene po jedinici gotovog proizvoda od malih kupaca, što predstavlja cenu smanjenja rizika realizacije proizvoda;
- veliki kupci zahtevaju količinske rabate;
- veliki kupci mogu da izazovu znatne poremećaje u finansijskoj ravnoteži sistema, pa čak i bankrot sistema;
- ostalo.

5. Analiza imidža korisnika kredita

Prethodno navedeni kvantitativni i kvalitativni pokazatelji tražioca kredita, koji određuju kreditni rizik, predstavljaju formalne objektivne kategorije. Tačnije rečeno, to su činjenice o stanju poslovnog sistema, koje su proverljive, evidentne i na osnovu kojih se donosi određen zaključak o riziku poslovanja sa analiziranim sistemom. Sem formalnih analiza činjenica iz poslovnog sistema jako je bitno da se ispita i kakav imidž poslovni sistem, odnosno tražilac kredita, ima u okruženju. Ispitivanje imidža i podaci do kojih se dolazi, a koji su vezani za sliku koje okruženje ima prema poslovnom sistemu, predstavlja subjektivni pokazatelj kreditnog rizika, koji nije manje bitan od objektivnih pokazatelja.

Imidž ni suštinski ni leksički nije fizička slika poslovnog sistema ili bilo čega drugog, i to u sledećem smislu: kako izgledaju građevinski objekti, kako su okrečeni, da li su lepe kancelarije, da li je moderan vozni park i sl. Imidž je stav koji neko ima o nekome ili nečemu, odnosno kako ga doživljava. Kupac, odnosno korisnik kredita može imati imidž: klijenta kome se može verovati, poslovnog klijenta, prevaranta, nepouzdanog klijenta, lošeg platiše, umerenog klijenta, agresivnog klijenta, klijenta koji voli da uslovljava, klijenta spremnog na kompromise, labilnog klijenta i sl.

6. Zaključak

Iako finansijski izveštaji predstavljaju zakonsku obavezu i osnovu za procenu kreditne bonitetnosti potencijalnog korisnika kredita, njihova merodavnost je uvek pod znakom pitanja. Može se reći da sa veličinom i složenosti preduzeća opada pouzdanost finansijskih izveštaja zbog usložnjavanja poslovnih odnosa preduzeća, kao i zbog ne baš uvek uočljivog preplitanja poslovnih aktivnosti matičnog preduzeća i zavisnih preduzeća. Isto tako, možemo smatrati da sa rastom ročnosti traženog kredita opada pouzdanost finansijskih izveštaja kao jedinog merila nečije kreditne bonitetnosti. Bez obzira na navedeno, finansijski izveštaji su, prema uredbama NBS, obavezan elemenat u ocenjivanju rizičnosti kreditiranja, dok se bankama ostavlja sloboda da posmatraju i druge kriterijume poslovanja i da same procenjuju stepen rizičnosti budućeg plasmana.

Literatura

1. Bjelica, V. (2000): *Bankarstvo*, Financing centar, Novi Sad.
2. Vasiljević, A. (2001): "Influences of the Specific Agricultural categories to Conditions of Crediting", 43rd Georgikon Napok Scientific Conference, Keszthely.
3. Vasiljević, A. (2004): „Uticaj visine kamatnih stopa na optimalnu strukturu poljoprivredne proizvodnje“, doktorska disertacija, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
4. Vasiljević, A. (2006): *Kreditna bonitetnost poljoprivrednog preduzeća kao faktor kvalitetne tržišne pozicioniranosti*, Megatrend, Valjevo.
5. Vasiljević, A. (2008): *Finansijski menadžment u poljoprivredi*, Mediterran Publishing, Novi Sad.
6. Vasiljević, A. (2009): „Kreditni bonitet poljoprivrednog preduzeća kao faktor tržišne pozicioniranosti“, Zbornik radova Fakulteta za ekonomiju i inženjerski menadžment.
7. Vasiljević, A. (2009): *Upravljanje rizicima*, Mediterran Publishing, Novi Sad.
8. Vasiljević, A. (2010): *Finansijski menadžment*, Symbol, Novi Sad.
9. Vasiljević, A., Bojanić, Ž. (2009): *Značaj upravljanja kreditnim rizikom u uslovima ekonomske krize*, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad.
10. Vasiljević, A., Bojanić, Ž. (2009): *Neadekvatnost kreditnog rizika kao inicijator ekonomske krize*, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad.
11. Vasiljević, A., Koprivica, M. (2009): *Rizičnost bankarskog poslovanja*, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad.
12. Vasiljević, A., Lukić, S. (2012): „Sticanje poverenja kod kreditora kao cilj i uslov daljeg opstanka poljoprivrednih preduzeća“, *Civitas*, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad.
13. Vasiljević, A., Radović, M. (2011): „Rizičnost kreditiranja poljoprivredne proizvodnje“, Naučni skup *Savremeni trendovi u evropskoj ekonomiji – implikacije za Srbiju*, Novi Sad.
14. Vunjak, N. (1994): *Finansije i menadžment*, Ekonomski fakultet, Subotica.
15. Vunjak, N., Kovačević, Lj. (2006): *Bankarstvo*, Ekonomski fakultet, Subotica.

(NO) RELIABILITY OF FINANCIAL STATEMENTS IN THE PROCESS QUALITATIVE ASSESSMENT OF SOLVENCY CONSUMER CREDIT

SUMMARY: Regardless of supporting or challenging balance analysis as reliable indicators of borrower solvency, a legal obligation exists, to keep record of each borrower's balances in the past three years and the intersecting balance at the time of loan application. Balance sheet data from the last official annual income of the borrower is the basis of balance sheet classification of assets and creating indicators for banks. Regardless of the regulations prescribed by the NBS and indicators that are observed in the balance sheets of the Borrower, each bank decides how to evaluate individual balance indicators which makes the basis of credit risk management. Balance data can not provide a reliable insight in the quality of borrower's business without the analytical analysis of balance sheet items. The need for engagement in the analysis of balance sheet items is increasing with the growth of loan maturity, but for loans with maturity over 5 years, the balance sheet analysis is meaningless because it is a long enough period in which the quality of business can not be predicted on the basis of history and the present balance sheet indicators.

KEYWORDS: *balance, bank, analysis, credit risk.*

Prof. dr Petar Teofilović
Fakultet za pravne i poslovne studije
„Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad
figaro@nscable.net

UDK 342.4:342.7(497.11)“2006“

Originalni naučni rad
Primljen: 15. 12. 2013.
Odobren: 31. 12. 2013.

LJUDSKA PRAVA U USTAVU REPUBLIKE SRBIJE IZ 2006. GODINE

REZIME: Usvajanje Ustava RS iz 2006. godine proteklo je bez javne rasprave o brojnim kontroverznim pitanjima, čime je legitimnost čitavog postupka, pa samim tim i Ustava, ozbiljno narušena. Rešenja koja se tiču pojedinih ljudskih prava su neadekvatna i umesto stabilizovanja tog dela ustavnog sistema unose u njega nove sporne momente. To se pre svega odnosi na status međunarodnih dokumenata koji se odnose na ljudska prava, kao i na neka konkretna prava – pravo na privatnost je izostavljeno, dok je pravo na rađanje dece formulisano na način koji daje mogućnost njegovog suštinskog ograničavanja. Sistem zaštite ljudskih prava je takođe u izvesnoj meri oslabljen putem restriktivnih i nejasnih odredbi koje se odnose na autonomne pokrajine, koje su po sadašnjem ustavu odgovorne za zaštitu ljudskih prava iako im za to ne stoje na raspolaganju adekvatna i efektivna sredstva zaštite. Stoga je, uopšteno posmatrano, nivo zaštite ljudskih prava iz ranijih relevantnih ustavnih akata snižen Ustavom iz 2006. g., te je stoga revizija važećeg Ustava Srbije, ili čak i donošenje novog, ne samo poželjna, već u ovom trenutku deluje i kao neizbežna u skorijoj budućnosti.

KLJUČNE REČI: *ustav, ljudska prava, autonomna pokrajina, revizija ustava.*

Uvod

Usvajanje novog Ustava Republike Srbije 2006. godine očekivano je kao najznačajnija novina u oblasti pravne regulative u domaćem pravnom sistemu u poslednjih dvadesetak godina. Do tada važeći Ustav Srbije donet je 1990. godine, u periodu kada je raspad ranije Socijalističke

Federativne Republike Jugoslavije, savezne države sačinjene od 8 konstitutivnih jedinica (6 republika i 2 pokrajine), uveliko bio u toku. Ustavom Srbije iz 1990. praktično je ukinuta autonomija dotadašnjih autonomnih pokrajina u sastavu Srbije, Vojvodine i Kosova (kojem je vraćen raniji naziv Kosovo i Metohija), koje su njime definisane kao „oblici teritorijalne autonomije“. Taj ustav je donet dve godine pre Ustava Savezne Republike Jugoslavije (1992), koju su činile dve ranije savezne države SFRJ (Srbija i Crna Gora), i iz kojeg su u potpunosti nestale dotadašnje autonomne pokrajine Vojvodina i Kosovo i Metohija kao autonomni subjekti i kao konstitutivni elementi nove federacije. Ustav Srbije iz 1990. godine ostao je na snazi i tokom trogodišnjeg perioda (2003–2006) tokom kojeg je postojala Zajednica država Srbije i Crne Gore (sa istim subjektima kao prethodna, ali u bitno drugačijim okolnostima), uspostavljena u pokušaju da se očuva neki oblik savezne države. Ustav RS, i pored izričite odredbe čl. 115 Ustava SRJ, tokom čitavog tog perioda nije bio usklađen sa saveznim ustavom, a pojedina rešenja su u međuvremenu zastarela ili više nisu odgovarala novonastalom društvenom kontekstu.

Jedno od najžešće osporavanih rešenja Ustava RS iz 1992. godine odnosilo se na veoma strogo postavljene uslove za njegove izmene i dopune ili njegovu zamenu drugim ustavom. Osim glasova $\frac{2}{3}$ većine od ukupnog broja poslanika u Narodnoj skupštini procedura izmene tog ustava obuhvatala je i naknadnu potvrdu na referendumu, za čiju je uspešnost bio postavljen dodatni uslov: da bi rezultati referenduma bili validni bilo je potrebno da na njega izađe više od 50% građana Srbije sa pravom glasa. Tako postavljene uslove ne bi bilo lako zadovoljiti ni u mnogo manje podeljenim i bolje uređenim društvima nego što je to bilo srpsko s kraja XX i početka XXI veka, u kojem ni godinama nakon svrgavanja režima Slobodana Miloševića nije bilo moguće postići potrebnu saglasnost relevantnih društvenih činilaca, pre svega političkih partija, o bilo kakvim izmenama ustava. Tek nakon referenduma u Crnoj Gori, na kojem su se građani izjasnili da se Crna Gora izdvoji iz sastava državne zajednice kao nezavisna država, nastali su uslovi u kojima više nije bilo moguće odlagati donošenje novog ustava umesto važećeg, koji više ni u formalnom smislu nije bio osnovni pravni akt sada već samostalne države Srbije.

Od novog ustava očekivalo se uspostavljanje temelja Srbije kao nove države koji će omogućiti, s jedne strane, njenu modernizaciju i započinjanje procesa oporavka celokupnog, tada već gotovo potpuno razore-

nog društva, a, s druge strane, i usklađivanje unutrašnjih procesa sa aktuelnim integrativnim procesima na regionalnom i međunarodnom nivou. Ipak, iz više razloga, Ustav kakav je usvojen 2006. godine nije akt koji omogućava pokretanje i/ili unapređenje tih procesa. U ovom tekstu ću se pozabaviti pojedinim aspektima tog ustava, prvenstveno onim koji se odnose na ljudska prava i prava pripadnika manjinskih nacionalnih zajednica, ali i nekim drugim koji, naročito u svetlu nekoliko nedavnih odluka Ustavnog suda, sa stanovišta garantovanja i zaštite osnovnih ljudskih prava i sloboda zaslužuju argumentovan komentar.

Kontekst u kojem je donet Ustav Srbije iz 2006. godine

Pre analize izvesnih spornih odredbi Ustava sa stanovišta garancija ljudskih prava potrebno je podsetiti na kontekst u kojem se odvijalo usvajanje Ustava, prvenstveno sa stanovišta učešća građana, a posebno predstavnika manjinskih nacionalnih zajednica u njegovom donošenju. Ustav iz 2006. godine pisalo je nekoliko pravnika u ime političkih partija koje su ih delegirale, i u potpunosti je izostala bilo kakva javna rasprava o ključnim pitanjima koja treba da uredi ustav kao konstitutivni, utemeljivački akt.¹ Pomenuta strogost uslova za izmene važećeg, odnosno usvajanje novog ustava, dovela je do toga da su njegove izmene bile moguće samo ako ih podrži više antagonizovanih političkih partija, čiji su glasovi bili neophodni za postizanje potrebne $\frac{2}{3}$ većine u Skupštini. To je omogućilo da partije različitih provenijencija, zavisne u tom odgovornom poslu jedne od drugih, nameću pojedina sporna rešenja, i rezultiralo nepostojanjem iole jedinstvene koncepcije u postavljanju temelja zajednice i brojnim nedoslednostima i neusklađenostima, među kojima su i one koje do danas neprestano generišu kontroverze.

Sa stanovišta učešća predstavnika nacionalnih manjina u procesu usvajanja novog ustava Srbije mora se konstatovati da je njihovo aktivno učešće praktično izostalo. Naime, Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina SRJ bio je usvojen još 2002. godine.² Prvi izbori za

¹ O utemeljujućoj funkciji ustava i o značaju inkluzivnosti ustavotvorne procedure videti: Nenad Dimitrijević, 2013, str. 35–36.

² *Službeni list SRJ*, br. 11/2002. Obaveza usvajanja zakona je proizlazila iz čl. 19 Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina SRJ.

članove nacionalnih saveta, odnosno njihovo konstituisanje, bili su obavljani po privremenim pravilima utvrđenim Pravilnikom o načinu rada skupština elektora za izbor saveta nacionalnih manjina,³ koji je usvojen nakon donošenja Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina da bi se omogućilo formiranje nacionalnih saveta. Konačno uređenje načina izbora članova saveta nacionalnih manjina trebalo je da bude učinjeno posebnim zakonom.⁴ Međutim, zakon o izboru članova nacionalnih saveta nije bio usvojen do 2006. godine, odnosno do perioda kada donošenje novog ustava Srbije više nije bilo moguće odlagati.⁵ Konkretna posledica koja je iz toga proizašla bila je da je nekim ranije osnovanim nacionalnim savetima mandat već bio istekao ili je bio pred isticanjem, ali pošto nije bio donet zakon koji reguliše način njihovog izbora nije postojala ni mogućnost izbora novih članova nacionalnih saveta. Stoga su ta tela nekoliko godina, pa i u periodu pripremanja novog ustava Srbije, bila u svojevrsnom pravnom vakuumu. Oспораван im je i legitimitet i legalitet, i u takvim uslovima su, umesto da budu uključena u ustavni proces u okviru svoje uloge, ta tela bila pasivizirana, a zajednicama koje ona predstavljaju praktično je onemogućeno da na taj način učestvuju u procesu stvaranja novog ustava.

Sam postupak sprovođenja referenduma doveo je u pitanje objektivnost i nepristrasnost njegovog krajnjeg rezultata. Najpre, trajanje referenduma od dva dana je izuzetak u uporednom pravu. Osim toga, sastav komisija koje su bile zadužene da se staraju i o njegovom zakonitom sprovođenju bio je ograničen samo na predstavnike parlamentarnih stranaka, koje su gotovo bez izuzetka podržale njegovo usvajanje u Skupštini i kojima stoga nikako nije bilo u interesu da referendum ne uspe. S druge strane, subjekti (političke partije) koji su pozivali na bojkot referenduma uglavnom nisu bili članovi referendumskih komisija. Čak je i nadzor od strane domaćih nevladinih organizacija specijalizovanih za pitanja izbora (pre svega CESID-a) dugo bio pod znakom pitanja, što je podsticalo sumnje u regularnost čitavog postupka, pa samim tim i krajnjih rezultata.

³ *Službeni list SRJ*, br. 41/2002.

⁴ Član 19, st. 13 Zakona o zaštiti prava nacionalnih manjina je utvrđivao da će izborna pravila o izboru nacionalnih saveta biti regulisana posebnim zakonom.

⁵ Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, kojim su konačno uređeni i osnovi za izbor članova tih saveta, donet je tek 2009. godine (*Službeni glasnik RS*, br. 72/2009).

Ustav RS iz 2006. i sporna pitanja u oblasti ljudskih prava

U pogledu sadržine novog Ustava RS, nakon što je tekst postao dostupan javnosti (dakle nakon njegovog usvajanja u Narodnoj skupštini), postalo je očigledno da izvesna rešenja u sferi ljudskih prava i sloboda sadrže bitne nedostatke, dok su neka od njih nejasna u pogledu statusa, obima i sadržine. Nekim od tih rešenja snižen je do tada dostignuti nivo garantovanja ljudskih prava pa su ona neustavna jer su u suprotnosti sa principom da se dostignuti nivo ljudskih prava ne može smanjivati.⁶ U ovom tekstu ukazujem na delove i odredbe Ustava RS iz 2006. godine koji donose važnije novine u toj oblasti ili su iz nekog razloga problematični i zahtevaju preispitivanje od strane nadležnog organa, odnosno Ustavnog suda Srbije.

Još nakon referenduma u Crnoj Gori u maju 2006. godine, dakle pre usvajanja novog Ustava RS, i rasformiranja Državne zajednice Srbije i Crne Gore koje je usledilo, otvoreno je pitanje važenja i primene izvesnih odredbi Ustavne povelje Državne zajednice Srbije i Crne Gore⁷ (u daljem tekstu: „Ustavna povelja“) i Povelje o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama SCG⁸ (u daljem tekstu: „Povelja o pravima“), koja je prema izričitoj odredbi čl. 8 Ustavne povelje bila sastavni deo Ustavne povelje. Isto pitanje dobilo je na težini i povodom usvajanja novog Ustava RS. Naime, u čl. 57 Povelje o pravima izričito je bilo propisano da se „dostignuti nivo ljudskih i manjinskih prava, individualnih i kolektivnih, ne može (...) smanjivati“. Ustavna povelja SCG je sadržala gotovo identičnu formulaciju u čl. 9, st. 2 („Dostignuti nivo ljudskih i manjinskih prava, individualnih i kolektivnih, i građanskih sloboda, ne može se smanjivati.“). Takvu formulaciju sadrži i čl. 20, st. 2 novog Ustava Republike Srbije („Dostignuti nivo ljudskih i manjinskih prava ne može se smanjivati“). Na osnovu toga, Povelja o pravima je predstavljala parametar koji sadrži minimalni nivo garantija i zaštite ljudskih i manjinskih prava i sloboda, koji se naknadno ne može smanjivati.

Imajući u vidu da su Ustavna povelja i Povelja o pravima SCG tokom perioda njihovog važenja bile sastavni deo i pravnog sistema Republike

⁶ Taj princip bio je izričito proklamovan i čl. 57 Povelje o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama SCG, koja je bila na snazi u vreme usvajanja novog ustava RS 2006. g., a nalazi se u nepromenjenom obliku i u čl. 20, st. 2 Ustava RS iz 2006.

⁷ *Sl. list Srbije i Crne Gore*, br. 1/2003, 26/2005.

⁸ *Sl. list Srbije i Crne Gore*, br. 6/2003.

Srbije (čl. 65 Ustavne povelje propisivao je da ustavi država članica moraju biti usklađeni sa tom poveljom u roku od 6 meseci od dana usvajanja Povelje, što nije učinjeno tokom postojanja Državne zajednice⁹ – no to nikako ne znači da je ta obaveza prestala zbog nepoštovanja izričite ustavne odredbe), a da i novi Ustav Republike Srbije garantuje do tada uspostavljen nivo ljudskih i manjinskih prava, proizlazi da je njime morao da bude garantovan bar onaj nivo prava i sloboda koji je bio utvrđen Poveljom o pravima SCG. Dakle, poštovanje tih odredbi nalagalo je da se kasnije donetim aktima, pa i Ustavom RS, ne može snižavati nivo zaštite prava garantovan Ustavnom poveljom i Poveljom o pravima, odnosno da nivo zaštite koji je tim poveljama bio uspostavljen predstavlja minimalni standard i za sve buduće akte koji se odnose na odgovarajuće pitanje.

Međutim, u izvesnim slučajevima nakon stupanja na snagu novog Ustava RS postavlja se pitanje važenja pojedinih odredbi ustavnih akata bivše Državne zajednice budući da su pojedina pitanja novim Ustavom Republike Srbije regulisana na drugačiji način nego ranije. U tom smislu, jedno od važnih pitanja od značaja i za oblast ljudskih prava i sloboda tiče se važenja međunarodnih dokumenata u domaćem pravnom sistemu, konkretno onih međunarodnih dokumenata koji se odnose na oblast ljudskih prava i sloboda, jer se formulacije u pomenutim ustavnim aktima razlikuju. Tako je Povelja o pravima SCG u čl. 7 propisivala sledeće:

„Ljudska i manjinska prava zajemčena opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, kao i međunarodnim ugovorima koji važe u državnoj zajednici, zajemčena su ovom poveljom i neposredno se primenjuju.“

Član 8 Povelje o pravima SCG je utvrđivao:

„Nije dopušteno ograničavanje ljudskih i manjinskih prava zajemčenih opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, međunarodnim ugovorima koji važe u državnoj zajednici i zakonima i drugim propisima na snazi, pod izgovorom da ona nisu zajemčena ovom poveljom ili da su zajemčena u manjem obimu.“

⁹ Navedeni član je glasio: „Države članice će izvršiti izmenu svojih ustava ili doneti nove ustave radi usklađivanja s Ustavnom poveljom, u roku od šest meseci od dana usvajanja Ustavne povelje“.

Ustavna povelja SCG je u čl. 10 propisivala:

„Odredbe međunarodnih ugovora o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama koje važe na teritoriji Srbije i Crne Gore neposredno se primenjuju.“

Čl. 16 Ustavne povelje SCG je glasio:

„Ratifikovani međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava imaju primat nad pravom SCG i pravom država članica.“

Za razliku od Povelje SCG, novi Ustav Republike Srbije u ovom pogledu sadrži suštinski različitu formulaciju u čl. 16, st. 2, koja glasi:

„Opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava i potvrđeni međunarodni ugovori sastavni su deo pravnog poretka RS, i neposredno se primenjuju. Potvrđeni međunarodni ugovori moraju biti u skladu s Ustavom.“

Dakle, po Povelji SCG međunarodno pravo je imalo primat nad domaćim pravom i neposredno se primenjivalo u oblasti ljudskih prava (što znači da nije bilo potrebno donositi neki poseban zakon ili drugi pravni propis kojim bi ratifikovani međunarodni akti bili inkorporirani u domaći pravni sistem, već su ti akti postajali sastavni deo domaćeg pravnog sistema samim činom ratifikacije, uz eventualne rezerve ako su bile dopuštene). Po odredbi novog Ustava RS, međutim, domaći ustav ima primat nad ratifikovanim međunarodnim ugovorima. Takvo rešenje podrazumeva da međunarodni akti mogu biti nevažeći u delu koji je u suprotnosti sa domaćim ustavom, odnosno da je potrebno menjati ustav da bi ratifikovani sporazumi postali sastavni deo domaćeg pravnog sistema.

Stupanjem na snagu novog Ustava RS, s obzirom na napred citiranu formulaciju, otvoreno je pitanje važenja i mesta međunarodnog prava u domaćem pravnom sistemu, pa samim tim i potvrđenih međunarodnih akata koji se odnose na ljudska prava. Po novom Ustavu Srbije, međutim, domaći ustav ima primat nad potvrđenim međunarodnim ugovorima jer oni moraju biti u skladu s njim, pa stoga takvo rešenje podrazumeva da međunarodni akti i ugovori (pa i oni koji se odnose na ljudska prava) mogu biti nevažeći u potpunosti ili u delu koji je u suprotnosti sa

domaćim ustavom, ili da je u slučajevima suprotnosti potvrđenih međunarodnih akata sa domaćim ustavom potrebno menjati ustav da bi takvi ratifikovani sporazumi postali sastavni deo domaćeg pravnog sistema.

Imajući u vidu da je pomenutom odredbom novog Ustava RS oslabljen status i važenje međunarodnih akata koji se odnose na ljudska prava u domaćem pravnom sistemu, može se samo konstatovati da je novim Ustavom RS u jednom važnom segmentu ljudskih prava i sloboda snižen nivo zaštite ljudskih prava u Srbiji u poređenju sa nivoom koji je bio garantovan Poveljom o pravima Državne zajednice SCG. To u praksi može da bude od izuzetnog značaja kada se radi o primeni izvesnih međunarodnih akata koji se odnose na ovu oblast, a posebno Evropske konvencije o ljudskim pravima, koju je naša zemlja ratifikovala. Rečeno se pre svega odnosi na tzv. „*case law*“, odnosno presude Evropskog suda za ljudska prava kojima se tumači i precizira sadržina odredbi Konvencije u konkretnim slučajevima. Te presude su stoga sastavni deo Konvencije i predstavljaju podjednako važan izvor međunarodnog prava kao i sama Konvencija.

Prema tome, krajnji zaključak jeste da pomenute izmene domaćeg ustava praktično otvaraju prostor u domaćem pravnom sistemu za odstupanje od obaveza poštovanja normi i standarda uspostavljenih međunarodnim aktima, kao i od izričito propisanih garantija za očuvanje dostignutih standarda zaštite ljudskih prava, pa samim tim i prava manjinskih nacionalnih zajednica. Drugim rečima, nivo zaštite ljudskih, pa samim tim i manjinskih prava, uspostavljen novim Ustavom RS niži je od onog koji je bio garantovan Poveljom o pravima SCG. Po izričitim odredbama najviših pravnih akata Srbije, kako onog koji je važio u vreme donošenja ustava tako i samog novog ustava, ovakvo rešenje je protivustavno.

Ustav RS u čl. 21 propisuje zabranu diskriminacije na sličan način kao što je to bilo propisano i Poveljom o ljudskim pravima. Ipak, obim zabrane diskriminacije je uže formulisan u Ustavu RS jer ne sadrži odredbu o zabrani diskriminacije po osnovu „boje“, a iza „rođenja“ je izbačeno „ili sličnog statusa“. Osim toga, nije navedena i izričita zabrana diskriminacije po seksualnoj orijentaciji, što je u sadašnjem kontekstu u Srbiji veoma važno zbog snažnog i neprikrivenog ispoljavanja homofobije (govor mržnje, fizički napadi...) koje, po pravilu, ostaje bez ikakve ili bar adekvatne reakcije nadležnih državnih organa.

Nedostaci su uočljivi i kod pojedinih prava. Tako je iz Ustava RS nestalo pravo na privatnost, koje danas garantuju ustavi mnogih zemalja

kao i međunarodni akti, i koje je ranije bilo izričito garantovano Poveljom o pravima. Pojedini aspekti lične i porodične privatnosti su zaštićeni (korespondencija, komunikacija, privatnost učesnika u postupcima pred državnim organima ili privatnost potrošača), ali uglavnom ograničeno, dok privatnost kao vrednost, kao jedan složen konstrukt, nije garantovana ustavom. To u praksi može da dovede do problema u ostvarivanju zaštite ovog prava jer i pored toga što je Srbija ratifikovala Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, koja štiti privatnost, primena Konvencije, pa i međunarodnih akata uopšte, u praksi domaćih organa još nije odomaćena. Tako je stvoren prostor za nepotpunu i/ili neadekvatnu zaštitu prava na privatnost.

Jedno od ličnih prava, pravo na rađanje deteta, je u važećem Ustavu RS formulisano na način koji otvara mogućnosti različitih tumačenja. Naime, aktuelna formulacija glasi: „Svako ima pravo da slobodno odluči o rađanju dece“.¹⁰ Budući da samo žene mogu da rađaju, logično je i da takvu odluku mogu da donose samo žene, slobodno i bez uplitanja i pritisaka. Međutim, korišćenje termina „svako“ u citiranoj formulaciji otvara mogućnost da u odlučivanju o rađanju dece, osim žene, učestvuju i drugi pojedinci ili organizacije, pa čak i da u nekim, ma koliko malo verovatnim, slučajevima neko drugi u potpunosti uzurpira za sebe pravo na donošenje takve odluke uz potpuno isključenje žene iz odlučivanja o tome. U okolnostima višedecenijske „bele kuge“ u Srbiji, uz jačanje konzervativizma, što se ispoljava i u periodičnim kampanjama za zabranu ili ograničavanje prava na abortus, u kojima aktivno učestvuju i različite organizacije i institucije, mogućnost da se ženi uskrati slobodno odlučivanje o rađanju dece pozivanjem na „opstanak nacije“ i slične „više ciljeve“ nije isključena.

Najzad, jedno od pitanja koje bar posredno ima veze i sa ljudskim pravima je pitanje statusa autonomne pokrajine u Srbiji. Ustav RS garantuje pravo građana na pokrajinsku autonomiju i na lokalnu samoupravu, koje podleže samo kontroli ustavnosti i zakonitosti,¹¹ ali isto tako dozvoljava i „ukidanje ili spajanje“ postojećih autonomija.¹² Ako ustav garantuje pravo na teritorijalnu autonomiju, ukidanje teritorijalne autonomije bi predstavljalo najgrublji oblik kršenja tog prava. Osim toga, mogućnost

¹⁰ Ustav RS, čl. 63, st. 1.

¹¹ Ustav RS, čl. 12.

¹² Ustav RS, čl. 182, st. 3.

ukidanja autonomije nije postojala u tekstovima ranijih ustava, pa bi se u slučaju ukidanja autonomne pokrajine moglo govoriti i o kršenju ustavne odredbe da se dostignuti nivo prava ne može smanjivati. Takve kontradiktornosti u ustavnom tekstu ne bi smelo biti. Zbog takve formulacije ustavnih odredbi bilo je samo pitanje vremena kada će se pojaviti i zahtevi za ukidanje jedine preostale autonomije, one vojvođanske, što je kulminiralo proglašenjem velikog broja odredbi Statuta Autonomne Pokrajine Vojvodine protivustavnim od strane Ustavnog suda RS u decembru 2013. godine. Pri tome treba imati u vidu da sam Ustav ne utvrđuje gotovo nikakve nadležnosti autonomnih pokrajina jer čl. 183 Ustava samo propisuje u kojim oblastima pokrajine uređuju pitanja od pokrajinskog značaja; međutim, sam Ustav ne daje nikakve kriterijume na osnovu kojih bi se cenilo šta je u tim oblastima od pokrajinskog značaja, već propisuje da se to utvrđuje zakonom, čime je ustavna garancija svedena na (samo) volju trenutnog zakonodavca koji praktično može zakonima da kroji, menja i sužava sadržinu nadležnosti autonomnih pokrajina. Osim toga, u drugom stavu istog člana Ustava propisano je da „Republika Srbija ima Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu i Autonomnu Pokrajinu Kosovo i Metohiju“, kao i da će „suštinska autonomija... Kosova i Metohije biti uređena posebnim zakonom koji se donosi po postupku predviđenom za promenu Ustava“. Iz ove formulacije proizlazi da Ustav propisuje različite standarde za dve pokrajine: u odnosu na Kosovo i Metohiju predviđa se buduća „suštinska autonomija“, što bi značilo da autonomija Vojvodine nije suštinska već neka druga, uža. To su, između ostalog, pokazatelji da i pored formalnog proklamovanja autonomije u Srbiji ne postoji jasna vizija o tome šta se pod autonomijom podrazumeva i šta ona treba da obuhvata, pa je stoga i moguće restriktivnim i jednostranim tumačenjima tu autonomiju svesti na puku proklamaciju bez sadržine.

Autonomnim pokrajinama se, osim toga, članom 183, st. 2 Ustava utvrđuje obaveza staranja o ostvarivanju ljudskih i manjinskih prava, a takva obaveza je utvrđena i pojedinim članovima kojima se garantuju pojedina konkretna prava (npr., čl. 74 Ustava utvrđuje da je „svako, a posebno Republika Srbija i autonomna pokrajina, odgovoran za zaštitu životne sredine“), ali autonomna pokrajina nema potrebne mehanizme (odnosno ovlašćenja i institucije) za efikasnu i potpunu zaštitu ljudskih prava. Imajući u vidu da autonomna pokrajina nema zakonodavnu ni sudsku nadležnost, da su njene izvršne nadležnosti ograničene, a da su pokrajinski organi retko kada ovlašćeni da određena pitanja rešavaju kao

konačna, najviša, instanca, sledi da obaveza pokrajine da se stara o ljudskim pravima nije praćena i obezbeđivanjem potrebnih mehanizama za njihovu stvarnu i potpunu zaštitu. Status autonomne pokrajine se, dakle, odražava i na oblast zaštite ljudskih prava.

Eventualna ustavna revizija, koja je, ne samo iz razloga navedenih u ovom tekstu, u ovom trenutku ne samo poželjna već deluje i da je neminovna, morala bi svakako da obuhvati i ova pitanja. Pri tome saglasnost o svim važnim rešenjima mora počivati na racionalnom razmatranju svih aspekata spornih pitanja u koje će biti uključena i stručna i šira javnost, da bi se kroz sukob i razmenu mišljenja došlo do što kvalitetnijeg ustava – za promenu, možda i na nešto duži rok.

Zaključna razmatranja

Donošenjem novog Ustava RS 2006. godine otvorena su izvesna pitanja u pogledu ranije dostignutog nivoa garantija i zaštite prava, te postojanja i adekvatnosti mehanizama za njihovu zaštitu. Pojedina rešenja u važećem ustavu su korak unazad u odnosu na prethodni ustavni akt i mogu se okarakterisati samo kao snižavanje ranije dostignutog nivoa uživanja i zaštite ljudskih prava, a takva kvalifikacija otvara i pitanje njihove dopuštenosti. Neki nedostaci u okviru sistema zaštite ljudskih prava su posledica i neadekvatnog rešavanja statusa autonomne pokrajine. Ova i druga povezana pitanja svakako moraju biti uključena u raspravu o eventualnim izmenama sadašnjeg ustava, koje bi mogle da uslede u bliskoj budućnosti.

Literatura

Dimitrijević, Nenad: „Kako pisati ustav?“, *Republika*, br. 542–543, februar 2013.

Povelja o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama Srbije i Crne Gore, *Sl. list Srbije i Crne Gore*, br. 6/2003.

Pravilnik o načinu rada skupština elektora za izbor saveta nacionalnih manjina, *Službeni list SRJ*, br. 41/2002.

Ustav RS iz 2006.

Ustavna povelja Državne zajednice Srbija i Crna Gora, *Sl. list Srbije i Crne Gore*, br. 1/2003, 26/2005.

Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, *Službeni glasnik RS*, br. 72/2009.

Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina SRJ, *Službeni list SRJ*, br. 11/2002.

HUMAN RIGHTS IN THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF SERBIA IN 2006

SUMMARY: The process of adoption of the new constitution of Serbia in 2006 failed to include any public debate on numerous controversies, which seriously challenges the legitimacy of the whole process. Moreover, certain solutions related to human rights raise serious issues regarding their adequacy. The status of international documents, including those related to human rights, is now weaker than according to the previous relevant constitutional text. The right to privacy, present in the previous constitution, is excluded from the current constitution, whereas some other rights are formulated in a way that leaves the possibility for their additional restrictions. The system of human rights protection is also weakened by the restrictive and unclear definition of the autonomous province, which is according to the constitution responsible for the protection of human and minority rights - but no adequate means and authorities are provided for the fulfillment of those duties. Generally, the previously achieved level of human rights' protection was decreased in some respects by the new constitution, and those issues need to be included into the debate on the constitutional revision which seems inevitable in the near future.

KEY WORDS: *Constitution, Constitution of Serbia, Human Rights, Autonomous Provinces, Constitutional Revision.*

Prof. dr Boris Kršev
Fakultet za pravne i poslovne studije
„Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad
krsevboris@sbb.rs

UDK 355(497.1)“1941/1945“

UDK 355:929 Mihailović D.

Originalni naučni rad

Primljen: 15. 12. 2013.

Odobren: 31. 12. 2013.

KARAKTER ČETNIČKOG POKRETA U SRBIJI 1941. KAO POVOD ZA DONOŠENJE ZAKONA O REHABILITACIJI¹

SAŽETAK: Rad se bavi analizom najvažnijih događaja u razvoju četničkog pokreta u Srbiji tokom 1941. godine, koji ga nakon njegovog konstituisanja svrstavaju u „blok antihitlerovske koalicije“. Istovremeno, pored tog pokreta, stasava još jedan antifašistički, tzv. partizanski pokret, predvođen jugoslovenskim komunistima. Premda se oba pokreta deklariraju kao oslobodilački, u startu se razlikuju na ideološkoj osnovi – u pogledu društvenog uređenja zemlje, njenog kontinuiteta i rešavanja nacionalnog pitanja. I umesto da ih je početni antifašizam približio, pokreti su dozvolili da ih ideološke razlike potpuno udalje, dovodeći u pitanje i sam odnos prema okupatoru. Na kraju 1941. četnički pokret u Srbiji prelazi na svojevrsnu „pasivnu rezistenciju“ prema okupatoru koja poprima odlike kolaboracionizma, dok partizanski nastavlja sa aktivnim otporom – ali izvan Srbije. No te odlike četničkog pokreta u Srbiji 1941. biće dovoljne da se usvajanjem *Zakona o rehabilitaciji* izvrši potpuna revizija njegovog karaktera, koji je on imao – kako izvan Srbije tako i u ostalim godinama rata.

KLJUČNE REČI: *četnici, Dragoljub Mihailović, Srbija 1941, antifašizam, kolaboracionizam, revizionizam.*

¹ Članak se temelji na autorovom radu **Neke činjenice o karakteru četničkog i partizanskog pokreta u Srbiji 1941.**, saopštenom na Međunarodnom naučnom skupu održanom 1–2. decembra 2012. u Novom Sadu, na temu *Politička upotreba prošlosti – Istorijski revizionizam na postjugoslovenskom prostoru*, u organizaciji **Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe** i **AKO – Alternativne kulturne organizacije** iz Novog Sada.

Uvod

Događaji s kraja osamdesetih godina XX veka jasno su ukazivali na to da nastupa nova istorijska epoha. Pobeda kapitalizma kao svetskog sistema odigrala se „preko noći“ i bila je za mnoge aktere jugoslovenske političke scene neočekivano iznenađujuća. Komunizam je propadao ne samo zato što su njegovi glavni protagonisti prestali da veruju u njega kao poredak, nego i zbog toga što mu je sopstvena ekonomska nesposobnost da zadovolji potrošačko društvo navukla omču oko vrata, gušeći pri tome svaki pokušaj iznalaženja alternativnih rešenja. To se naročito osećalo na jugoslovenskom prostoru, gde su brojne (bezuspešne) „dugoročne mere ekonomske stabilizacije“ praćene inflacijom, porastom nezaposlenosti, padom standarda, korupcionaškim aferama, kao i stalnim nestašicama osnovnih životnih namirnica i robe široke potrošnje, naterale obične građane da postanu indiferentni, pa čak i neprijateljski raspoloženi prema režimu, u kome su preko tri decenije relativno dobro živeli. Na drugoj strani, razočarenje u postojeći sistem prouzrokovalo je i preispitivanje njegove istorijske pozadine – odnosno kako su i pod kojim okolnostima komunisti došli na vlast u Jugoslaviji. Nemajući odgovore za izlaz iz privredne krize, političke elite pronalaze „Solomonsko rešenje“ da izlaz potraže aktivirajući nacionalno pitanje, čije rešavanje im se učinilo mnogo „sigurnije i lakše“ ne bi li i dalje zadržali *status quo* i ostali na vlasti, negoli rešavanje nagomilanih ekonomskih i socijalnih problema.

U „dobar“ čas javio se početkom osamdesetih (mart 1981) i albanski separatizam na Kosovu, koji je Beograd želeo da iskoristi za rekonstrukciju Srbije – kako bi je iz složene federativne jedinice pretvorio u jedinstvenu republiku (bez autonomnih pokrajina). Važan momenat u realizaciji tog plana predstavljao je i *Memorandum SANU* iz 1986. godine, u kom se osuđuje sve prisutnija dezintegracija privrede i države kao direktna posledica Ustava SFRJ iz 1974. Lamentirajući posebno nad „srpskim pitanjem“, u dokumentu se sva odgovornost za položaj srpskog naroda u SFRJ prebacuje na komuniste i „kominterovsko nasleđe u vođenju nacionalne politike“.² Godinu dana kasnije, sa (po mnogima) ključne VIII sednice CK Saveza komunista Srbije, Slobodan Milošević je poručio: „Ako politika dezintegracije i separatizma ne siđe sa scene,

² VIII sednica CK SK Srbije – nulta tačka narodnog pokreta, Dokumenti, *Memorandum SANU*, Beograd 2007, 91–119.

ovo društvo nema perspektivu, ono mora da se raspadne“. Poruka je bila jasna – ili će Jugoslavija predstavljati i dalje centralizovanu i unitarističku državu po zahtevu Beograda, ili je neće biti.³

Ubrzo je talas nacionalizma preplavio Srbiju, a potom se preneo i na čitavu zemlju – zapljuskujući podjednako sve njene entitete. Kako je stvorena psihoza da jedino Srbi nemaju rešeno nacionalno pitanje, krenulo se u potragu za „dežurnim krivcem“ za takvo stanje. Identifikujući komunizam kao jedini uzročnik „svih srpskih zala“ trebalo je saseći njegov „adventivni koren“ koji se nije nalazio u Ustavu, nego u NOB-u, AVNOJ-u i u tekovinama socijalističke revolucije. Mediji u Srbiji su brujali o Jugoslaviji kao najvećoj grešci, zapravo „grobnici“ srpskog naroda. U ime novog srpskog nacionalnog jedinstva (s obzirom na sve glasnije zahteve „svi Srbi u jednoj državi“) tražila se nova paradigma okupljanja „vaskolikog“ (dezintegrisanog) srpstva.

Na drugoj strani, to je značilo raskinuti sa tradicionalnim shvatanjem da je antifašizam proizvod komunizma, tako da započinje proces srbizacije ili „nacionalizacije antifašizma“, odnosno „čišćenja antifašizma od komunista“.⁴ Kako je partizanski pokret posle Drugog svetskog rata sebi prigrabio ekskluzivno pravo na antifašizam, kao i da je pored komunističke simbolike nosio i jugoslovensko obeležje, smatralo se da bi se najveći efekti postigli kada bi se taj pokret žigosao i izneo na „stub srama“. Računalo se da će se sa detronizacijom partizanskog pokreta raskinuti i sa komunizmom i sa jugoslovenstvom, a da će se kao alternativa „čuvara“ antifašizma pojaviti „rekonstruisani“ četnički pokret Dragoljuba Mihailovića. Iz predubeđenja da pravo na antifašizam imaju i drugi pokreti počela se probijati „Ravna gora“ kao alternativa, odnosno kao „prvi pravi, autohtoni oblik srpskog antifašizma“. Ali ni to nije bilo dovoljno za novu identifikaciju četničkog pokreta, nego se on počeo predstavljati i kao deo prozapadnog, proevropskog i prodemokratskog pokreta u Srbiji (?).

U „dekomunizaciji antifašizma“, odnosno rušenju partizanskog monopola na antifašizam, u Srbiji tokom devedesetih, podjednako učestvuju i pozicija i opozicija – zdušno potpomognute Srpskom pravoslavnom

³ *Op. cit.*, *Stenogram VIII sednice CK SK Srbije*, str. 129–259.

⁴ *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, zbornik radova, Novi Sad 2012, Todor Kuljić, *Ideološki temelji revizionizma*, str. 55–68.

crkvom, koja je takođe više decenija čekala na revanš vladajućoj komunističkoj ideologiji.

Prvo se krenulo sa promenama naziva trgova, ulica, gradova, sa uklanjanjem spomenika i spomen-obeležja, prestankom obeležavanja određenih državnih praznika vezanih za događaje iz rata (ne samo 4. i 7. jula – Dana borca i Dana ustanka, 29. novembra – Dana republike, nego i datuma koji nisu imali ideološki predznak, poput 9. maja – Dana pobeđe nad fašizmom), da bi na kraju na red došla i sama istorija.

Bilo je potrebno relativizovati sve istorijske činjenice o sudeonicima Drugog svetskog rata vođenog na prostoru Srbije – kako njihove doprinose, tako i žrtve koje su imali u antifašističkoj borbi. Zatim se krenulo sa izjednačavanjem uloga – tj. da su svi bili ubeđeni antifašisti, ali i da su svi „pomalo“ činili zločine. U završnoj fazi dolazi do potpune reinterpretacije istorije i istorijskih činjenica. Brojni do tada poznati dokumenti i činjenice se izostavljaju, a njihova mesta zauzimaju novi – do tada „skriveni“ dokumenti, koji omogućuju klasičnu „zamenu teza“. Tako se stvorio paradoks – sve ono što je kvalifikovalo partizanski pokret – da je bio oslobodilački i antifašistički, sada se prepisuje četničkom, i obratno – ako je četnički nosio žig zločinačkog i izdajničkog, sada se ta etiketa prepisuje partizanskom.

Kako je to „prekomponovanje“ trajalo bezmalo pune dve decenije, stvorio se privid u javnosti da je sve opravdano, jer se tobože „novim“ – do tada nepoznatim faktima – „razotkriva“ do tada prećutkivana (iz ideoloških razloga) istina, pre svega o karakteru Drugog svetskog rata i njegovim protagonistima u Srbiji. Na osnovu takvih „argumenata“, srpska politička elita je odlučila (i u tome uspela) da u poslednjih nekoliko godina legalizuje „srpsku verziju antifašizma“. Te „nove istorijske činjenice“ dobile su i svoju pravnu zaštitu u formi *Zakona o izmenama i dopunama Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica* (tzv. „*Zakon o izjednačavanju prava partizanskih i ravnogorskih boraca*“, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 137/2004, Beograd, 24. decembar 2004), odnosno *Zakona o rehabilitaciji* (*Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 33/2006, Beograd, 17. april 2006. i *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 92/2011, Beograd, 7. decembar 2011). Doneti su zakoni čija primena važi samo za državu Srbiju, iako delatnost (i pre svega krivična odgovornost) onih koji se rehabilituju prevazilazi njene sadašnje granice. Posebno pitanje predstavlja nadležnost Višeg suda u Beogradu

da poništi pravosnažnu presudu staru gotovo sedamdeset godina koju je doneo najviši sudski organ druge države – Vrhovni sud FNRJ.⁵

Narodna skupština Srbije pravdala je usvajanje tih akata „najvišim nacionalnim interesima“, kao i činjenicom da se jedino na taj način mogu „ispraviti istorijske nepravde i žrtvama i njihovim potomcima omogućiti materijalna i moralna satisfakcija“.⁶

Rehabilitacija je u Srbiji shvaćena u ideološkom, a ne u pravnom smislu, odnosno kao mera za ispravljanje istorije a ne kao mera za otklanjanje eventualnih propusta i grešaka nastalih u toku sudskog postupka vođenog protiv političkog i vojnog rukovodstva ravnogorskog pokreta. Tako je tokom postupka za rehabilitaciju Dragoljuba Mihailovića s pravnog aspekta osporen legitimitet suda, jer je rečeno da mu je sudio „politički sud“ u „montiranom postupku“.⁷ Takođe, iznet je i „novi“ dokazni materijal, koji su *u svojstvu svedoka* sudu dostavili brojni *istoričari*, zahtevajući pri tome poništenje presude od 15. jula 1946. kojom je D. Mihailović osuđen na smrt streljanjem za dela koja mu se stavljaju na teret.

Krivična dela koja se u presudi D. Mihailoviću stavljaju na teret sastoje se iz 8 tačaka, prema kojima je imenovani kriv:

⁵ Kada se govori o karakteru četničkog pokreta mora se praviti razlika između onoga kakav je on bio u Srbiji i od onoga kakav je bio na teritoriji Bosne i Hercegovine i Hrvatske, i to ne samo tokom 1941, nego u svim godinama rata. Otuda rehabilitacija, odnosno poništavanje presude Vrhovnog suda FNRJ kojom je D. Mihailović u svojstvu glavnokomandujućeg nad četničkim formacijama koje su počinile krivična dela protiv čovečnosti nad civilnim stanovništvom na prostoru Bosne i Hercegovine i Hrvatske, zasigurno nije moguća od strane Višeg suda iz Beograda, jer (u sadašnjoj konstelaciji odnosa) on niti je nadležan, a još manje merodavan za donošenje takve jedne odluke (*prim. B. K.*).

⁶ *Antifašizam pred izazovima savremenosti, n. d.*, Milan Radanović, *Zakonodavna politika Vlade Republike Srbije (2004–2011) u službi revizije prošlosti. Zakon o rehabilitaciji i njegova primena kao paradigma istorijskog revizionizma u Srbiji*, str. 81–110.

⁷ Vesna Rakić Vodinelić, *Rehabilitacija D. Mihailovića kao političko suđenje*, *Peščanik*, 1. april 2012. Sva suđenja su u izvesnoj meri „politička“ jer potiču od suda kao državnog organa, a kako državu personifikuje klasa ili stranka na vlasti, tako su i sudije deo te klase ili stranke na vlasti. Otuda se u slučaju postupka za rehabilitaciju D. Mihailovića pod „političkim suđenjem“ smatra „ideološko suđenje“, a ne krivično suđenje koje je imalo političke implikacije, jer su u njemu „povređena načela pravne države i ljudskih prava“.

1. Što je *od početka druge polovine 1941. godine* pa za sve vreme rata i neprijateljske okupacije organizovao i rukovodio oružanim četničkim formacijama poznatim pod imenom „četnici Draže Mihailovića“ i takozvanom „*Jugoslovenskom vojskom u otadžbini*“, koje su imale za *cilj da oružanom akcijom i vršenjem terora u saradnji sa okupatorom podrže okupaciju i uguše oružani ustanak i oslobodilačku borbu srpskog i ostalih naroda Jugoslavije*;
2. Što je radi ugušivanja Narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije i podržavanja okupacije *od samog početka svoje protivnarodne delatnosti stupio u vezu sa okupatorskim komandama (i vlastima)*; sprovodio kroz sve vreme rata, sve do same kapitulacije hitlerovske Nemačke, aktivnu političku i vojnu saradnju sa svima okupatorima; sklapao sam, ili preko podređenih komandanata i agenata, sporazume i ugovore za vođenje zajedničke borbe protiv svoje otadžbine, primao od okupatora naoružanje, opremu, hranu i drugu pomoć za svoje četničke jedinice; stavljao svoje jedinice pod komandu okupatora za izvođenje ratnih operacija protiv Narodnooslobodilačke vojske; odobravao svojim komandantima da se sa svojim odredima „legalizuju“ kod okupatora, to jest stupe u otvorenu službu okupatora, a nekim četničkim jedinicama da stupe pod neposrednu komandu okupatora pod imenom „antikomunistička dobrovoljačka milicija“ – tako da su svi njegovi podređeni komandanti i jedinice po njegovim direktivama i naređenjima za sve vreme rata, zajedno sa fašističkim okupatorskim jedinicama, izvodili vojne operacije protiv narodnih oružanih snaga i vršile zločine i teror nad narodom;
3. Što je *od samog početka svoje izdajničke delatnosti stupio u vezu sa Nedićem i drugim kvislinzima, otvorenim slugama okupatora, u cilju da održi okupaciju i objedini sve izdajničke snage protiv oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije*; davao direktive svojim komandantima da sklapaju sporazume i da sarađuju sa ustašama uz priznanje suvereniteta tzv. „Nezavisne države Hrvatske“ i uz polaganje zakletve na vernost Paveliću, organizatoru masovnih pokolja srpskog i hrvatskog naroda;
4. Što je u istom cilju, prihvatajući od okupatora lažnu parolu borbe protiv komunizma *išao za tim da borbu naših naroda skrene sa puta nacionalnooslobodilačke borbe na put građanskog rata*, pa je pod parolom borbe protiv komunizma sa svojim četnicima ubijao

- rodoljube koji su na bilo koji način pomagali i odobravali borbu protiv okupatora;
5. Što je, pod lažnim parolama „zaštite srpstva“ i „spasavanja srpskih glava“, kojim parolama je i kvisling Nedić opravdavao okupaciju, *razbijao jedinstvo srpskog naroda u borbi protiv okupatora i nametao mu bratoubilačku borbu*, u kojoj su njegovi četnici pobili desetine hiljada Srba;
 6. Što je, u skladu s politikom okupatora, kao predstavnik svih protiv-narodnih i antidemokratskih elemenata u cilju razbijanja bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije i uspostavljanja nacionalnog ugnjetavanja, *raspirivao nacionalnu i versku mržnju i razdor među narodima Jugoslavije*, usled čega su njegove četničke bande izvršile masovne pokolje hrvatskog, muslimanskog, kao i srpskog stanovništva koje nije prihvatilo okupaciju;
 7. Što je, zajedno sa izbegličkom vladom u kojoj je bio ministar, vršio u narodu propagandu da nije vreme za borbu protiv okupatora dok se jače savezničke snage ne iskrcaju na Balkanu, odnosno dok Nemačka ne bude pred kapitulacijom, čime je *podržavao okupaciju i slabio ratni napor Jugoslavije*, kao i zajednički front savezničkih država protiv hitlerovske Nemačke i njenih satelita; i
 8. Što je, *dosledan svojoj izdajničkoj delatnosti, sprovedenoj za sve vreme rata i okupacije*, pred konačno oslobođenje zemlje od okupatora, nakon što je politički i vojnički bio razbijen, organizovao terorističke bande i grupe kao jedino preostalo mu sredstvo, uz pomoć Gestapoa organizovao škole za teroriste, pa je izučene i naoružane teroriste upućivao da vrše diverzije, sabotaže i atentate, što su te grupe i izvršavale, a pojedinim svojim komandantima naređivao da takođe pređu na vršenje terorističkih akata, kako bi i u poslednjoj fazi borbe pomogao okupatoru koji se povlačio iz naše zemlje i kako bi ugrožavao novi ustavni demokratski poredak u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji.⁸

Za „nove“ materijalne dokaze istoričari pozvani na sud u svojstvu svedoka (Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević, Veselin Đuretić i dr.) iznose dokumente o sadejstvu Vrhovnog suda i tužilaštva sa vojnim i političkim

⁸ Miodrag Zečević, *Dokumenti sa suđenja Draži Mihailoviću*, Beograd 2001, str. 236–237.

vrhom tadašnje FNRJ, koji *de facto* odlučuju i o krajnjem ishodu postupka. Isto tako dovode u vezu dokumente različitih strana u sukobu, prema kojima je nemačka strana kvalifikovala D. Mihailovića kao vođu pokreta otpora, a saveznička da se radi o „patrioti, čoveku velike snage i sposobnosti i da nema dokaza da je bio kolaboracionista ni sa vladom Milana Nedića, a kamoli sa Nemcima, Italijanima“.⁹ S tim u vezi navode se i odlikovanja koja je D. Mihailović dobio od Šarla de Gola – „Ratni krst“ i od Harija Trumana – „Orden za zasluge“, doduše posthumno. Takođe, gotovo svi istoričari-svedoci ističu da se „Mihailoviću nije sudilo kao ratnom zločincu i izdajniku srpskog naroda, nego kao izdajniku NOB-a“.¹⁰

Nema spora da je nešto o tim događajima i skrivano, odnosno da tzv. „komunistička“ historiografija (kako je neki nazivaju) nije jasno i glasno dala istorijski sud, s obzirom na to da su postojale političke okolnosti koje nisu dozvoljavale drugačije mišljenje od onoga što je bilo „zvaničan stav partije“. Jednu od takvih svojevrstih tabu tema predstavlja i ocena karaktera četničkog pokreta u Srbiji 1941. godine. Tako su te nesporne (a prikrivane) činjenice poslužile da se u toku „vanpravnog“ sudskog postupka ospore i revidiraju takođe nesporne činjenice o karakteru četničkog pokreta od 1942. do 1945, na osnovu kojih se na kraju rekonstruisala i čitava istorija. Tako je „razotkrivanje“ istine o 1941. poslužilo za reviziju svega onoga što je nauka zaista dokazala i dala svoj istorijski sud o karakteru Drugog svetskog rata i njegovim akterima u Srbiji (i Jugoslaviji).

Formiranje četničkog pokreta Draže Mihailovića u Srbiji 1941.

„Aprilski rat“ je okončan posle samo dvanaestodnevnog vojevanja, koliko je zapravo u tom trenutku iznosila borbena spremnost vojske Kraljevine Jugoslavije da pruži oružani otpor fašističkom agresoru. Ni politička spremnost nije bila na zavidnijem nivou; naprotiv, bila je još i manja, jer se vlada s maloletnim kraljem evakuisala iz zemlje već 12. aprila. U opštem rasulu koji je prethodio raspadu države predsednik vlade Dušan Simović imenovao je generala Danila Kalafatovića da u ime vlade potpiše određene vojne dokumente. Tako je, na zahtev ne-

⁹ *Blic*, 22. jun 2012.

¹⁰ *Blic*, 22. novembar 2012.

mačke strane, potpisan akt o bezuslovnoj kapitulaciji vojske Kraljevine Jugoslavije, kojim je određena predaja svih oficira, podoficira, redovne i mobilisane vojske, kao i sveg naoružanja i municije. Vlada će kasnije osporiti taj dokument, obrazlažući to činjenicom da Kalafatović nije imao ovlašćenje da potpiše kapitulaciju nego samo primirje – kako bi se, prema Simovićevoj izjavi, „dobilo na vremenu i olakšala situacija“.¹¹

U međuvremenu se jugoslovenska vlada preko Grčke prebacila na Bliski istok, gde 4. maja usvaja tzv. „Jerusalimsku deklaraciju“ – proklamaciju kojom definiše svoje ratne ciljeve – oslobođenje zemlje i borbu protiv fašizma (iako nije imala nijedan veći formacijski oblik vojske izvan zemlje, niti je u samoj zemlji organizovala oružani otpor). Osim toga, u „ciljevima“ se formalno uspostavlja teritorijalni integritet zemlje i njen ustavni poredak nakon završetka rata, kao i vraćanje prava i sloboda svim njenim građanima. Takođe, osuđuje se formiranje Nezavisne Države Hrvatske kao fašističke tvorevine, uz istovremeno prekidanje svih bilateralnih odnosa sa državama koje su je kao takvu priznale. Na kraju dokumenta vlada je obrazložila i svoj status, pravdajući ga „potrebom očuvanja ugroženog državnog suvereniteta, s obzirom na to da faktičko stanje u zemlji ne povlači sobom i promenu suverenosti“.¹²

U Jugoslaviji je, u međuvremenu, nakon potpisivanja kapitulacije, preko 300.000 vojnika kao ratnih vojnih zarobljenika odvedeno u Nemačku na prinudni rad, dok su brojne neorganizovane grupe spas našle u bekstvu, pokušavajući da se domognu svojih kuća. Među tim grupama bilo je i onih koji nisu predali oružje, a jednu takvu predvodio je i pukovnik Dragoljub Mihailović.

U trenutku izbijanja rata Mihailović je bio načelnik operativnog odeljenja Druge armije, stacionirane u Slavoniji, na potezu Osijek – Slavonski Brod, dobivši specijalni zadatak da formira tzv. „brze odrede“ koji su trebali da spreče širenje masovnog dezerterstva i pobuna unutar jedinica Druge armije. Kada je 20. aprila saznao da je potpisana kapitulacija, prokomentarisao ju je rečima: *„Naša vlada je sramno potpisala akt o bezuslovnoj kapitulaciji. Ja tu kapitulaciju ne priznajem. Živ se Nemcima neću predati. Nemačka mora da izgubi ovaj rat. Englezi su*

¹¹ Velimir Terzić, *Jugoslavija u Aprilskom ratu*, Beograd 1963, str. 546–553.

Jakob. B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Beograd 1964, str. 400.

¹² Bogdan Krizman, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, dokumenti, Zagreb 1981, str. 116–118.

*naši saveznici. Ovo i nije bio rat, ovo je bila greška. Mi ćemo se organizovati i povesti gerilsku borbu protiv okupatora“.*¹³

Probijajući se kroz Bosnu, krajem aprila u okolini Han Pijeska sreo je majora Miodraga Paloševića, koji mu se sa nekolicinom podoficira i vojnika stavlja pod komandu, tako da je njegova grupa s kojom je prešao Drinu brojala ukupno 26 ljudi pod oružjem. Mihailoviću je iznad svega bilo važno da se dokopa Srbije, i to pre svega zapadne Srbije i masiva Rudnika i Suvobora, i to iz više razloga. Ta vojna formacija, koja je brojčano odgovarala jednom pešadijskom vodu, stigla je na plato Ravne gore 11. maja u ranim jutarnjim satima.

Kod Mihailovića je nesporno postojala volja (*bona fide*) za otporom, ali ne i sve što uz taj otpor ide – ljudstvo i organizacija, sredstva, strategija i taktika, propaganda... Usled te činjenice, sasvim je razumljivo zašto traži majora Aleksandra Mišića – sina legendarnog vojvode. Kuća Mišića u Struganiku bila je pre svega nacionalna i popularna i uživala je veliki ugled u narodu, tako da, računao je, ukoliko bi se oslobodilačka akcija povelu iz te kuće naišla bi na veliki prijem u narodu, a masovnost bi joj bila zagarantovana.¹⁴

Nakon dolaska na Ravnu goru grupa je za nekoliko dana uspela da se poveže sa nekolicinom oficira iz neposredne okoline koji nisu bili odve-

¹³ Radoje i Živan L. Knežević, *Prva gerila u Evropi*, u: *Ravnogorska istorija*, Beograd 1992, str. 13–35.

¹⁴ *Op. cit.*, Miodrag Purković, *Kratka biografija Dragoljuba Mihailovića*, str. 9–12. I sam Mihailović je imao izuzetnu biografiju i vojnu karijeru, tako da nije bio anonimno vojno lice. Naprotiv, bio je poznat širokom krugu oficira Kraljevine Jugoslavije. Još kao pitomac učestvuje u balkanskim ratovima, gde biva odlikovan i unapređen u čin potporučnika premda još nije završio akademiju. Takođe učestvuje i u proboju Solunskog fronta, gde kod Lerina biva teško ranjen. Iako ga je lekarska komisija proglasila „nesposobnim“, dobrovoljno se vraća u svoju jedinicu i učestvuje u borbama do okončanja rata. Iz rata izlazi sa činom poručnika, sa dve zlatne i jednom srebrnom medaljom za hrabrost, ordenom Belog orla, i engleskim Bojnim krstom – koji je među borcima čitave divizije jedino on dobio. Međutim, ubrzo je procesuiran kao Apisov simpatizer i biva disciplinski kažnjen. Prilikom prijema na Višu školu vojne akademije nisu mu uzimali u obzir ratne zasluge nego je primljen putem konkursa. Najvišu vojnu školu završio je kao najbolji u klasi. Nakon toga je postavljen za načelnika štaba pešadijskog puka Dunavske divizije u Beogradu u činu majora, odakle dobija prekomandu u Kraljevu gardu. Početkom tridesetih godina odlazi na specijalizaciju u Francusku, a nakon toga boravi u Sofiji i Pragu u svojstvu vojnog atašea. Posle okončanja diplomatske karijere, 1939. postavljen je za nastavnika u Višoj školi vojne akademije, a naredne godine i za inspektora u Vrhovnoj vojnoj inspekciji.

deni u zarobljeništvo (pukovnik Branislav Pantić, potpukovnik Dragoslav Pavlović), kao i da uspostavi veze sa uglednijim pojedincima iz Beograda (Lazar Trklja, Dragiša Vasić). Tako je već 13. maja održan širi sastanak na kom je postignut dogovor o organizovanju i budućoj strategiji četničkog pokreta. Pri tome je formiran štab pod imenom „Komanda četničkih odreda“, dok je sama organizacija dobila naziv „Vojno-četnički odredi“. Nešto kasnije, nakon „legalizacije“ organizacije i davanja „legitimiteta“ njenom rukovodstvu od strane izbegličke vlade (12. avgusta 1941), ona dobija i projugoslovenski karakter – promeniivši naziv u „Jugoslovensku vojsku u otadžbini“, dok sam Mihailović, januara 1942, biva imenovan za ministra vojske.

Svi oficiri koji su se zatekli na Ravnoj gori tokom druge polovine maja obilaze srezove u cilju prikupljanja neophodnog ljudstva. Tako je kapetan Neško Nedić bio zadužen za mionički srez, Miodrag Palošević za valjevski, Veselin Misita i Dragoljub Račić za mačvanski, Vučko Ignjatović za požeški, Zvonko Vučković za takovski i dragačevski i drugi. Gotovo svaki zaselak dobio je poverenika koji je imao zadatak da mobiliše ljude odane kralju, monarhiji i srpskoj tradicionalnoj državotvornoj ideji. Agitovanje pod motom „da sve nije gotovo“ vršeno je noću po crkvenim portama i školskim dvorištima. Na taj način se glas o Ravnoj gori postepeno počeo širiti Srbijom.

U Instrukciji br. 5 od 1. juna Mihailović je dao uputstva o formiranju oružanih formacija: „Odmah u svim selima formirati vojne čete od vojnih obveznika mlađih godišta... Čete će nositi naziv po imenu svog komandanta... Zadatak tih četa u početku je krstarenje po okolini, u patrolama u cilju sprečavanja pljačke i nasilja nad građanima... Pored tih pokretnih četa, formirati čete starijih godišta... čiji će zadatak biti preuzimanje vlasti u svoje ruke, od momenta opšteg ustanka – ako bi se dotadašnja vlast kompromitovala u službi neprijatelja...“¹⁵

Iako se u instrukciji govori o „pokretnim četama“, četnički odredi su bili organizovani na „teritorijalnom principu“. Prelazak na „statičnost“ pravdala se uštedom na ishrani vojske, vezanosti obveznika za zemlju, kuću i radove u polju, mada zapravo – srpski seljak nije želeo, niti bio spreman da se odvoji od svog rodnog kraja. Usled vezanosti za određenu teritoriju, četnički odredi su postali statični, lišeni snažnije borbene moći

¹⁵ Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, knjiga 1, *Izdaja*, Beograd 1983, str. 39–47.

i širih manevarskih sposobnosti. Otuda Mihailović tokom čitavog trajanja rata nije uspeo da ostvari centralističku vojnu upravu i hijerarhiju, nego je izvan njegove kontrole ostala većina četničkih formacija – i to ne samo u kontekstu šireg jugoslovenskog prostora, nego i same Srbije.¹⁶

Već krajem juna mogla se nazreti vojna i organizaciona struktura pokreta predvođenog Dragoljubom Mihailovićem. Njegovo prvo obraćanje narodu dogodilo se na tradicionalnom vidovdanskom vašaru održanom u Tometinom polju podno Divčibara. Pojavivši se sa svojim štabom pred okupljenim narodom rekao je, između ostalog, „da su pripreme za ustanak već završene, ali da još nije kucnuo čas za taj događaj“. Prema sećanjima Zvonimira Vučkovića, Mihailović je čekanje „pogodnog trenutka“ obrazložio „nužnim“, jer „treba sačekati momenat kada će izgledi na uspeh oružane akcije biti povoljni, pa tek onda krenuti na ustanak. Do tada vršiti smišljene akcije saboterskog i obaveštajno-propagandnog karaktera, a borbu prihvatiti samo u slučaju preke potrebe“.¹⁷

Paralelno sa formiranjem odreda počela je organizacija i obaveštajne mreže, kako na samom terenu tako i po većim mestima, a naročito u Beogradu. Preko tog obaveštajnog centra počela se od sredine juna održavati veza sa Istanbulom, a preko njega i sa britanskom obaveštajnom službom (Direkcijom za specijalne operacije – SOE), koja je posle mesec dana provere o aktivnostima Dragoljuba Mihailovića upoznala i jugoslovensku vladu u Londonu.

O situaciji u Srbiji i formiranju nacionalnih grupa pod oružjem, koje izvode manje borbene operacije, početkom jula 1941. bilo je poznato rukovodstvo SOE u Kairu preko jugoslovenske obaveštajne mreže za Bliski i Srednji istok. Kako je jedan od zadataka SOE bio organizovanje i povezivanje sa pokretima otpora u okupiranim zemljama, ona sve do vesti o borbama u Srbiji nije imala uspešnih rezultata koje bi saopštila svojoj vladi. Otuda je, smatrali su u Direkciji za specijalne operacije, trebalo iskoristiti ovaj otpor i prikazati ga kao posledicu svog prethodnog rada. Međutim, predstavnici SOE su od jugoslovenske vlade dobili iznenađujući odgovor, odnosno „da nikakav Dragoljub Mihailović ne postoji u Srbiji, i da se čovek pod tim imenom nalazi u zarobljeništvu u Italiji“.

¹⁶ *Ne osećam se krivim* – stenografske beleške sa suđenja Draži Mihailoviću, Beograd 1990, str. 176–178. (Tokom suđenja Dragoljub Mihailović je na iznete optužbe o neposrednoj saradnji četničkih formacija sa okupacionim snagama odgovarao sa „ja to nisam znao“ ili „ne znam za takvu situaciju“.)

¹⁷ Zvonimir Vučković, *Sećanja iz rata*, Beograd 1990, str. 23–24.

Pretpostavlja se da se radilo o sujeti generala Simovića i njegovoj ambiciji da stalno bude u prvom planu. Otuda on nije želeo da prihvati činjenicu da je neko bez njegovog znanja i odobrenja odlučio da podigne narod na ustanak i organizuje borbu protiv okupatora.¹⁸

Usledilo je „prijateljsko ubeđivanje“, koje je rezultiralo promenom stava vlade, koja je i sama imala benefite od davanja „legitimiteta“ ustanku u Srbiji – porastao joj je još više ugled kod saveznika, a s njim i materijalna i finansijska pomoć. Preko Radio Londona, 12. avgusta se oglasio i general Simović, pozdravljajući i pozivajući ustanike u Srbiji da se „uzdrže od iskušenja i pre nagljenih postupaka... i da imaju strpljenja i mirno sačekaju odlučni trenutak pobeđe“. Ubrzo je u štampi i ostalim medijima na zapadu krenula kampanja o četnicima kao prvoj antifašističkoj gerili u Evropi.¹⁹

Kako bi dobili pravu sliku o situaciji na terenu, Britanci donose odluku o slanju posmatračke misije koju su činili Bil Hadson, Zaharije Ostojić, Mirko Lalatović i Veljko Dragičević. Grupa je krenula iz Aleksandrije i 22. septembra se iskrkala u blizini Petrovca na moru. Smatra se da je slanjem misije četnički pokret i *de facto* postao deo savezničkih snaga koje se bore protiv fašizma. Vesti Hadsonove grupe sa terena samo su potvrdile prethodne informacije o postojanju vojnih formacija spremnih za borbu protiv Nemaca. U njima se, između ostalog, navodi da: „Jugoslovenska vojska u zemlji postoji, a njome komanduje pukovnik Draža Mihailović... Narod je željan borbe... Nemaju ni najpotrebnija sredstva... Nemci čine velike svireposti... Narod bi srećan bio da vidi prvu pomoć saveznika... Šaljite avijaciju da je narod vidi... Bacajte oružje, municiju i novac... Potrebno je slati pomoć, jer je narod ubeđen u pobeđu saveznika...“ Međutim, uzvratne informacije, koje je slala SOE iz Kaira, iako su sadržale sve reči hvale, isticale su mišljenje britanskog Generalštaba, prema kome je ustanak još uvek preuranjen, što je stvaralo konfuziju u četničkim redovima.²⁰

U tu obaveštajnu prepisku početkom oktobra uvukao se i sovjetski faktor preko svog ambasadora u Londonu – Ivana Majskog, koji prilikom posete Antoniju Idnu iznosi stav Moskve da se sa ustankom nastavi

¹⁸ Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb 1979, str. 57–74.

¹⁹ Slobodan Nešović, *Svet o nama*, tom 1, Beograd 1983, str. 174–178.

²⁰ Dejvid Martin, *Mreža dezinformacija – Čerčilova jugoslovenska greška*, Beograd 1991, str. 122–125.

jedino u Jugoslaviji, dok ostale evropske zemlje mogu da čekaju „povoljan trenutak“. Na predlog sovjetske strane i Forin ofis se odlučuje za „borbenu varijantu“ – bez obzira na ranija kolebanja koja je imao u pogledu eventualnih žrtava. Međutim, s novonastalim promenama Forin ofis ne upoznaje jugoslovensku vladu, nego ona i dalje ostaje pod informativnim uticajem SOE, koja smatra da ustanak treba odložiti za bolja vremena.²¹

Politički program četničkog pokreta

Posebno poglavlje zauzima politički program četničkog pokreta, koji je formulisan nakon dolaska advokata Stevana Moljevića na Ravnu goru. Nazvan „Trijalistička monarhija“, program sadrži plan kako i na koji način stvoriti „homogenu Srbiju“, odnosno kako definisati njene „etničke“ granice i tek nakon toga pristupiti uređenju Jugoslavije. Jer, kako se u programu navodi, „1918. je bila greška“, s obzirom na to da prethodno nisu „udarene granice Srbije“. Kako bi se ta „istorijska nepravda“ ispravila, predlaže se stvaranje „Velike Srbije“, koja bi na istoku uključila Vidin i Ćustendil, dok bi njene zapadne granice dosezale do Zadra i preko Velebitskog kanala obuhvatale gospički, otočaćki, vojnički, glinski, petrinjski, kostajnički, okučanski, pakrački i požeški srez. Nakon toga Jugoslavija bi se uredila kao federalna monarhija, s tri federalne jedinice – srpskom, hrvatskom i slovenačkom.²²

Unutar političkog programa nije se razmišljalo o načelima socijalno-ekonomskog sadržaja. Četnički pokret ne shvata u dovoljnoj meri socijalnu dinamiku Drugog svetskog rata, i on to pitanje smatra sekundarnim. Ispravljanje greške doći će isuviše dockan, jer su projekti konkurentskog pokreta za rešavanje ekonomske i socijalne politike u znatnoj

²¹ Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb–Ljubljana 1978, str. 130–148. (Telegram predsednika vlade D. Simovića od 28. oktobra 1941, upućen D. Mihailoviću, u kom nalaže „uzdržanost od prenatrženih akcija, kako bi se izbegli nepotrebni gubici“, Forin ofis je prokomentarisao rečima: „Britanska vlada više nije sigurna da general Simović ima prave predstave o ustanku“.)

²² Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, knjiga dokumenata 1, Beograd 1987, str. 675–678.

meri uticali na masovnost NOP-a, a sami tim i na krajnji ishod rata u Srbiji i Jugoslaviji.²³

Vlada u emigraciji je dva meseca kasnije bila upoznata sa sadržajem političkog programa i, poput Srpske pravoslavne crkve, podržala Moljevićev projekat – uz ogradu hrvatskih i pojedinih srpskih ministara.

Odnos četničkog pokreta sa kolaboracionistima

Odmah nakon kapitulacije Jugoslavije nemačka komanda u Beogradu pokušava da organizuje civilnu vlast u Srbiji. Posle sagledavanja više kandidata, šef vojne uprave Harold Turner formirao je 30. aprila prvu srpsku vladu – tzv. „vladu komesara“, na čelu sa Milanom Aćimovićem. Zauzvrat, nemačka strana se složila sa „uslovima“ pod kojima bi se „komesarska vlada“ prihvatila vođenja civilne uprave u Srbiji – da se poštuju odredbe međunarodnog prava, da slike Petra II mogu ostati po javnim nadležnostima, da se presude vrše u ime kralja i da SPC nesmetano nastavi svoj rad.

Međutim, kako mere za pacifikaciju Srbije nisu uspele, s obzirom na to da je ustanak tokom jula i avgusta dobio dosta široke razmere (četničkom pokretu pridružuje se i partizanski pokret predvođen jugoslovenskim komunistima), okupacione vlasti donose odluku da komesarsku upravu zamene nekom autoritativnijom vlasti. Tako je 29. avgusta obrazovana vlada Milana Nedića – „vlada narodnog spasa“. Nedić posmatra Nemce kao silu, jer, kako sam kaže, „onaj ko pobedi Francuze mora biti gospodar Evrope“. Samim tim, on ima negativan stav i prema svakom obliku ustanka, naročito prema „poludelom pukovniku, koji ne želi da

²³ B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, Beograd 1983. (Kako se prednost davala rešenju nacionalnog pitanja, problemi iz domena socijalne politike nisu sagledavani sve do 18. februara 1943, kada se pojavio letak pod nazivom „Odgovor četnika Draže Mihailovića na izjavu Vrhovnog komunističkog štaba“, u kom se, između ostalog, kaže da je „Jugoslovenska vojska u otadžbini opštejugoslovenski pokret, bez obzira na verske i pokrajinske razlike...“, i koji se zalaže za radikalne promene društvenog života, pre svega u agraru i povećanju pažnje prema selu i seljaku, ograničavanje privatnog kapitala, donošenje zakona protiv nepravilnog bogaćenja i zakona o poretku imovine, koji bi preispitivao poreklo imovine čak trideset godina unazad.)

se preda, niti da čuje njegov savet, već misli na otpor sili pred kojom je kapitulirala cela Evropa“.²⁴

Tokom čitavog trajanja rata Mihailović nije izdao nijednu naredbu kojom bi inicirao saradnju svojih vojnih jedinica sa formacijama kvislinških vlada u Beogradu. Ali, isto tako, znao je dobro da su se pojedini komandanti „legalizovali“ i kod Aćimovića, a potom i kod Nedića. Bio je svestan toga, kao i činjenice da će ta saradnja dovesti do kompromitacije njegovog pokreta.

Otvoreni kolaboracionizam bio je odmah prisutan kod malobrojne srpske fašističke organizacije „Zbor“, koju je predvodio Dimitrije Ljotić. Njegov cilj je Srbija u „novom svetskom poretku“ – on je i protiv Jugoslavije i protiv Mihailovića i njegovih četnika, ali nije protiv monarhije i Petra II. O animozitetu između tih sudeonika rata u Srbiji dovoljno je reći da je Ljotić u Smederevu organizovao terorističke kurseve na kojima je obučavao pripadnike svog Srpskog dobrovoljačkog korpusa za likvidaciju istaknutih aktivista četničkog pokreta, dok je i Mihailović u nekoliko svojih instrukcija borbu protiv ljotićevaca stavio u prvi plan.²⁵

Poseban odnos Mihailović je imao prema četnicima Koste Milovanovića Pećanca. Bezuspešno je pokušavao u nekoliko navrata da stupi u kontakt s njim, ali je Pećanac izbegavao taj susret, smatrajući Dražu „mnogo nižim od sebe“, odnosno da će mu razgovori s „pukovnikom koji tamo nešto petlja samo narušiti autoritet“. Zapravo, vojvoda Pećanac je poistovetio situaciju u Srbiji sa „Topličkim ustankom“, videvši ponovo sebe kao jedino pozvanog da organizuje narod na ustanak. Međutim, kako mu to nije uspelo, ulazi u otvorenu saradnju sa okupacionim snagama. U svom proglasu od 27. avgusta naređuje svima onima koji se nalaze po šumama, a nisu pod njegovom komandom, da se u roku od 8 dana razoružaju i vrate svojim kućama, pod pretnjom smrtno kazne, koja je bila predviđena i za sve one koji uništavaju državnu imovinu i sve ono što pripada okupatorskim vlastima. Proklamaciju je završio rečenicom: „Ja sam svestan da ceo naš narod zna da je pobeđen, i da zna kako se tre-

²⁴ M. Kostić, *Nedić Milan – ratni govori srpskom narodu*, Beograd 1991, str. 19–22. (Netrpeljivost između Nedića i Mihailovića datira od leta 1940. – nakon kapitulacije Francuske, kada je Nedić bio ministar vojske, a Mihailović se bez njegovog odobrenja pojavio u uniformi na prijemu u britanskoj ambasadi. Za to je bio kažnjen od ministra sa 30 dana zatvora.)

²⁵ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, str. 196–216.

ba držati prema pobediocu“. Prema sećanjima Z. Vučkovića, Mihailović je taj proglas prokomentarisao rečima: „Ustaše su bili i ostali naši neprijatelji, ljotićevci su vaspitavani u nacističkom duhu, ali da će jedan Pećanac krenuti putem ustaša i ljotićevaca – tome se nisam nadao“.²⁶

Na drugoj strani, komunistička propaganda je već tada koristila svaki momenat da svrsta u isti koš sve četničke i kolaboracionističke formacije. Toga je Mihailović bio svestan, ali mu je dugo vremena trebalo da se oslobodi tog balasta (Kosta Pećanac će biti streljan tek krajem maja 1944).

Komunisti i partizanski pokret na ratnoj sceni Srbije

Napad Nemačke na prvu zemlju socijalizma za jugoslovenske komuniste je bio znak za akciju. KPJ je sve do tada imala pasivan stav prema evropskim i jugoslovenskim događanjima – kvalifikujući rat „imperijalističkim“ i deleći stavove Kominterne o „Jugoslaviji kao tamnici naroda“ koju treba razbiti. Komunisti su u Kominterni gledali međunarodno uporište vlastitog pokreta i svoju sudbinu vezali sa sudbinom Sovjetskog Saveza. Kada je Nemačka napala SSSR jugoslovenski komunisti su pozvali radnike na borbu protiv najvećeg neprijatelja radničke klase. Poziv na ustanak radničke klase bio je u duhu proleterskog internacionalizma, s obzirom na to da su se proglasi slične sadržine upućivali i prilikom prikupljanja dobrovoljaca za Španski građanski rat. Novi momenat za KPJ je (samo)promena ocene karaktera rata – umesto imperijalističkog, sada se govori o antifašističkom ratu. Otuda mnogi (s pravom) postavljaju pitanje da li bi, i u kojoj meri, antifašizma bilo na prostoru Jugoslavije da nije bilo Hitlerovog napada na SSSR. Tek nakon tog događaja članovi Centralnog komiteta KPJ donose 27. juna odluku o formiranju Glavnog štaba NOPOJ, a 4. jula i o dizanju oružanog ustanka.²⁷

Zahvaljujući već izgrađenoj partijsko-političkoj mreži, koja se kalila kroz dugogodišnji ilegalni rad, komunisti poseduju aktivnu supstancu koja je mobilna i spremna da prihvati sve one koji su bili protiv mirenja sa okupacionim stanjem. Oni imaju svesnu, ideološki stasalu organizaciju koja broji oko 12.000 članova partije i oko 30.000 članova SKOJ-a,

²⁶ Z. Vučković, *Sećanja iz rata*, n. d., str. 48–53.

²⁷ B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, n. d., str. 122–127.

koja je nepokolebljiva u odluci da se bori protiv neprijatelja socijalizma i „majke Rusije“.

Osim toga, Titu nije potrebna lobistička podrška i uspostavljanje kontakata sa zapadnim saveznicima i vladom u inostranstvu. On sve to ima sa Moskvom preko centrale koja je ostala u Zagrebu. Krajem juna stiže njegov prvi izveštaj u Kominternu, kojim se uvodi svojevrsna „uravnilovka“ na jugoslovenskoj ratnoj sceni pod geslom „svi ubijaju – svi ginu“. Tako se za aprilski poraz krive svi oficiri (bez obzira na nacionalnu pripadnost), dok je stradanje srpskog naroda prikazano kao stradanje svih naroda od strane okupatora i njegovih pomagača. Doduše, u izveštaju se nalazi i jedna rečenica u kojoj se navodi da je „ubijeno i na stotine Srba od strane ustaša uz pomoć okupatora“. KPJ je stradanje srpskog naroda proizvodila u borbu jugoslovenskog naroda uz velike žrtve. Ta generalizacija je zapravo dovela do svojevrsne „logičke zamene teza“, jer nema logike da su Srbi i žrtve i četnici i partizani i pripadnici kvislinških i kolaboracionističkih snaga. Otuda jedan od tiražnijih moskovskih listova, *Krasnaja zvezda*, objavljuje 10. i 18. septembra članke pod naslovima „Borba hrvatskih partizana“ i „Borba hrvatskog naroda protiv italijanskog okupatora“.²⁸

Odnos prema ratu u Jugoslaviji i Srbiji partizanski pokret gradi na bazi revolucionarnih planova o budućnosti, tražeći, prema programskim načelima „komunističkog manifesta“, da u ratnom vihoru iskoriste šansu i preuzmu vlast. Josip Broz je prekaljeni revolucionar, „veliki tehničar vlasti, majstor primenjene dijalektike“, čovek koji želi da iskoristi istorijsku šansu – sada, ili nikada. A istorijske prilike su pogodne, otuda Tito beskompromisan odnos komunista prema srpskoj i jugoslovenskoj stvarnosti smatra kao jedinu realnu i patriotsku politiku. Osim toga, on je i pragmatičar i neretko poziciju revolucionara zamenjuje pozicijom realpolitičara, spremnog na sve kompromise. Bitno je bilo zauzeti pobednički tron i dovesti svoj pokret na vlast.²⁹

²⁸ S. Nešović, *n. d.*, str. 179–187.

²⁹ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, *n. d.*, str. 238–240.

Pokušaji saradnje četničkog i partizanskog pokreta

Mihailović je verovao da je moguća saradnja sa partizanskim pokretom otpora, ne samo zato što komuniste još uvek doživljava kao deo udružene opozicije ili bloka „Narodnog fronta“ iz 1935, nego pre svega zato što je i na međunarodnom planu došlo do stvaranja koalicije između zapadnih saveznika i SSSR-a. Prvo je 12. jula potpisan britansko-sovjet-ski sporazum, kome se 15. avgusta priključuju i SAD. Logično je bilo da su takve koalicije moguće i na nižem nivou – između različitih pokreta unutar jednog naroda.³⁰

Igrom slučaja, gotovo istovremeno sa formiranjem vlade M. Nedića i proglasa „Apel srpskom narodu“, krajem avgusta 1941. dolazi do prvih kontakata o mogućoj saradnji i zajedničkim oružanim dejstvima četničkih i partizanskih jedinica. Kao rezultat tih pregovora dolazi do oslobađanja Loznice (od strane Cerskog odreda pod komandom kapetana Dragoslava Račića i Podrinjskog odreda na čelu sa Nebojšom Jerkovićem), dok Krupanj oslobađaju isključivo četničke formacije predvođene poručnikom Ratkom Martinovićem i popom Vladom Zečevićem.³¹

Nakon prvog susreta na Ravnoj gori između predstavnika četničkog (Mihailović, Vasić, Pavlović) i partizanskog pokreta (Minić, Dudić), usledili su početkom septembra i kontakti u Beogradu, posle čega Broz donosi odluku da se sastane sa Mihailovićem. Do prvog susreta dolazi 19. septembra u Struganiku, u kući Lujze Mišić, gde su, pored Tita i Draže, bili prisutni i Miloš Minić, Sreten Žujović, Mitar Bakić, Dragiša Vasić i Aleksandar Mišić. Iako su obe strane zagovarale borbu protiv okupatora, ispoljile su različite stavove u pogledu strategije, taktike i ciljeva otpora. Možda bi se i saradnja odmah uspostavila, jer je Tito ponudio Draži komandu i nad partizanskim vojnim formacijama, ali „remeti-lački faktor“ su postale Hadsonove instrukcije o preuranjenosti ustanka, kao i zahtevi da se „bezuslovno unište bande koje se bore za SSSR, a ne za Jugoslaviju“. Ipak, lideri su se sporazumeli da će formirati zajedničke komande u pozadini, da se na oslobođenoj teritoriji ne obnavljaju stari organi vlasti (nego da se vlast bira slobodno na zborovima), kao i da se na vatrenim linijama pokreti neće međusobno napadati.³²

³⁰ Radoje Vukčević, *Na strašnom sudu*, Chicago 1968, str. 59–61.

³¹ Ratko Martinović, *Od Ravne gore do Vrhovnog štaba*, Beograd 1979, str. 28–35.

³² Jovan Marjanović, *Ustanak i NOP u Srbiji 1941*, Beograd 1963, str. 122–131.

Druga polovina septembra donela je velike uspehe na borbenom planu kod oba pokreta. Partizani ulaze u Užice, a četnici u Požegu i Gornji Milanovac, dok se zajedničkim snagama oslobađa Kraljevo. Nemci uskoro uviđaju da će teško primiriti Srbiju s tri stacionirane divizije, i da su im za njenu pacifikaciju potrebne još dve takve formacije. U to vreme u okupiranoj Evropi nema ni približno sličnog primera da snage otpora privuku i vežu pet nemačkih divizija. Politika krajnje brutalnog gušenja ustanka službeno je započela krajem septembra – za jednog ubijenog nemačkog vojnika streljano je 100, a za ranjenog 50 srpskih civila.

Oktobarska tragedija, koja je zavila Srbiju u crno, započela je „krvavim maršom“, kada je streljano oko 2.100 Šapčana, nastavila se 14. oktobra kada je streljano 2.000 Kraljevcana, a okončava se u Kragujevcu kada je za 10 mrtvih i 26 ranjenih Nemaca ubijeno 2.300 nevinih građana. Cena u životima je bila previsoka u odnosu na bilo koju privremeno postignutu vojnu prednost. U Srbiji je još uvek vladalo živo sećanje na strahovite ljudske gubitke i odmazde tokom Prvog svetskog rata, tako da je Mihailovićev stav odražavao osećanja većeg dela srpskog stanovništva. Pored toga, imao je i informaciju da je i Šarl de Gol privremeno zabranio francuskom Pokretu otpora bilo kakve napade na Nemce.³³

Oktobarska tragedija postaće simbol razlika u strategiji otpora prema okupatoru između četničkog i partizanskog pokreta. Više se nije postavljalopitanje da li se boriti, nego kako i kada se boriti. Svesni težine situacije, vođe dva pokreta ponovo se sastaju 26. i 27. oktobra u selu Brajićima. Partizanska strana iznela je svoje predloge – da se nastavi zajednička borba protiv okupatora (bez obzira na posledice) i da pukovnik Mihailović pređe u partizanski Vrhovni štab kao načelnik štaba. Četnička strana je, pak, imala sasvim suprotne stavove, a samim tim i predloge – da se svi partizanski odredi stave pod vrhovnu komandu D. Mihailovića i da se partizanske akcije ograniče na onaj tip akcija koje zagovaraju i izvode četnici. Kako je svaka strana ostala dosledna u svojim stavovima, postignut je kompromis koji će predstavljati seme budućeg razdora. Osnovne karakteristike sporazuma u Brajićima mogle bi se svesti na *status quo*, odnosno da obe komande i dalje mobilišu svaka za sebe, da sedište VŠ NOP-a ostane u Užicu, a da se Mihailovićeva komanda stacionira u Požegi, da se četnicima iz užičke fabrike oružja dodeli 1.200 pušaka i

³³ Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979, str. 138–147.

proporcionalno tome municije, kao i 55 miliona dinara iz Užičke banke, da transport trupa i materijala bude slobodan i još nekoliko manje-više beznačajnih odluka (da se vodi briga o stanovništvu, da se izbegavaju sukobi, da se ratni plen zajednički deli i dr.).³⁴

Iz nesigurne saradnje nastao je još nesigurniji sporazum, koji nije sadržao ni mere obezbeđenja, a kamoli sankcije, tako da se postepeno pretvarao u niz incidentnih situacija, koje su u prvoj polovini novembra kulminirale otvorenim građanskim ratom. Prvo su četnici ubili Milana Blagojevića – Španca, a potom su partizani postavili zamku i likvidirali kapetana Jovana Deroka.

Proglašenje „Užičke republike“ 1. novembra po mnogima se smatra kao objava rata svojim dojučerašnjim nacionalnim saveznicima, ali pre svega ideološkim protivnicima. Tih dana je, u svojim izveštajima Moskvi, u nekoliko navrata Tito podvukao: „Nemci će se jednog dana povući, a nacionalisti će ostati kao jača borbena sila u klasnom obračunu“. I Draža je lamentirao nad gubitkom koalicionog partnera: „Ako ih oteramo od sebe, naš protivnici – ovi ili oni, primiće ih raširenih ruku, pa ćemo tako navući na leđa jednog protivnika više“.³⁵

Tako je nacionalnooslobodilački rat protiv okupatora pretvoren u jedan od najkrvavijih građanskih ratova u svetu. A kada sukob potpuno suprotnih ideologija čini građanski rat neizbežnim, potpuno je nebitno ko je prvi ispalio metak, s obzirom na to da se filozofija svih građanskih ratova temelji na tezi da je „neprijatelj mog neprijatelja moj prijatelj“. U poređenju sa ostalim evropskim zemljama koje su se takođe nalazile pod okupacijom i koje su takođe imale svoje antiokupatorske pokrete – komunističke i građanske provenijencije, kod mnogih je došlo do borbene saradnje. A ako i nije bilo borbene saradnje, u svakom slučaju nije bilo građanskog rata.

Oslobodilački rat u funkciji građanskog rata

U psihozi iščekivanja i bojazni da će konkurentski pokret prvi napasti, u Mihailovićevom odsustvu, Dragiša Vasić donosi 2. novembra ishitrenu odluku o napadu na Užice. Međutim, iznenađenja nije bilo – partizanske

³⁴ Jovo Radovanović, *Tito na Ravnoj gori*, Beograd 1956, str. 76–79.

³⁵ Z. Vučković, *Od otpora do građanskog rata*, Beograd 1990, str. 83–85.

jedinice su bile spremne, odlučno odbile napad i zauzele Požegu. Prema kazivanjima Radivoja Jovanovića Bradonje, Tito nije želeo da partizani prvi napadnu, smatrajući da je svrsishodnije naći se i u lošijem vojnom položaju nego biti prokazan u narodu da si prouzrokovao bratoubilački rat.³⁶

Ali i u takvim okolnostima pokušao se naći *modus vivendi* između ta dva pokreta. Vrhovni štab NOP-a izdaje proglas 4. novembra, u kom se još jednom nudi „bratska ruka saradnje svim poštenim četnicima“, uz poziv svim rodoljubima da se svrstaju u njihove redove i pruže otpor okupatoru i svim njegovim saradnicima. Takođe, u saopštenju se odaje priznanje svim četničkim jedinicama koje su aktivno učestvovalе u borbama protiv Nemaca, kao i osuda svih onih formacija koje su ostale u pozadini i otpočele borbu protiv partizana.

Sutradan, 5. novembra, oglasio se saopštenjem i štab četničke komande. U njemu se ističe da je D. Mihailović činio krajnje napore da spreči bratoubilačku borbu i da je sve svoje obaveze najlojalnije ispunio, a da druga strana nije ispunila nijednu od preuzetih (puške, municija, novac), „što je dokaz zadnjih namera“. Isto tako, spočitava se koncentracija partizanskih jedinica u Užicu, dok se za četničke formacije kaže da su ostale same da se bore na frontu. Na kraju, četnička komanda predlaže, u cilju normalizacije odnosa, ispunjenje svih preuzetih obaveza po predašnjim sporazumima, puštanje na slobodu zarobljenih četnika i napuštanje Požege.

U međuvremenu (krajem oktobra i početkom novembra) dolazi i do prvih posrednih razgovora između četnika i samih Nemaca (Branislav Pantić i dr Jozef Matl), o čemu je izvestio i njujorški *Tajm* u broju od 7. novembra, ali s pozicije – da su Nemci zatražili od pukovnika Mihailovića da pregovaraju o uslovima za mir, što je on na kraju odbio uz konstataciju da se „četnici bore do kraja“.³⁷ Isti časopis će Dražu nešto kasnije proglasiti i za ličnost godine.

Do stvarnih direktnih razgovora između okupacionih snaga i četničkog pokreta dolazi 11. novembra u selu Divcima kod Valjeva, o čemu je prethodno Mihailović obavestio vladu preko britanske obavestajne službe. Iako se na samom sastanku Nemcima predstavio kao čovek koji nije predstavnik Londona, rekao je za srpski narod da voli slobodu i da se

³⁶ N. Ljubičić, K. Popović, J. Radovanović, *Užice 1941*, Beograd 1961, str. 56–57.

³⁷ S. Nešović, *n. d.*, str. 278–280.

nada da će je ponovo steći. Objašnjavajući nemačkim oficirima uzroke napada na njihove vojne formacije, Mihailović je rekao da je to činio samo zato što su „partizani to radili... oni žele pogibiju što više Srba, a moja je namera da to sprečim... ušli smo u gradove da se komunisti ne pokazuju kao nacionalni oslobodioci“. Mihailović nije tada mogao znati da će i zapadni saveznici promeniti svoj stav o „pasivnoj rezistenciji“ i da će već posle 11. decembra zagovarati „borbeni antifašizam“ kao real-politiku oružanog otpora.³⁸

Polovinom novembra u pokušaje pomirenja dva pokreta uključuju se i Britanci i izbeglička vlada, koji pokušavaju da izdejtstvuju „sovjet-sko priznanje Mihailovića“. U obraćanju preko Radio Londona, Dušan Simović je 15. novembra obznanio da je vlada donela odluku o priznanju D. Mihailovića za komandanta svih oružanih snaga u zemlji. Nakon toga je i Mihailović uputio proglas svim narodima Jugoslavije – Srbima, Hrvatima i Slovencima, u kom ih poziva da protiv protivnika kakvi su Nemci uspešna borba može biti samo ona koja je organizovana i vođena s jednog mesta i zato poziva sve pojedinačne pokrete da se priključe narodnoj vojsci koju će on voditi prema zakletvi datoj kralju i otadžbini. U odgovoru na taj proglas, Tito je u ime VŠ NOP-a uputio pismo četničkoj komandi u kom se slaže sa inicijativom za okončanje sukoba i u cilju konkretizacije predlaže da četnička komanda odredi delegaciju koja bi imala široka ovlašćenja i zaključila definitivan sporazum o prekidu sukoba, nakon čega bi se sve snage usmerile u borbu protiv okupatora.³⁹

Do sastanka dolazi 18. novembra u Čačku, gde su četničku delegaciju predstavljali majori Mirko Lalatović i Radoslav Đurić, a partizansku Aleksandar Ranković, Petar Stambolić i Ivo Lola Ribar. Sastanak nije uspeo jer je jedna strana tražila stavljanje svih jedinica pod komandu D.

³⁸ Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, Braunschweig 1987, str. 359–365. (Iako je imao instrukcije svoje vlade i britanske obaveštajne službe o neeksponiranju, Mihailović se tokom septembra i oktobra 1941. borio protiv Nemaca, povodeći se pre svega partizanskom retorikom o „brzoj pobedi Sovjeta“. Ali masovne represije okupatora nad civilnim stanovništvom, kao i ishod rata na Istočnom frontu na kraju 1941, razbili su mu te iluzije. Na drugoj strani, zapadni saveznici – SAD i Velika Britanija, menjaju svoju politiku prema pokretima otpora na evropskom kontinentu, jer su SAD nakon 7. odnosno 11. decembra 1941. donele odluku da se prioriteto obračunaju sa nacističkom Nemačkom. Međutim, četnički pokret je već doneo odluku o „pasivnoj rezistenciji“ okupatoru, a primarnom i prioriteto obračunu sa svojim ideološkim protivnikom.)

³⁹ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu, n. d.*, str. 236–238.

Mihailovića, dok je druga to kategorički odbijala, insistirajući na jednakosti u pravima oba pokreta. O neuspehu sastanka R. Đurić je telefonom obavestio D. Mihailovića, koji mu je, prema sopstvenom kazivanju, naredio „da se odmah vrate natrag i naprave sporazum pod bilo kakvim uslovima“.⁴⁰ Iste delegacije sastaju se dva dana kasnije ponovo u Čačku i tada su predstavnici četničkog pokreta prihvatili uslove predstavnika drugog pokreta „o slobodi akcije i zadržavanju sopstvenog identiteta“ i nastavku saradnje u borbi protiv okupatora.⁴¹

U međuvremenu, otpočela je Prva neprijateljska ofanziva i pet nemačkih divizija krenulo je na Užice. Premda je Vrhovni štab partizanskog pokreta računao na dužu odbranu „Užičke republike“, posle brzog sloma kod Kadinjače ta su se očekivanja pokazala nerealnim, s obzirom na potpuni disparitet oružja – partizanskog lakog naoružanja i nemačke oklopne mehanizacije. Nakon pada Užica Srbija je bila „izgubljena“ za pripadnike NOP-a i Vrhovni štab sa glavninom snaga odlazi u Bosnu.

Međutim, nemačka ofanziva se nije zaustavila u Užicu, nego su 7. decembra nemačke divizije opkolile i Ravnu goru. U silovitom napadu razbijene su i četničke formacije, a za spasavanje Mihailovićeve glave žrtvovalo se preko 300 vojnika i oficira, među kojima su bili i Aleksandar Mišić i Ivan Fregl. Nakon toga se i Mihailovićev pokret osuo – jedan manji deo njegovih jedinica legalizuje se kod Nedića, drugi, takođe manji deo, pristupa partizanskim jedinicama, dok se većina pripadnika četničkog pokreta u Srbiji opredeljuje za „pasivnu rezistenciju“ – čekanje povoljnih uslova za nastavak oružane borbe.

Kada su se oba pokreta našla „sama sa sobom“, njihove komande izdaju polovinom decembra proglase i naređenja u kojima se međusobno optužuju i prebacuju težište borbe na obračun protiv svog ideološkog protivnika, a ne protiv okupatora. Tako se u naredbi CK KPJ od 14. decembra „zabranjuje ubuduće svaka saradnja NOP-a sa četničkim pokretom, jer on predstavlja reakcionarni velikosrpski centar, opasan za sve narode Jugoslavije. Zato je glavni zadatak NOP-a borba protiv tog centra“. Nedelju dana kasnije, 20. decembra 1941. u „Instrukciji za dalji rad“, Mihailović naređuje da „sa komunistima – partizanima ne može biti više nikakve saradnje, jer se oni bore protiv dinastije i za ostvarenje

⁴⁰ *Ne osećam se krivim* – stenografske beleške sa suđenja Draži Mihailoviću, n. d., str. 559–574.

⁴¹ J. Marjanović, *Ustanak i NOP u Srbiji 1941*, n. d., str. 143–145.

socijalne revolucije, što nikada ne sme biti naš cilj, jer smo jedino i isključivo samo vojska i borci za kralja, otadžbinu i slobodan narod“.⁴²

Tako su kroz te dve direktive lideri suparničkih pokreta prekinuli saradnju i formalno jedan drugom objavili rat. Od 1942. godine četnički pokret ulazi u kolotečinu politike prilagođavanja postojećem stanju u okupiranoj Srbiji (sprovođeci politiku „pasivne rezistencije“), dok NOP nastavlja sa otporom i oružanom borbom protiv okupatora, ali izvan Srbije (pre svega u Bosni i Hercegovini i manjim delom u Hrvatskoj).

Privremeno sadejstvo četničkog i partizanskog pokreta, ispunjeno nepoverenjem i incidentima, okončalo se građanskim ratom. Oba pokreta više nisu ni pokušala da nađu *modus vivendi*, ne samo u okupiranoj Srbiji nego ni na širem jugoslovenskom prostoru, kao što su to učinili različiti pokreti otpora u Francuskoj, Poljskoj i drugim zemljama. Njihovi međusobni okršaji postali su prioritetniji negoli sukobi sa okupatorskim formacijama, a u obračunima sa ideološkim protivnikom neretko su bili spremni i na kolaboraciju s okupatorom. Otuda oni, a pre svega pripadnici četničkog pokreta, sadejstvo i saradnju s Nemcima i Italijanima ne smatraju „izdajom domovine“ nego „privremenom strategijom“ u borbi protiv svog ideološkog protivnika. Za razliku od njih, u strategiji partizanskog pokreta ništa se bitno nije promenilo, iako je težište borbe usmereno ka četničkom pokretu – i dalje je zadržan aktivni borbeni stav prema okupatoru. Tako je građanski rat pod okupacijom postao osnovna karakteristika rata vođenog u Srbiji od proleća 1942. do jeseni 1944. godine.⁴³

Zaključak

Svi ratovi, bez obzira na njihov karakter, završavaju se nečijom pobedom i nečijim porazom, a u izuzetno retkim slučajevima nerešeno – sporazumom i pomirenjem. Otuda su i sva posleratna suđenja upravo takva – pobednik organizuje suđenje poraženom.

⁴² B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918–1984*, zbirka dokumenata, Beograd 1985, str. 447, 457–458.

⁴³ Ranko Končar, *Nekoliko zapažanja o karakteru rata u Jugoslaviji 1941–1945*, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 53, Novi Sad 1996, str. 79–86.

Nakon kapitulacije nacističke Nemačke i poraza svih onih koji su se na ovaj ili onaj način svrstali sa njom, pobednici su svugde u Evropi organizovali suđenje fašistima i njihovim pomagačima – kako u samoj Nemačkoj, tako i u Italiji, Mađarskoj, Bugarskoj, Francuskoj, Belgiji, Holandiji, Poljskoj, Čehoslovačkoj, Norveškoj i svim ostalim zemljama koje su bile deo Hitlerove koalicije ili čiji su pojedinci ili grupe saradivale sa okupacionim snagama. Sudili su im antifašisti – njihovi politički i ideološki protivnici, iz političkih i ideoloških razloga – zbog saradnje sa okupatorom.

Pobednicima nikad dosta pobeđe, a poraženi, primorani da ćute – prihvataju svu odgovornost i krivicu za rat. Ali sigurno bi veličina pobednika bila još veća ukoliko bi bio spreman da oda priznanje pobeđenom i za nešto dobro (ako postoji) i organizuje mu makar pravedno suđenje.

Velika je nesreća za sve jugoslovenske, a posebno za srpski narod, što su protagonisti oslobodilačkih pokreta stavili u drugi plan borbu protiv okupatora, a obračun sa ideološkim protivnikom u prvi. Svaki momenat je korišćen za diskvalifikaciju i omalovažavanje druge strane, pa se ni od suđenja poraženom suparniku nije ništa drugo moglo očekivati.

Da su se kojim slučajem u toku suđenja utvrdile i javno priznale nepobitne činjenice o karakteru četničkog pokreta koji je on imao u Srbiji u drugoj polovini 1941. i kakav je bio posle – u ostalim godinama rata (kao i kakav je bio izvan Srbije – na širem jugoslovenskom prostoru), danas se možda ne bi raspravljalo o uticaju *Zakona o rehabilitaciji* na istorijske činjenice. U tom slučaju bio bi osnovan i pravno moguć zahtev da se pripadnicima četničkih formacija Draže Mihailovića (pa i njemu samom), koje su se sukobljavale sa okupacionim snagama u periodu od aprila do kraja oktobra 1941. (na prostoru Srbije) prizna status antifašističkih boraca. Ovako su kvalifikacije iznete u „ideološkoj“ optužnici i u „montiranom“ sudskom postupku D. Mihailoviću poslužile da se ode u drugu krajnost.

Literatura

Barker, Elisabeth, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb–Ljubljana 1978.

Blic – dnevne novine.

Đuretić, Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, Braunschweig 1987.

- Hoptner, Jakob B., *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Beograd 1964.
- Knežević, Radoje i Živan L., *Prva gerila u Evropi*, u: *Ravnogorska istorija*, Beograd 1992.
- Končar, Ranko, *Nekoliko zapažanja o karakteru rata u Jugoslaviji 1941–1945*, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 53, Novi Sad 1996.
- Krizman, Bogdan, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, dokumenti, Zagreb 1981.
- Kuljić, Todor, *Ideološki temelji revizionizma*, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, zbornik radova, Novi Sad 2012.
- Ljubičić, N., Popović, K., Radovanović, J., *Užice 1941*, Beograd 1961.
- Marjanović, Jovan, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb 1979.
- Marjanović, Jovan, *Ustanak i NOP u Srbiji 1941*, Beograd 1963.
- Martin, Dejvid, *Mreža dezinformacija – Čerčilova jugoslovenska greška*, Beograd 1991.
- Martinović, Ratko, *Od Ravne gore do Vrhovnog štaba*, Beograd 1979.
- Milovanović, Nikola, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, knjiga 1, Beograd 1983.
- Ne osećam se krivim* – stenografske beleške sa suđenja Draži Mihailoviću, Beograd 1990.
- Nešović, Slobodan, *Svet o nama*, tom 1, Beograd 1983.
- VIII sednica CK SK Srbije – nulta tačka narodnog pokreta, dokumenti, Beograd 2007.
- Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.
- Petranović, Branko, Zečević, Momčilo, *Jugoslavija 1918–1984*, zbirka dokumenata, Beograd 1985.
- Petranović, Branko, Zečević, Momčilo, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, knjiga dokumenata 1, Beograd 1987.
- Purković, Miodrag, *Kratka biografija Dragoljuba Mihailovića*, u: *Ravnogorska istorija*, Beograd 1992.
- Radanović, Milan, *Zakonodavna politika Vlade Republike Srbije (2004–2011) u službi revizije prošlosti. Zakon o rehabilitaciji i njegova primena kao paradigma istorijskog revizionizma u Srbiji*, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, zbornik radova, Novi Sad 2012.
- Radovanović, Jovo, *Tito na Ravnoj gori*, Beograd 1956.
- Rakić Vodinelić, Vesna, *Rehabilitacija D. Mihailovića kao političko suđenje*, *Peščanik*, 1. april 2012.

- Terzić, Velimir, *Jugoslavija u Aprilskom ratu*, Beograd 1963.
Tomasevich, Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979.
Vučković, Zvonimir, *Od otpora do građanskog rata*, Beograd 1990.
Vučković Zvonimir, *Sećanja iz rata*, Beograd 1990.
Vukčević, Radoje, *Na strašnom sudu*, Chicago 1968.
Zečević, Miodrag, *Dokumenti sa suđenja Draži Mihailoviću*, Beograd 2001.

CHARACTER CHETNIK MOVEMENT IN SERBIA IN 1941. AS REASON FOR THE ADOPTION OF THE REHABILITATION ACT

ABSTRACT: All wars, regardless of their character, ending with somebody winning and somebody's defeat, and extremely rare cases unsolved - agreement and reconciliation. Hence they all just such a trial afterward - winner organizes trial defeated. Winners never quite the victory and defeated, forced to remain silent - accept responsibility and guilt for the war. But, surely sizes winner was even greater, if he were willing to acknowledge the defeated and arranges him (if it is already necessary) a fair trial. It is unfortunate for all of Yugoslavia, particularly the Serbian people, the protagonists of the liberation movements in the second put the struggle against the occupation, and the showdown with ideological rival in first. Every moment was used to disqualify and slight ideological opponents, and neither of the trials defeated ideological movement is nothing more could be expected. If in any case during the trial, identify and publicly recognize irrefutable facts about the character of the Chetnik movement which had in Serbia in 1941. and then to the other years of the war (as well as the broader Yugoslav space), it might not have discussed the impact of the law on the rehabilitation of the historical facts. Such are the qualifications set forth in the "ideological" charges and "rigged" judicial proceedings D. Mihailovic was used to go to the other extreme. However, these features of the Chetnik movement in Serbia in 1941, will be sufficient for the passage of the Rehabilitation Act perform a complete audit of his character that he had in other years of the war.

KEYWORDS: *Chetniks, Dragoljub Mihailovic, Serbia 1941, fascism, collaborationism, revisionism.*

КОМУНИЦИРАЊЕ И СОЦИЈАЛНА ИНТЕРАКЦИЈА У ПРИМАРНИМ ГРУПАМА

САЖЕТАК: У раду је учињен критички осврт на теорију комуникационе интеракције у примарним групама. У првом делу рада посебно су размотрени доприноси теорија схватању специфичности комуникације и социјалне интеракције у различитим типовима примарних група. У другом делу рада су са комуниколошког аспекта протумачени појмови: комуникације, социјалне интеракције, друштвених норми. У складу са тим, анализиране су улоге чланова групе, као и правила понашања у групама у савременим друштвеним и медијским условима. Нови појам „нетикеције“ је анализиран у овом раду. Он обухвата друштвене норме или пристојност, као једно од важних правила понашања и комуницирања на интернету.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *комуницирање, интеракција, примарне групе, друштвене норме, нетикеција.*

1. Увод

Друштвеност је одувек била обележена комуницирањем. Ако би полазна хипотеза у овом истраживању гласила да су комуникациони процеси најважнији друштвени процеси, и да су они одређивали токове цивилизацијског развоја, јасно би било да је у том доказивању потребна „ширина“, односно интердисциплинарни приступ. Интердисциплинарност захтева анализу бројних сазнања, те њихову синтезу, сажимање и интерпретирање у одговарајућем теоријском оквиру. Комуниколошка наука, иако недовољно академски заступљена у нашој земљи, нуди сазнања која представљају

кључ помоћу ког се долази до одговора на питање *како* људи комуницирају.

Термин комуникација потиче од латинске речи *communicatio*, што значи расправљати, питати за савет, саветовати се, споразумевати се, информисати се, размењивати мишљење. Поред тога, тај појам отвара много асоцијативних поља. Поједини истраживачи су пребројали преко 126 релевантних дефиниција комуницирања (Богданић, 1996).

Оно што обухвата комуникацију, а испољава се кроз три обележја, јесте:

1. комуникација је процес остваривања веза међу људима;
2. комуникација је активност;
3. комуникација се учи (Томић, 2000).

Последњих педесет година комуникације проучавају социјална психологија, комуникологија, лингвистика, антропологија, теорија културе и многе друге науке које интересује проблем комуницирања. Проблеме значења проучава семантика, а знака и дискурса семиологија. Постоји више комуниколошких приступа, хипотеза и теорија које објашњавају феномен комуницирања, али и неколико теоријских парадигми и праваца. На основу доприноса психолошких истраживања и бихејвиористичке теорије, људски односи се посматрају као бројне интеракције. Доприносом различитих комуниколошких теорија о интеракцији у групама, о симболичкој интеракцији, когнитивној дисонанци, теорији конгруенције, као и драматуршког модела, односно модела уверавачке комуникације, човеково понашање се у комуникологији посматра у целини. Тај процес подразумева укључивање свих чула, сензора, као и медија.

Основно питање које интересује комуникологе јесте *како* људи комуницирају. Комуникација, у зависности од начина и метода, може бити: *директна или индиректна, интерна или екстерна, формална или неформална, вербална или невербална* итд. Она указује на бројне канале друштвеног комуницирања, а сама дефиниција зависи од научног приступа. „Сваки друштвени однос је истовремено комуникациона интеракција“ (Радојковић, Милетић 2008: 7). Способности интеракције човека са другим бићима укључују, осим вербалних, и невербалне способности комуницирања. На способ-

ности вербалне комуникације утичу: ниво образовања, особине, васпитање, склоности и интересовања, ставови и, посебно, важна способност логичког закључивања. Не чуди чињеница да су антички филозофи удубљивањем „у себе“ увидели моћ интраперсоналног комуницирања и неговали културу мишљења, откривајући дијалектику и логос. Језик као најважније људско обележје и „оруђе“ показује културно богатство, открива идентитет, ток мисли и намере сваког комуникатора. Наведене вредности посебно долазе до изражаја у групном комуницирању.

2. Развој теорија о комуницирању

Људска потреба за комуницирањем одувек се сматрала врло снажном потребом. Данас је та потреба у чврстој вези са развојем и употребом медија. Доприносом више социолошких теорија, механицистичке (која обухвата друштвене појаве), биологистичке (која сматра да је друштво део живог света), неопозитивистичке, психологистичке, функционалистичке, структуралистичке и марксистичке, дошло се до обogaђења теоријских сазнања о друштвеним процесима.

Повезивањем знања социологије и психологије у оквиру социјалне психологије посебно се изучавају бројне везе и интеракције које настају под утицајем нових система комуницирања. Важну полазну основу у објашњењу људске интеракције дале су *бихејвиористичка*, *функционалистичка* и *неопозитивистичка* теорија, као систем сажетих генерализованих чињеница о специфичним механизмима који карактеришу људско понашање и комуницирање. *Бихејвиористичко* схватање гласи „комуницирање је понашање“ (Богданић, 1996: 62). Таква научна схватања допринела су настанку биологистичко-механицистичке С-Р теорије која се примењује у тумачењу комуникационих процеса. За бихејвиористичко схватање понашања и контролисања његовог деловања, у кратким цртама речено, важне су дефиниције стимулуса (С) и реакције (Р)¹. За комуниколошку нау-

¹ Гледано са физиолошке стране С-Р процес обухвата: процес раздражења (надражаја) у рецептору и спровођење нервних импулса путем аферентних нерава који доносе сигнале (нервне импулсе) у централни нервни систем, где се

ку је значајно то што су се бихејвиористи бавили срединским променљивим факторима, путем којих се може приступити контроли понашања појединаца. Бихејвиористи сматрају да се људски организам третира као једна неотворена, али не и празна, кутија са различитим „улазима и излазима“. Уз контролу улазних елемената, омогућена је контрола излазних, што је доказано и потврђено експерименталним путем. Ти теоријски постулати постепено су постали применљиви и изван лабораторије. То у друштвеним условима значи да су појединци способни за интеракцију и да могу да утичу на контролу сопственог и туђег понашања, по одређеном аутоматизму.

Биологистичко-механицистичка С-Р теорија дала је важне постулате у проучавању комуницирања, а међу важнијим сматрају се: *аутоматизам човековог понашања, развој теорија о атомизированој маси и механицистичко-органицистичке концепције о друштву* (Врег, 1975). На основу доприноса бихејвиористичке теорије развило се схватање о снажној моћи медија, који делују на човеково мишљење и комуницирање. Међутим, теоријско схватање је због научне радозналости убрзо добило допуну, јер су психолози бихејвиористи проучавали и интерперсонално (групно) комуницирање. Истраживања су напредовала у правцу изучавања учења и откривен је посебан процес који може бити крајње *селективан*.

Социолошки, интеракцијски приступ тако је уздрмао темеље једноставне С-Р теорије о комуницирању. Утврђено је да постоји специфична мотивација која се огледа у селективном излагању, селективном опажању и селективном памћењу, које карактерише селективан однос према медијским садржајима, и која говори о значају активности појединаца и група у комуницирању.

Функционалистичко гледиште објашњава функције, улоге појединаца и структуре које су у служби друштвеног комуницирања. Осим појединаца, групе постају интересантне у социолошком и психолошком смислу, а комуникација унутар група постаје предмет комуниколошких истраживања. По идеји да је друштво систем кога чине

информације обрађују и одакле се шаљу повратним сигнаlima преко еферентних нерава у одговарајуће структуре (мишиће, жлезде, органе итд). Након одређеног надражаја (Н), односно стимулације (С), организам даје одговор (О) или реакцију (Р).

подсистеми, који делују међусобно на основу друштвених норми и вредности, дошло се до истраживања механизма који одржавају те подсистеме или групе. Са комуниколошког аспекта то је значајно јер је установљено да се међу људима у примарној групи² одвијају специфичне социјалне интеракције.

У примарној групи је релативно мали број чланова окупљен око истих заједничких циљева, вредности, ставова и интереса, док их чврсто спајају исте потребе, емоције и сентименти, као и прихватање и поштовање заједничких идеала, обичаја и норми понашања. Најпознатије примарне групе су породица, група пријатеља, група вршњака, затим суседи, разред, радни или спортски тим итд.

Под примарним групама подразумевају се: *породица, пригодне групе, групе за игру, катартичке групе, групе за учење, групе за одлучивање и акцијске групе* (Рирдон, 1998: 165). Породица представља основну примарну људску групу. То је првобитно окружење у ком се расте, развија се и учи *социјализацији* и *комуникацији*. У *породици* се упознаје примарно комуницирање, које се касније примењује и проширује у контакту са људима изван породичног окружења. *Пригодне* групе чине скуп особа које се међусобно везују на дуже стазе по основу случајног зближавања које касније прераста у однос или навику. *Катартичке* групе чине скуп особа који је формиран због потребе решавања заједничког проблема, који се тако манифестује као кохезиони фактор групе. У раним данима посебно су значајне групе за *игру*, које су најбројније јер има их колико и игара. Због модерног животног стила који, осим рада, захтева и одмор и уживање, групе за *уживање* настају у облицима ширег друштвеног организовања људи и представљају скуп људи повезаних истим или сличним интересовањима и компетенцијама. *Акцијске* групе чине групе људи који су ангажовани у оквиру једног пројекта или неке друге циљне и смислене акције.

Како је друштво заједница у којој се налази мноштво таквих група, примарне групе постају значајније за изучавања о социјалној интеракцији која се дешава, како унутар тако и између тих група.

² Реч примаран потиче од латинске речи *primarius* и означава почетни, првобитни, исконски или део који је главни по важности. Примарна група је врста групе која има пресудан и далекосежан удео у социјализацији појединца.

3. Теорије о социјалној интеракцији и комуникацији

Бројни истраживачи су се бавили интеракцијама унутар примарних група. У овом раду приказане су кључне теоријске концепције и доприноси брачног пара Рајли, Џона и Матилде (John Riley, Mathilda Riley), модели Вилбура Шрама (Wilbur Schramm), студије Пола Лазарсфелда (Paul Felix Lazarsfeld), теорија Чарлса Озгуда (Charles E. Osgood) и Леона Фестингера (Leon Festinger). На основу тога дата је синтеза тих схватања о групама. Комуникациона теорија обухватила је значајне сегменте социјалне интеракције у групама.

Сваки од наведених истраживача расветлио је поједине сегменте, док су нека питања још увек недовољно појашњена и остављају простор за даља истраживања.

Теоријским приступом о социјалној интеракцији у групама обухваћена су следећа питања:

- социјална интеракција у групама и интеракција између група;
- однос примарне и секундарне групе;
- заједнички усмерено деловање група;
- комуникација примарних група према социјалном систему;
- функција масовне комуникације и медијски садржаји;
- интерперсонални комуникациони процеси;
- равнотежа, хомогеност и друга специфична одређења структуре групе;
- ставови и вредности групе;
- улога вође у групи и улога појединца (комуникатора) као припадника више група (примарних и секундарних).

Супружници Џон и Матилда Рајли су у научној расправи „Масовно комуницирање и социјални систем“ функционалним моделом интеракцијског односа (Врег, 1975: 69) дали приказ понашања појединаца (*комуникатора*) у односу на друштвене структуре, *групне норме, ставове и вредности*. Закључено је да се масовне комуникације односе на појединца као члана неке групе и реакција на саопштење медија биће у складу са реакцијом групе. На основу тих налаза Рајлијеви су развили *теорију референтних група*. По тој теорији, појединац гради обрасце комуникацијског понашања у интеракцији са својим групама и усклађује их са комуникацијским

обрасцима групе. Констатовано је да су опажања појединаца скоро идентична са реакцијама чланова породице или пријатеља, односно са групама са којима је појединац у контакту. Рајлијеви су се бавили питањем како групе формирају циљеве и како су они повезани са социјалним системом, и утврдили да референтне примарне групе битније одређују понашање појединца, него веће, секундарне групе. Утврдило се да су примарне групе изузетно хомогене и да стварају хомогенизовано колективно тело које се „информише“, „размишља“, „делује“ и „одлучује“ на колективној бази. Рајлијеви интеракцију и постизање равнотеже у групи објашњавају Бејлсовом *теоријом равнотеже*. Њу одређују путем две варијабле комуникације – *инструменталне* и *експресивне* (Врег, 1975: 79). По тој теорији, групе функционишу као „организам“.

Прво се члановима дају информације, затим се оне руководе идејама групе, а потом се „ослобађају од напетости“ и решавају емоционалне и социјалне проблеме. Та истраживања су се показала нарочито значајним у политичким изборним кампањама, јер су се оне усмеравале према групама као колективном телу јавности са колективним особинама. Рајлијеви укључују у своју теорију и комуникатора, који делује у социјалној средини и утиче на групу, констатујући да група утиче и на њега двосмерним односом. Комуникатор води комуникацију, прима информације и прати њихов ток, а социјална интеракција се одвија непрестано. Према ауторима, важне су реакције публике јер на основу њих тече даља комуникација. Тиме се истраживање проширује и на утицаје масовних медија, на публику и интеракцију са њом.³

Вилбур Шрам је изложио више модела комуникације, полазећи од уверења да је процес комуникације суштински процес успостављања неке врсте *заједништва*. Он даје и модел уверавачке комуникације (Врег, 1975: 65). Тај модел се заснива на теорији о социјалној интеракцији и усваја *механизам друштвених група и норми, концепте улога, процесе селекције и вође мњења*. Модел се заснива на концепту психолошке интерпретације, стицања пажње и психолошке мотивације примаоца порука за процес комуницирања. Од матема-

³ Рајлијевима се замера што запостављају конфликте, који су свакако део групне интеракције. Конфликти тако остају недовољно појашњен сегмент њиховог рада.

тичке теорије информација усваја терминологију, по којој је у процесу комуникације свака особа енкодер и декодер, тј. свака особа прима и шаље информације (Томић, 2003: 79). Тај процес је свакако уверавачког карактера, а најважнији конститутивни елемент процеса комуникације јесте реакција групе. Група путем кодирања тако врши комуникацију са другим културама, па се тај модел може назвати социјални и културни (Врег, 1975: 68). По Шраму, *поруке* имају посебну важност. У свакој комуникацији могу се разликовати примарне и секундарне поруке, а стицање пажње је предуслов комуникације. Примарна порука су речи емитента, а секундарна је израз на његовом лицу, кретање и гестови. Шрам излаже и тезу о успешној комуникацији, по којој порука мора да задовољи следеће услове: састављена је и пренесена тако да изазове пажњу онога коме је упућена, коришћени су сигнали тако да се „значење може пренети“, „подстичу се личне потребе примаоца, сугерише на који се начин могу задовољити потребе, тако да тај начин одговара датој ситуацији групе“ (Томић, 2003: 80). Шрам је утврдио да посебну улогу у групама има вођа као утицајна особа јер *кодира* примљене поруке и даље их прослеђује према специфичностима групног мњења. Равнотежа у групи је, по њему, изузетно важна и она се постиже консензусом.

Представници функционализма Лазарсфелд и сарадници утврдили су да су лични утицај и индивидуални ставови примарно социјални и да одражавају групне норме. *Групне норме* се дефинишу кроз интеракцију са члановима групе, при чему долази до сагласности мњења, које се догађа у породици, школи, са пријатељима и у организацијама. Масовни медији и масовна култура делују заједнички на ставове, вредности и искуства групе. Лазарсфелд и сарадници утврдили су да су групе „арене“ за све облике интерперсоналних комуникација – од ширења информација па до међусобног деловања.

Међусобни контакти и интерперсонално комуницирање примарни су облици комуникације путем којих се формирају ставови, усвајају вредности и веровања о свету. Интерперсонално комуницирање у групама зато има посебну важност јер је по природи двосмерно. Оно представља примарни облик социјалне интеракције путем које се учествује у животу, те се посматра као извор информација и као канал ширења садржина масовних медија. Међусобно комуницирање

јесте међусобно утицање на понашање и лични однос јесте важан у тој мери јер може да утиче на мењање ставова појединаца. Утицај на неког најбоље се показује у личном контакту. Лазарсфелд и сарадници дошли су до значајне „хипотезе о двостепеном току комуницирања“ (Врег, 1975: 45), од масовних медија до вођа мњења (вертикални ток), те од вођа мњења до чланова групе (хоризонтални ток). Тако се социолошким приступом масовном комуницирању усавршила *теорија о социјалној интеракцији*.⁴

У погледу ставова у групи значајна је теорија конгруенције коју је развио Чарлс Озгуд. Она се односи на ставове које људи имају према изворима информација и према медијима.

Према тој теорији, уколико дође до неуравнотежености између информације и особе или предмета на који се односи информација члан групе ће променити став према извору информација, у зависности од поверења. Члан групе ће, по правилу, изабрати ону концепцију или идеју која је ближа његовим погледима на свет и која је „конгруентнија“ (Томић, 2003: 84).

Оснивач теорије сазнајног несклада или когнитивне дисонанције је Леон Фестингер. Он је утврдио да појединац покушава да усклади своје мњење са групним мњењем ако порасте притисак према униформности групе и када појединац жели да остане у групи али су његови ставови ближи другим групама или су посебно важни за њега самог. Фестингер полази од тезе да су у сазнајном процесу два елемента у *нескладу* (дисонанцији) уколико супротност једног елемента представља особину другог. Ако се нека особа налази у сазнајном нескладу, или у каквој психолошкој неуравнотежености, код ње је најлакше мењати ставове, *најподложнија* је утицајима који долазе од неке друге особе или путем медија (Томић, 2003: 84).

Са овом теоријом повезани су следећи процеси који утичу на комуницирање: *селективно експонирање* (не желимо чути оно што ствара несклад), *селективна пажња* (бира се оно што је у складу са вредностима групе), *селективна ретенција* (памти се оно што је у складу са групним вредностима, а заборавља оно што није).

⁴ Истраживачи су превидели проблем девијантности у групама јер се група сматра хомогеном. Такође, фактор политичког плурализма је исто занемарен, а притисак на чланове, као и нови специфични друштвени услови, остају питања која чекају одговор.

Те врсте селекционих процеса могу значајно да утичу на перцепцију субјеката комуницирања и да одређују даљи ток комуникационог процеса.⁵

4. Специфичне улоге и односи између чланова примарне групе

Однос између чланова групе карактерише се као међусобно деловање или утицање, односно *социјална интеракција*, јер је праћен низом различитих реакција и међусобних утицаја. За комуникологију је важно како публика, мњење, комуницира и реагује на медијска саопштења. Сматра се да друштво (публику, мњење) чине различите јединице, примарне групе.

Члан има моћ да делује у групи, и тиме утиче на ставове других чланова групе, односно групе могу да делују и на друге групе. Сваки човек не реагује на информације само као појединац, него и као члан одређене примарне групе. На тај начин ствара се мрежа односа који се тумаче у контексту групе. Примарне групе карактеришу и посебне друштвене норме и навике које утичу на деловање сваког члана групе у колективном смислу. Основне карактеристике групе су:

- чланови морају бити у некој врсти међусобног односа или везе;
- чланови морају имати заједничке циљеве и интересе и треба да постоји смисао и сврха удруживања;
- чланови групе деле систем заједничких вредности или норми понашања;
- чланови групе развијају одређено понашање карактеристично за ту групу;
- чланови својим активностима одржавају стабилност групе;

⁵ Комуниколошке студије које су рађене у САД доказале су колико су селекциони процеси релевантни за перцепцију публике (групе) и њено учешће, посебно у политичком комуницирању. Ти процеси могу значајно да утичу на количину информација која се прима у комуникацији. Самим тим, необавештеност чланова групе може настати услед повиновања групним вредностима или нормама.

- чланови групе добијају одређени идентитет који захтева та група.

У односу на карактер и функцију групе, постоје три основне врсте група: породичне групе, неформалне пријатељске групе и формалне организоване групе (Томић, 2003: 69). *Осим породице, неформалне пријатељске групе указују на важност потребе за припадањем.* Слободно комуницирање са другима остварује се у пријатељским групама, које карактерише слободно удруживање. Унутар групе доминира непосредна *лична комуникација* међу свим њеним члановима. У формалне организоване групе спадају школске и универзитетске групе, професионалне и спортске организације, клубови младих, удружења итд. Сваки појединац у групи има одређену улогу. Улога представља начин понашања у групи и могу се разврстати у четири основне групе (Томић 2003: 71).

У погледу *улога у групи*, постоје: *професионалне улоге, старосне улоге, полне улоге и класне, односно статусне улоге.* Групе функционишу врло организовано у том погледу и понашају се као „органizam“, поштујући формални или неформални договор, одржавајући равнотежу уз усмереност на колективно добро. Стога свака група функционише на основу извесне дозе привlačности која се јавља међу припадницима групе. Оно што највише утиче на привлачење чланова групе јесте *сличност у ставовима*.

Људи одржавају везе једино са онима за које их веже усаглашавање у ставовима и са онима који их надопуњују у погледу комплементарности. У групама се успоставља и одређена структура статуса, која представља вредност појединца у оквиру примарне групе. Чланови чији је допринос групи већи уживају статус омиљених или најутицајнијих чланова.⁶ Чланови групе користе различите вештине како би били не само активни учесници већ и како би својим ангажовањем допринели ефикаснијем функционисању групе. Оно што је посебно карактеристично за групе јесте интерперсонално комуницирање.

⁶ Групе могу имати *вођу* који има функцију да покреће и усмерава све чланове према остварењу заједничких циљева, као и да повезује групу са широм друштвеном структуром и другим групама.

Интерперсонално комуницирање је најелементарнији облик друштвеног комуницирања који се стиче у примарним групама. У погледу теорије социјалне интеракције, персуазивним (уверавачким) процесом настоји се деловати на ставове у смислу њиховог потврђивања, корекције или мењања. *Комуникативна компетентност* чланова групе је у интерперсоналној комуникацији одређена низом способности којима се остварује прилагођавање конкретної ситуацији. Постоје „статички“ и „динамички“ фактори интерперсоналног комуницирања. Статички фактори говоре о утицајима на интерперсонално комуницирање који потичу од различитог облика друштвене свести (обичај, морал, религија), од припадништва макросоцијалним групама (нацији, раси, слоју) и од различитог социјалног статуса (пола, старости, образовања). Интерперсонално комуницирање се одвија и изван примарних група са члановима других примарних и секундарних група. Могуће је разликовати четири типа тих мрежа у малој групи од пет чланова, а то су: кружна комуникациона мрежа или круг – сваки од чланова групе може непосредно да комуницира само са по два суседна члана; ланчана комуникациона мрежа или ланац – један од чланова заузима централни положај, па само он може непосредно да комуницира са два суседна члана; мрежа у облику слова „Y“ – један од чланова групе може да комуницира са три суседна члана, а остали само са по једним чланом групе или са два члана групе, комуникациона мрежа у виду точка – само један члан, који је у центру, комуницира непосредно са свим члановима групе.

Групе се спонтано развијају у фазама: *усмеравања, евалуацијске фазе и контролне фазе*.

Фаза усмеравања подразумева мноштво захтева за информацијама, као и напоре чланова да се усмеравају на тему. Друга фаза подразумева вредновање и анализирање, као и размену мишљења, док трећа контролна фаза подразумева давање предлога, упутстава члановима како би одредили заједнички смер акције (Рирдон, 1998: 165). Друштвене норме, ставови, правила понашања и вредности у примарним групама одређују и комуникацију појединца са њом. Важне људске потребе – *самосвест, самоизражавање, самопотврђивање и самообликовање* – значајне су духовне потребе које се данас задовољавају на другачији начин, сложенем комуникационом прак-

сом која се остварује путем савремених медија интернета и мобилних телефона.

5. Комуницирање у савременим друштвеним и медијским условима

Посебно је важно истраживати комуницирање у новим друштвеним и медијским условима имајући у виду убрзан развој нових технологија. Интернет простор нуди свет без граница између виртуелног и стварног и повезује људе у нове специфичне групе.⁷ Потреба за кооперацијом и повезаношћу у групама потврђује човека као социјално биће. Сврха комуникације у контексту примарних група је повезивање. Човек се у примарне заједнице повезује непосредним, личним контактом, упознајући се са другим особама, откривајући свој идентитет према познатим људима.

Савремене друштвене мреже значајно утичу на појам друштвености и мењају га према новом схватању и проширењу појма „дружење“. Људи данас путем друштвених мрежа деле вредности, идеје, интересе, ставове, сродство итд. Ток порука путем друштвених мрежа је нешто измењен у односу на непосредно интерперсонално комуницирање. Изузмемо ли „лице у лице“ дијалоге, комплетна комуникација данас може да се обавља путем Твитера, Фејсбука или Гугла и путем других друштвених мрежа, било јавно било приватним порукама.

Брза комуникација у потпуности замењује навике преношења поруке слањем СМС-ова (*Short Message Service*) или телефонирањем. Доста примарних група међусобно комуницира новим друштвеним медијима.

Савремени медијски услови су учинили да се чланови неке групе свакодневно дописују (комуницирају) са својим пријатељима или породицом путем Твитера и Фејсбука. Требало би рећи да интернет поруке, које се примају само у текстуалном виду, нису доступне

⁷ Поља нових комуниколошких истраживања премештају се на интернет јер је то данас важан дигитални медиј који брише простор и време док се свет претвара у „глобално село“ (М. Маклуан).

корекцији, односно не садрже аудитивни и визуелни карактер (осим путем Скајпа) који даје простор за исправку.

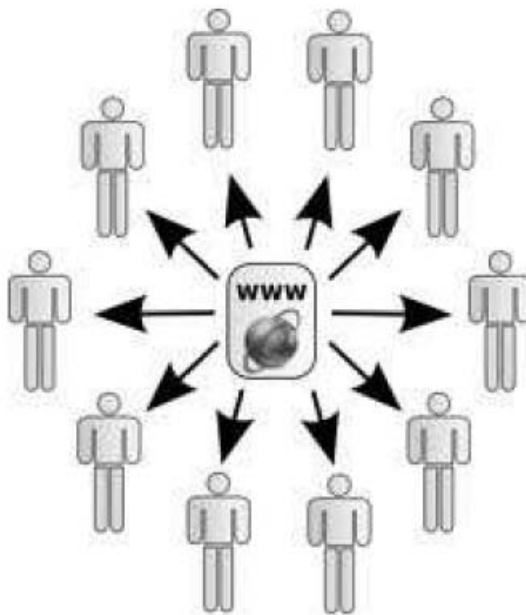

Схема 1. Интернет заједница

Такође, особа не може да повратно коригује информацију. У комуникацији са људима који су окупљени око неког задатка у акцијским или катартичким групама, а који се недовољно лично познају, требало би најпре упознати људе са општим правилима комуницирања а потом ступити у комуникацију. Корисници интернета су, као припадници савременог друштва, све чешће условљени одређеним новим правилима понашања, карактеристичним за комуницирање путем нових медија.

Комуницирање у групама путем интернета носи одређена обележја у виду одређених друштвених правила и норми. Неки аутори⁸ таква правила називају „нетикеција“ или „нетикета“. Тај појам је кованица која карактерише понашање (комуницирање) чланова

⁸ Извор: <http://www.albion.com/netiquette/book/index.html>, посећен 16. августа 2012.

заједница путем интернета. Нетикеција или нетикета (енгл. *net* + фр. *etiquette*) може се дефинисати као неформалне смернице за прихватљиво понашање на интернету, које су развили његови корисници. Те смернице су развијане у дужем временском периоду у разнородним виртуелним окружењима и заједницама. Такав нови појам је скован од енглеске речи *Net* – што означава мрежу, и *etiquette* – што означава карту или улазницу. Нетикеција заправо значи „улазница“ у свет културе, поштовања друштвених правила и норми на интернету.

Нетикеција означава нову културу комуницирања у виртуелним заједницама, која је друштвено прихватљива и односи се на:

- комуникацију путем електронске поште;
- учествовање у дискусионим групама;
- комуникацију током четовања;
- комуницирање путем друштвених мрежа.

Друштвене норме се дефинишу као „утврђени образац понашања“ (Клајн, Шипка, 2008: 840). Норме се схватају и као скуп правила и понашања. Оне чине део идентитета било ког друштвеног колектива. Ново сајбер окружење подразумева „часну“ и достојанствену комуникацију која никог не провоцира и не угрожава. Таква комуникација подразумева да се они који крше те норме, чланови одређеног друштва, игноришу или изопште из стварне или виртуелне заједнице (екскомуникација). Пошто интернет представља јединствен сајбер простор на ком се окупљају људи из различитих културних средина, сајтови попут Фејсбука својим корисницима дају неки вид кодекса понашања у делу „Услови и политике“, односно „Стандарди Фејсбук заједнице“. Многе групе имају стандардну праксу понашања и саопштења у облику јавних текстуалних датотека под називом *FAQs* (*Frequently Asked Questions* или *често постављана питања*). Очекује се да се нови чланови упознају и понашају у складу са тим стандардима. Добра подлога за сузбијање узнемиравања (флејмовања, троловања, спамовања) или провоцирања чланова неке групе су мање групе људи који се добро познају и који деле колективни идентитет. Флејмовањем се сматра слање неуљудне и непажљиве поруке која се може доживети као увреда или повреда групне норме или правила на интернету. Таква

порука може произвести низ других нежељених порука или чак рат нежељеним порукама. *Флејмовање* је често емотивна реакција на поруку или коментар који чланови одређене групе сматрају неприкладним. Са социолошког аспекта гледано, важна друштвена вредност данас јесте вештина комуницирања и способност употребе информационо-комуникационих технологија (ИКТ).

Наведене способности су важне у смислу умрежавања и комуницирања у групној конверзацији. Нови систем комуницирања и социјалне интеракције је одраз савременог света који живи у журбано и који комуницира путем дигиталних медија.

Нетикеција као скуп правила, норми понашања, представља услов за цивилизовано комуницирање и груписање људи. Разлике у ставовима и вредностима у групама треба да се превазилазе консензусом. Интернет је данас снажан комуникацијски центар за размену мишљења, за дебате и преношење порука. Интеракција коју он развија је: комуникација између два комуникатора као *e-mail*, један комуникатор са многима (*listery*), слање порука базама података (*news group*), комуникација у реалном времену (*chat*), много комуникатора са многима (*peer to peer*) (Варг, према: Тапавички Ђуроњић, 2011: 190). Специфичности комуникације на интернету се огледају у више ставки. Просечан корисник проведе на интернету више сати. Популација ученика проводи дневно око 120 минута само на интернету (Милетић, 2009). Радне групе и професионалци проводе много више времена комуницирајући или информишући се путем тог медија. Комуникација путем интернета у групама преко чета је најчешће истовремена али није *in vivo* или „лицем у лице“. Време и начин, као и сам комуникациони чин на интернету су врло специфични. Посебно су интересантни интернет форуми и блогови. Блогове често користе различите катартичке, акцијске и друге пригодне неформалне групе људи. Блог или веб-лог (скраћено блог, од енгл. *web log, blog*) чини низ хронолошки организованих уноса текстова који се приказују на веб-страницама (углавном су уноси сортирани од најновијих ка старијим), путем аутоматизованог софтвера који омогућује веома једноставно креирање и вођење блога. Водитељи блогова могу се сматрати вођама или комуникаторима који намећу, предлажу тему за разговор. Таква нова комуникациона интеракција са контекстуализованим нормама и специфичним правилима одређене групе треба да буде предмет

нових комуниколошких истраживања. У складу са наведеним, може се рећи да у савременом свету друштвене мреже имају пуно индивидуалних али и групних корисника, те се комуникација непрестано одвија путем нових медија и захтева нове научне интердисциплинарне приступе којима се настоје открити специфичности људског комуницирања.

6. Закључак

У овом раду је дат теоријски допринос изучавању комуникационе праксе и наведене су поједине специфичности савременог друштвеног комуницирања.

Примарне и секундарне групе чине конститутивни део друштва и појединац се стога мора научно посматрати као припадник одређених група. Социјална интеракција се изучава у оквиру препознавања различитих улога појединаца у комуникацији, откривања посебних процеса селекције, као и читавог низа психолошких и социјалних услова у којима групе и њихови чланови функционишу. На нове друштвене промене савремена наука би требало да одговори свеобухватним и интердисциплинарним приступом.

Друштво се посматра као скупина мноштва група које међусобно комуницирају путем масовних медија и остварују интеракцију, како унутар групе тако и са другим групама. Кључни сегмент функционисања групе је добра интерперсонална комуникација, као и познавање друштвених и групних норми. Равнотежа и консензус потврђују функционисање групе као „организма“ који делује на бази заједништва. У погледу утицаја и контроле, од изузетног значаја је и процес уверавања чланова од стране вође.

Можемо закључити да би у изучавању комуницирања требало узети у обзир нове друштвене и медијске услове, који убрзано мењају нашу традиционалну друштвену животну концепцију и који захтевају сложена истраживања друштвеног комуницирања.

Литература

1. Богданић, А. (1996). *Комуникологија, водећи правац*, Чигоја, Београд.
2. Врег, Ф. (1975). *Друштвено комуницирање*, Загреб.
3. Вуксановић, Д. (1975). *Филозофија медија – онтологија, естетика, критика*, Факултет драмских уметности у Београду и Чигоја штампа, Београд.
4. Клајн, Иван, Шипка, Милан (2008). *Велики речник страних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад.
5. Милетић, М., *Школа, медији и доколица у животу младих у Србији*, „Посебно издање Културе полиса“, 37–54, на сајту: <http://kpolisa.com/KPP2009/kpp09-2-MirkoMiletic.pdf>.
6. Милетић, М. и Милетић, Н. (2012). *Комуниколошки лексикон*, Мегатренд универзитет, Београд.
7. Радојковић, М., Милетић, М. (2005). *Комуницирање, медији, друштво*, Београд.
8. Радојковић, М., Црнобрња, С. (1990). *Средства масовних комуникација*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
9. Reardon, Kathleen (1998). *Интерперсонална комуникација, где се мисли сусрећу*, Алинеа, Загреб.
10. Тапавички Ђуроњић, Тања (2011). *Комуницирање у медијасфери*, Библиотека Знакови, Београд.
11. Томић, З. (2003). *Комуникологија*, Београд, Чигоја.
12. Virginia Shea са сајта *Netiquette* (online ed.) book.

COMMUNICATION AND SOCIAL INTERACTION IN PRIMARY GROUPS

SUMMARY: This paper is an overview of the critical theory of communicative interactions in group. The first part of the paper are considered contributions to the understanding of the specific theory of communication and social interaction in primary groups. In the second part of the paper, social interaction, social norms, as well as rules of behavior in groups, are

analysed in new media terms. A new concept of Netiquette is analyzed in this paper. It includes social norms or decency, as one of the main rules of behavior and communication on the Internet.

KEYWORDS: *communication, interaction, primary groups, social norms, netiquette.*

Doc. dr Slobodan D. Jovanović¹
Fakultet za pravne i poslovne studije
„Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad
Brankica Todić², B. A.
York University

UDC 821.161.1-32.09 Gogol

Originalni naučni rad

Primljen: 15. 12. 2013.

Odobren: 31. 12. 2013.

VICTIMS IN GOGOL'S *THE VIY* AND *NEVSKY PROSPECT*

SUMMARY: In *Nevsky Prospect* and *The Viy* Nikolay Gogol offers insight into his inner ego and id. In both stories Gogol deals with love, criticism, and victimization. *Nevsky Prospect* and *The Viy* are impregnated with the author's self-struggle not to be a victim of love and social circumstances. The author feels that there is not and there simply cannot be a destruction and decay more terrible than the one of one's growing a victim of his personal emotional selfishness. When this does happen, life turns into a fortress with no windows, becomes a tomb to which there is no light. As for the characters in these two stories, they genuinely felt that they loved, on that emotion building their golden castles of love, however also building their revolting dungeons of hate. It is true that love motivates life and living, in this being the force that stimulates activity and inspires. However, it is at the same time a mighty source of illusion. In presenting such ideas, Gogol's selection of symbolic themes and style are amazing. Expressiveness in both characters and self-hesitation is conspicuous. The sphere of superior and the malevolence in victims are presented in rather abnormal style; his motivation was the Russian and Ukrainian ethnological stories, however not tending to use elements of folk life as a source and means of producing effects of something extraordinary. This is why the parallel could be placed and written about that both characters are victims of self-consciousness.

KEY WORDS: *love, criticism, victims, social victim, self-consciousness.*

¹ jovanovic072@sbb.rs.

² lukalu@alumni.yorku.ca.

The divided soul

In his famous stories entitled *Nevsky Prospect* and *The Viy* Nikolay Gogol presents in fact his inner ego and id. The author deals with love, criticism, and victimization in both stories, or rather *tales*, as understood by the translator Constance Garnett. (Kent, 1985) Both *Nevsky Prospect* and *The Viy* are impregnated with his own self-struggle, with his striving not to be a victim of love and a victim of social circumstances. All victims have their demonic and their saintly sides (Troyat, 1975), and this is exactly why Gogol tried to present those in both of these stories.

The eternal *mêlée* between good and evil, between sufferings and love, is just a component of thematic adaptation of victims, the philosopher and the artist. Some certain malevolence and the feature of superiority in characters is just what could be recognized as the emblem of Gogol's inner-self victim. Everything is possible in love, everything can be expected to happen to victims – miracles, sorrow, as well as happiness. Victims of love are seen as living for their beloved, however their tragic endings are also witnessed. Victims of love live in the greatest utopia of all, and they are utopists of self-pity.

Victimization is Gogol's obvious confrontation about love and his point of view with love reality. The philosopher and the artist live with a certain confusion of beauty of something abnormal and illusory. They feel like they were without the necessary spiritual balance and guidance. At the beginning it looks like their emotions are lifted with egocentric and egotistic force of love, but as the stories go they realize that they are lost. They are victims because they have tried to love selfishly, and first of all, they have wanted to dominate as the masters of their beloved.

Gogol used a lot of hyperboles in *The Viy* and *Nevsky Prospect*, through rhetoric of a true artist. His idiosyncratic vision of love victimization is certainly characteristic, although he used the Ukrainian folklore motifs as the starting point. As for the folklore, connected and intertwined with elements of fantasy and grotesque, the word is of ingredients that are always present, employed by Gogol even when portraying some seemingly entirely realistic events and circumstances. (Janković, 2007)

There can be no bigger destruction then to turn a self-victim of one's own emotional selfishness. It is like a fortress without windows. It is like a tomb without light. As characters in the stories, they really felt they

loved, they both built their golden castles of love and they both built the terrible dungeons of hate.

Love is the motive for living, and love is also the motivating force initiating action and bringing inspiration. It is the powerful source of illusions as can be clearly seen in *The Viy* and *Nevsky Prospect*. To love and to be loved is the privilege of the divine gift. As the author presented his characters as victims, this can perhaps be compared with Christian mortification and considered partial paradox in literature.

The All-seeing Eye

Gogol presents agonizing, atrocious, and horrendous settings, as well as inner inconsistency in his characters. In *The Viy*³ we can notice theological and paganism-related motifs, juxtaposition of philosopher's hedonistic way of life that passes into a paranormal phenomenon. (Woodward, 1982) Hence the story has two different parts; it begins describing social gatherings and the way of life people lived, to go then into modification of Khoma Brut's personal tussle. The character named Khoma Brut indicates luscious living, because he enjoys everything with his senses, being especially happy while smoking and eating.

In their bizarre living and the constant tussle with their inner selves, both characters succumbed because of weakness and psychopathological tribulations. The combination of religious, satanic and paranormal is obviously characteristic for romanticism. The theme of altercation of the philosopher (Khoma Brut) and the artist (Piskarev) as victims goes even further as a sexual connotation. (Peace, 1981) The truth is that love and

³ 'In a note to the title of the story, Gogol explains that "Viy is a colossal creation of the folk imagination. This is the name that the Little Russians use to refer to the chief of the gnomes, whose eyelids reach right down to the ground..." However, Viy is unknown in Ukrainian folklore; so, in fact, are gnomes, who in all likelihood migrated into Gogol's story from Grimm's fairy tales. Viy therefore is a creation not of the imagination of "the folk" but rather of Gogol himself. And the word "Viy" was most likely derived by Gogol from the Ukrainian *viya*, meaning "eyelash". In any event, the long eyelids of the "chief of the (Grimm brothers!) gnomes, and his name, which serves as the title of the story, are both associated with a glance, with eyes, with vision' (Stilman, 1974: 377).

death, the two inseparable for the victims of chaotic confusion, in their heads also indicate what Jung⁴ called *arche*,⁵ as seen as good and evil.

Special emphasis in *The Viy* is placed, as the title tells, on the Ukrainian ethnology, and a lot of supernatural motifs, describing women as witches, grotesque-beautiful scenery and nature. An allegorical significance in *The Viy* could be about sexual death. (Ibid: 56) As always is the case with Gogol (Janković, 2007), his artistic approach here again is that of realism, without any doubt, however also bearing strong marks of fantasy.

At the end, in the final scene taking place in the church, Khoma Brut is left as a victim, with all the monsters, the Viy and the witch, and that indicates a simple connotation 'ultimately linked with sexuality'. (Peace, 1981: 57)

Gothic horror in description of monsters described as human organs might point out that Gogol really wanted to concentrate on personal dissatisfaction. Khoma Brut has a personality best described as an empty one. He is actually not satisfied with his way of living and he has a lack of self-confidence as seen at the end as his death, which is symbolic.

⁴ Carl Gustav Jung (1875-1961) was a Swiss psychiatrist and psychotherapist who founded analytical psychology. Jung proposed and developed the concepts of extraversion and introversion; archetypes, and the collective unconscious. His work has been influential in psychiatry and in the study of religion, philosophy, archeology, anthropology, literature, and the related fields. Jung developed an understanding of archetypes as universal, archaic patterns and images that derive from the collective unconscious and are the psychic counterpart of instinct. They are autonomous and hidden forms which are transformed once they enter consciousness and are given particular expression by individuals and their cultures. Being unconscious, the existence of archetypes can only be deduced indirectly by examining behavior, images, art, myths, religions, or dreams. They are inherited potentials which are actualized when they enter consciousness as images or manifest in behavior on interaction with the outside world (http://en.wikipedia.org/wiki/Carl_Gustav_Jung).

⁵ *Arche* is a Greek word with primary senses *beginning*, *origin* or *first cause*. Later, *power*, *sovereignty*, *domination* as extended meanings were accepted by some. This list is extended to *ultimate underlying substance* and *ultimate undemonstrable principle*. In the language of the archaic period (8th-6th century BC) *arche* (or *archai*) designates the *source*, *origin* or *root* of things that exist. In ancient Greek Philosophy, Aristotle foregrounded the meaning of *arche* as the element or principle of a thing, which although undemonstrable and intangible in itself, provides the conditions of the possibility of that thing. If a thing is to be well established or founded, its *arche* or starting point must be secure. The most secure foundations are those provided by the gods – the indestructible, immutable and eternal ordering of things (<http://en.wikipedia.org/wiki/Arche>).

Food and drink seemed to satisfy and restore Khoma Brut, but Gogol in a way resorted to an ironic emphasis because it is not in a philosopher's nature to be that hedonistic, but rather with stoical way of living. Gogol used a lot of metaphors indicating Khoma Brut's dissatisfaction of his spiritual persona. Brut has his knowledge about his life, but actually Gogol indicates that it is ambiguous.

As stated in the story, one cannot blame, or grieve, the tragic end of Khoma Brut because he himself is responsible in believing in satanic and witchcraft love life. The significance of the role for the Viy lies in the fact that he is described as a being with closed eyes. This could also have a symbolic meaning and significance of the character for not accepting the way of living. As a satanic profound being, the Viy is in fact malevolence as an emblem. Khoma Brut is certainly a victim of self-consciousness, a struggle of his inner *Eros* and *Thanatos*.⁶ (Karlinsky, 1976).

The Viy presents the allegory of evil, which can force Brut to acknowledge his fears and make him to face the truth. The contradiction of *seen* and *not seen* is Brut's psychological ethics, vengeance as devout agony. The story follows the pattern of demonic ambiance. The point is that Khoma dies from fear the moment Viy sees him:

"Raise my eyelids. I cannot see!" said Viy, in a voice that seemed to come from the depths of the earth – and the whole swarm of creatures rushed to raise his eyelids. "Don't look!" an inner voice whispered to the Philosopher. But he could not resist, and he looked.

"There he is!" shouted Viy, and pointed an iron finger at him. And all, the whole swarm of creatures, hurled themselves on the Philosopher. He fell lifeless to the ground, and his soul fled from his body in terror. (Stilman, 1974: 377)

We understand that Viy sees Khoma the moment Khoma himself looks, unable to resist and heedless of the inner voice. Khoma is betrayed

⁶ Sigmund Freud (1856-1939) theorized that the duality of human nature emerged from two basic instincts: *Eros* and *Thanatos*. He saw in *Eros* the instinct for life, love and sexuality in its broadest sense, and in *Thanatos*, the instinct of death, aggression. *Eros* is the drive toward attraction and reproduction; *Thanatos* toward repulsion and death. One leads to the reproduction of the species, the other toward its own destruction (http://www.dunev.com/archive/eros_i_thantatos/eros_en.html).

by his own glance, so that *not to look* here means *to be invisible* – you must not look at something horrible. The temptation is great, but you must not yield to it; if you do look, then you yourself will be seen, and there is no salvation for you.

The Main Avenue

Nevsky Prospect is Gogol's short story written between 1831 and 1834, published in 1835. (Lindstrom, 1966) The title itself relates to the main street⁷ in the city of St. Petersburg.

This story again deals with the theme of good and immorality. The artist's approach to the situation of being humiliated and mocked in front of his friends indicates a pathetic personality. He rather lives in an illusory world; instead of accepting reality that the girl he loves is a prostitute, Piskarev is simply rejecting the idea that she is an immoral person, and thus he becomes a victim of love fantasy. Piskarev's ethical failing also tells that Gogol presented mental and physical attractiveness in this character.

The character has been tortured with satanic fluctuation in his dreams, as he sees something more beautiful than reality. Gogol presents the girl's beauty as an epitome of endless beauty like many writers in their works. Piskarev's illusion leads him into death, as being weak to accept the reality. His way to save the girl from the unmoral has a deep

⁷ Nevsky Prospekt – Nevsky Avenue – is the main street in the city of St. Petersburg, Russia. Planned by Peter the Great as beginning of the road to Novgorod and Moscow, the avenue runs from the Admiralty to the Moscow Railway Station and, after making a turn at Vosstaniya Square, to the Alexander Nevsky Lavra. The chief sights include the Rastrelliesque Stroganov Palace, the huge neoclassical Kazan Cathedral, the Art Nouveau *Bookhouse*, Elisseff Emporium, half a dozen 18th-century churches, a monument to Catherine the Great, an enormous 18th-century shopping mall, a mid-19th-century department store, the Russian National Library, and the Anichkov Bridge with its horse statues. The feverish life of the avenue was described by Nikolai Gogol in his story *Nevsky Prospekt*. Fyodor Dostoevsky often employed the Nevsky Prospekt as a setting within his works, such as *Crime and Punishment* and *The Double: A Petersburg Poem*.

The Nevsky today functions as the main thoroughfare in Saint Petersburg. The majority of the city's shopping and nightlife are located on or right off the Nevsky Prospekt (http://en.wikipedia.org/wiki/Nevsky_Prospect).

connotation of wanting to become a hero. And as Piskarev, "trembling all over", hurries along in pursuit of his goal, he in many respects resembles Khoma Brut during the "fantastic gallop with the witch on his back". (Maguire, 1974: 399)

The question could be asked of whether the social circumstances manifested themselves in both physical and mental ways of living? Gogol's view is very reflective about these subjects. The discrimination between women and men is an archaic issue, but it seems that Gogol has reversed the typical roles; in his stories men are the victims, not women.

As one of Gogol's strongest and most effective stories, *Nevsky Prospect* emphasizes the contrast between life in misery and riches, produced and brought about by the development of capitalism. The introduction describes Nevsky Prospect, the central avenue of St. Petersburg, and its population at different times of the day. The narrator revels in the delights of the street, but he is filled with *poshlost*, a Russian concept similar to *kitsch*, possible to be defined as "self-satisfied inferiority". (Mirsky, 1926, 1927). This is, for instance, exemplified in the repeated admiring descriptions of mustaches, "to which the better part of a life has been devoted." However, the description of the street ends abruptly, and the story shifts to the conversation of two acquaintances who have decided to split up, each to pursue a different woman seen in the street.

Gradually we come to see that Gogol paints before us a picture in which honest and sensitive people perish, the prosperous ones being those who are nothing more than vulgar and selfish career pursuers. The merciless ones manage "to finally get married to a merchant's daughter who is skilled at playing the piano, who brings along one hundred or approximately one hundred in cash, and who has a host of bearded relatives." (Lalić, 1956: XXXII) People of this type of character are in constant pursuit of income or of light and trivial pleasures and enjoyment, and as such they are never bothered by any serious and grave social or moral dilemmas. In such a vulgar and heartless environment dreamers and idealists can simply not survive. Piskarev, who is an artist, sees in the street a girl of unusually refined beauty, and falls in love with her. When he finally discovers that the beauty is a prostitute, fitting in the devilishly reversed and trivial standards and principles of her horrible milieu – he is not able to endure, he is too weak to accept the blow, and he commits suicide. This is how he ended, in the translation offered by David Magarshack (1957: 187-188):

He shut himself up in his room, let no one in, and asked for nothing. Four days passed, and his locked room was not opened once. At last a week passed, and still his room remained locked. People knocked at his door and began calling him, but there was no reply; in the end they broke down the door and found his lifeless body with the throat cut. ... So perished the victim of a mad passion, poor Piskarev, the gentle, shy, modest, childishly good-natured man, who carried a spark of genius in his breast which might with time have blazed forth into a great bright flame. No one shed any tears over him; there was no one to be seen by his dead body, except the ordinary figure of the district police inspector and the bored face of the police surgeon. Quietly and without any religious service, his body was taken to Okhta, and the only man who followed it was a night watchman, an ex-soldier who did not indeed weep, but only because he had a glass of vodka too many...

The story concludes with the narrator's warning that "Nevsky Prospect deceives at all hours of the day, but the worst time of all is at night... when the devil himself is abroad, kindling the street-lamps with one purpose only: to show everything in a false light."

Khoma Brut and Piskarev went through rapture because of beautiful girls, and they both ended tragically. Certain schematic paths when describing stages of emotions through his characters as seen with the eye of Gogol – this is nothing less than his personal reflection of feelings. In these victims the author opens many doors for new questions to be answered and solved. Gogol draws a line of gender deviation, latently emphasizing femininity. His view of femininity is such that it can be understood as superior, while masculinity is rather described as passé. His characters are the reflection of an unambiguous kind of his personal view of personality maturation.

At some point of view, the reader gets the feeling that Gogol thought that happy existentialism is not acceptable in masculinity; thus both characters end up as victims, tragically. Contrary to the victims, the girls are described as demonic but with beauty of sacrosanct beings. Neither Brut nor Piskarev are respected and dominant. A certain discrepancy can be noticed in the dialogues between the victims and the beautiful girls. Both

girls in these two stories are seen as idolatry, however as impossible. In Gogol's stories we have typical epitome of love victimization.

Death of Khoma Brut is seen as hyperbola because actually he died of fear. Was that fear of his – the fear of being faced with reality, or just Gogol's easy way to escape the reality? This is a question that invokes a good insight into the reality itself and Gogol's perception of it. In Gogol's point of view there is no reality or unreality itself, no right or wrong, certainly because people believed in ridiculous things. His stories are impregnated with tragic and comic elements in order to establish the narrative pattern.

A very significant metamorphosis is the one when the witch in *The Viy* turns into a beautiful girl, which indicates Gogol's inner tussle with love torture. Khoma Brut is described as a simple and rather ordinary character until the night with the witch. He was lethargic and pragmatic in his way of living, but later Gogol develops the complexity of his character, through Brut's behavior in the particular occasion.

Like in the story *The Two Ivans* (appeared in 1833) Gogol also used a pig as a symbol, of which the 'appearance indicates that sex and violence cannot be far away'. (Karlinsky, 1976: 89) And here again the role of a special kind of symbol belongs to the number three in Gogol's *The Viy* because the number three is in a way significant number in all fairy tales, starting with Grimm Brothers and Andersen fairy tales. (Bely, 2009: 315; Frank, 2010)

It is very specific that sex is not dominant, but Gogol would rather want to indicate domination in power of gender, as males are victims. However, as we have an implicit progression and regression throughout the stories we cannot expect the obvious tragic ends of Khoma Brut and Piskarev. The dénouement of both characters is with implications of something profound.

As going through the stages during the three nights, during the second night we have very interesting creatures but this time Gogol decides to present them as genderless i.e. as neuter, which means nothing significant is going to happen yet. In the culmination in *The Viy*, however, Gogol cannot offer anything more than death itself to his character. In *Nevsky Prospect* the author offers through his character an idiosyncratic vision of the world, as well as through describing the city and people and their activities during the day. This produces an impression of naïvety in

the beginning of both stories, but the culmination and varieties are magnificent in Gogol's work.

Throughout *The Viy* and *Nevsky Prospect* Gogol also occasionally uses digression, describing things irrelevant to concentrate on, just to break the pattern and to lead the expectation of the readers towards culmination. Generally, absurdity, lavish detail, and abundant digressions (Fanger, 1979) are literary techniques that in all Gogol's writing coexist, interact, and augment each other, and here again Gogol (or the narrator) deviates from the plotline and the significance of it. We see, for instance, that the implicit syntheses of Piskarev's thoughts are Gogol's own thoughts about Nevsky Prospect, that street of delights but filled with *poshlost*.⁸ However, that easy escape of Piskarev's is not so courageous, using drug for the personal diversion, not so optional and typical. The compassionate stance when Piskarev approaches the girl shows a slight indication that something is going to happen and that Gogol has announced the potential victim in the story. The external and internal elucidations of Piskarev are seen as a satiric point of view.

Gogol possibly developed a hypothesis that female beauty brings only evil and pain, i.e. self-destruction, and that men can expect nothing ecstatic about it. He tried to explain that ethical beauty is more pertinent and going to last longer than just corporeal beauty, unless one becomes a victim of self-pity. Piskarev is a victim of fanatical infatuation, unable to deal with and accept the status that his beloved girl featured at the time. (Lalić, 1956: XXXII)

Instead of a Conclusion:

Presenting a degraded society realistically

The particular vulnerability in the ability of satanic distortion is present in both *Nevsky Prospect* and *The Viy*. Christian morality, unethical constructions of stories and paganism are common for Gogol's works.

⁸ In addition to a rather brief explanation of *poshlost* as "self-satisfied inferiority" (Mirsky, 1926, 1927), perhaps a more comprehensive and easier to grasp definition can be offered quoting the author Svetlana Boym (1994: 41): 'Poshlost is the Russian version of banality, with a characteristic national flavoring of metaphysics and high morality, and a peculiar conjunction of the sexual and the spiritual. This one word encompasses triviality, vulgarity, sexual promiscuity, and lack of spirituality.'

Disreputable works of evil spirits are present throughout the stories. Gogol tried to present a degraded society and to explain that actually everything is in people's psyche, so if people actually tried to look around they would find the revelation of moral life. Physical expression of evil is just a symbol of victimization. Generally speaking, it seems that in the whole of his literary opus Gogol paid his greatest attention exactly to his characters, being probably aware that this was the area where his talent, his gift, was the mightiest. (Janković, 2007: 116)

The idea of doomed, being sought by evil spirits and the Devil, and of being a victim is typical for common artistic themes in works of romantic writers. However, romanticism of a kind only characterizes Gogol's beginnings, while the essence of his work can be said to belong to the Russian realistic literature. What more, Nikolai Vasilievich Gogol is deemed to be, together with Alexander Pushkin, the pioneer and founder of realism in the Russian literature. And what makes the Russian literature so attractive for other peoples and gives it such a prominent position in the world of literature is exactly its realism as well as its deep humanism. (Lalić, 1956: VII) Speaking very generally, to be a protagonist of a realistic art creation means to be true to life reality; translated into the language of history this means to portray realistically the society, the social classes and interrelations thereof, which are again to be understood as relations between the oppressed and the oppressors, between the working people and parasites, between those who suffer and those who produce and cause other people's misfortunes and suffering. Gogol's importance and his contribution to establishing prose as the vehicle of this realism in the second half of the nineteenth century is perhaps best described by the University of Minnesota professor Gary R. Jahn, in his study notes entitled *The Rise of Prose: Nikolai Gogol* (<http://www1.umn.edu/lol-russ/hpgary/Russ3421/lesson6.htm>): '... Pushkin was the greatest poet of the time. The writer who did most to establish prose as a force in Russian literary culture, however, was Gogol. Gogol's example, combined with the authoritative literary pronouncements of the greatest literary critic of the period, V. G. Belinsky, established prose as the literary medium of the future.'

References

1. Bely, A. (2009). *Gogol's Artistry*. Evanston, IL (USA): Northwestern University Press.
2. Bloom, H. (2004). *Nikolai Gogol*. Philadelphia: Chelsea House Publishers.
3. Boym, S. (1994). *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
4. Fanger, D. (1979). *The Creation of Nikolai Gogol*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
5. Frank, J. (2010). *Between Religion and Rationality: Essays in Russian Literature and Culture*. Princeton, NJ (USA): Princeton University Press.
6. Fusso, S. and Priscilla Meyer eds. (1992). *Essays on Gogol*. Evanston, IL (USA): Northwestern University Press.
7. Gippius, V. V. (1981). *Gogol*. Ann Arbor, MI (USA): Ardis Publishing.
8. Gogolj, N. V. (2001). *Vij* (translated from Russian by Nenad Ristić). Beograd: Dereta.
9. Jahn, G. R.: *The Rise of Prose: Nikolai Gogol* (<http://www1.umn.edu/lol-russ/hpgary/Russ3421/lesson6.htm>; accessed Nov. 20, 2013).
10. Janković, V. (2007). „O *Revizoru* i Gogolju“ – Afterword to Nikolaj V. Gogolj (2007). *Revizor* (translated from Russian by Živojin Boškov), pp. 113–116. Beograd: Srpska književna zadruga.
11. Karlinsky, S. (1976). *The sexual labyrinth of Nikolai Gogol*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
12. Kent, L. J. ed. (1985). *The Complete Tales of Nikolai Gogol* (translated from Russian by Constance Garnett). Chicago, IL (USA): University of Chicago Press.
13. Lalić, R. (1956). „Nikolaj Vasiljevič Gogolj“ – Introduction, in: Nikolaj V. Gogolj, *Mrtve duše* (translated from Russian by Milovan and Stanka Đ. Glišić), pp. VII–LIX. Beograd: Prosveta.
14. Lindstrom, T. (1966). *A Concise History of Russian Literature, Volume I – from the Beginnings to Chekhov*. New York, NY (USA): New York University Press.
15. Magarshack, D. (1957). Translation and Introduction to: *Nikolai V. Gogol: The Overcoat and other Tales of Good and Evil*, pp. 161–202. New York and London: W. W. Norton and Company (<http://ebookbrowse.net/gogol-nevsky-pdf-d100051373>, accessed Nov. 21, 2013).

16. Maguire, R. A. ed. (1974). *Gogol from the Twentieth Century: Eleven Essays*. Princeton, NJ (USA): Princeton University Press.
17. Meyer P. and Rudy Stephen. (1979). *Dostoevsky & Gogol: texts and criticism*. Ann Arbor, MI (USA): Ardis Publishing.
18. Mirsky, D. S. (1926, 1927). *A History of Russian Literature: From Its Beginnings to 1900*, in two volumes; repr. Knopf. (1958). Evanston, IL (USA): Northwestern University Press.
19. Nabokov, V. (1961). *Nikolai Gogol*. New York, NY (USA): New Directions.
20. Peace, R. (1981). *The Enigma of Gogol*. New York, NY (USA): Cambridge University Press.
21. Stilman, L. (1974). 'The "All-Seeing Eye" in Gogol', in: *Gogol from the Twentieth Century: Eleven Essays* (1974), selected, edited, translated and introduced by Robert A. Maguire, pp. 376–389. Princeton, NJ (USA): Princeton University Press.
22. Troyat, H. (1975). *Divided Soul – The life of Gogol*. New York, NY (USA): Minerva Press.
23. Turner, Ch. E. (2005). *The life and genius of Gogol*. Whitefish, MT (USA): Kessinger Pub.
24. Woodward, J. B. (1982). *The Symbolic Art of Gogol: Essays On His Short Fiction, Chapter One: Gogol's Symbolism*. Bloomington, IN (USA): Slavica Publishers, Indiana University.
25. http://bs.wikipedia.org/wiki/Nikolaj_Vasiljevi%C4%8D_Gogolj (accessed Nov. 19, 2013).
26. <http://en.wikipedia.org/wiki/Arche> (accessed Nov. 17, 2013).
27. http://en.wikipedia.org/wiki/Carl_Gustav_Jung (accessed Nov. 17, 2013).
28. http://en.wikipedia.org/wiki/Jungian_archetypes (accessed Nov. 17, 2013).
29. http://en.wikipedia.org/wiki/Nevsky_Prospect (accessed Nov. 18, 2013).
30. http://en.wikipedia.org/wiki/Nikolai_Gogol (accessed Nov. 19, 2013).
31. http://www.dunev.com/archive/eros_i_thantatos/eros_en.html (accessed Nov. 20, 2013).
32. <https://www.google.rs/search?q=Nikolaj+Vasiljevi%3B+Gogolj&oeq=Nikolaj+Vasiljevi%3B+Gogolj&aqs=chrome.0.57j0l3.14561j0&sourceid=chrome&ie=UTF-8> (accessed Nov. 20, 2013).

ЖРТВЕ У ГОГОЉЕВИМ ПРИПОВЕТКАМА *ВИЈ И НЕВСКИ ПРОСПЕКТ*

РЕЗИМЕ: У приповеткама *Виј* и *Невски проспект* Николај Васиљевич Гогољ износи пред читаоца најтананије структуре своје унутрашње личности, инстинктивне и критички морализаторске, које раздиру посредничку, организовану и реалистичну страну духа. И у једној и у другој причи он је опседнут љубављу, критиком и моралношћу, а онда и жртвом и страдалништвом. И *Виј* и *Невски проспект* прожети су и оптерећени његовим личним упињањем да не буде жртва љубави и друштвених околности. Он осећа да нема и не може бити веће пропасти од оне у којој се постаје жртвом властите емоционалне себичности. Тада живот постаје тврђава у чијим зидинама нема прозора, претвара се у гробницу без трачка светлости. Што се тиче ликова у посматраним причама, они су збиља осећали да воле, на тој емоцији су изградили сопствене златне замкове љубави, али у њима и страхотне тамнице мржње. Истина је да је љубав покретач живота и живљења, а тако је и сила која подстиче делатност и доноси надахнуће. Ипак, она је при томе и моћан извор илузија, што јасно може да се види у приповеткама *Виј* и *Невски проспект*. Волети и бити вољен – привилегија је поседовања небеског дара. У томе што писац приказује своје ликове као жртве можда може да се види поређење с хришћанским страдањем и страдалништвом, можда се долази до некаквог парадокса у књижевном стваралаштву.

Симболизам Гогољевих тема и примењених стилова допире до читаоца као нешто чудесно, док је експресивност коју он постиже и ликовима и сопственом колебљивом неодлучношћу снажна и убедљива. Издигнута сфера оног надграђеног, и оног злоћудног у жртвама и страдању, излазе пред посматрача ношени стилем који одудара од нормалног, обичног, с мотивацијом и мотивима које он црпи из украјинских и руских народних прича. Познато је да је у оквиру стваралачког рада на својим приповеткама Гогољ предано прикупљао етнографски материјал и проучавао податке о народним обичајима, ношњи, односу према свакодневном животу и раду, веровањима. У свему томе, међутим, нема тежње да се у народном животу види извор и средство за постизање ефекта некакве егзотике, нечег што би пуком необичношћу изазивало радозналост. У пишчевом ставу према народу и народном нема ни трага од некаквог узвишеног, узнесеног тона; суштина је управо супротна – Гогољев искрени демократизам огледа се, између осталог, и

у његовом честом уживљавању у народне интересе, у схватања и психологију. А као што је касније и у својој комедији настојао да прикаже нас саме, наше пороке и недостатке, тако се односио и према личностима у својим причама. На тај начин је и читаоцу омогућио да посматрањем главних јунака у овим два приповеткама некако дође до психолошке паралеле њиховог страдања од свести о сопственом духу и постојању.

Кључне речи: *љубав, критика, жртве, жртва друштва, свест о себи.*

Mr Ana Sentov
Fakultet za pravne i poslovne studije
„Dr Lazar Vrkić“, Novi Sad
ana.sentov@gmail.com

UDK 929.731 Cleopatra
Originalni naučni rad
Primljen: 15. 12. 2013.
Odobren: 31. 12. 2013.

KLEOPATRA, LJUBAVNICA I VLADARKA: POLITIKA OSVAJANJA U *ANTONIJU I KLEOPATRI*

REZIME: Rad se bavi karakterizacijom glavnog ženskog lika u Šekspirovoj tragediji *Antonije i Kleopatra*, kao i u kojoj meri lik Kleopatre odgovara ulozi *femme fatale*, koja zavodi i osvaja Antonija. Na prvi pogled, Egipat i njegova kraljica predstavljeni su kao sve što je „Drugo“ – suprotno rimskom svetu i kulturi: ljubav i uživanje u životu nasuprot ratovanju i ubijanju, zadovoljstvo nasuprot dužnosti, senzualnost nasuprot razumu. Kleopatra je, kao žena koja vlada Egiptom, predstavljena kao glavni antagonista Rima, odnosno Oktavija Cezara, koji je oličenje rimskih vrednosti. Međutim, pokazaće se da likovi nisu tako jednostavni i jasno definisani kako se na početku čine: niti je egipatska kraljica sva posvećena zadovoljstvima i lišena proračunatosti i političkih ambicija, niti su rimska čast i vrlina besprekorne. Ispostavlja se da je Kleopatrina uloga fatalne žene ipak samo uloga, dok egipatska kraljica vešto vodi svoju politiku osvajanja.

KLJUČNE REČI: *Kleopatra, politika, osvajanje, „Drugo“, ambicija, strategija, kolonizacija.*

U Engleskoj je, kao i u čitavoj Evropi, krajem šesnaestog i početkom sedamnaestog veka tradicionalni sistem mišljenja o vremenski i prostorno omeđenom svemiru, u kome svaka stvar zauzima svoje predodređeno mesto, počeo da se urušava. Razlozi za to bila su otkrića novih kontinenata i civilizacija, nova naučna saznanja i verska reformacija (Kostić, 2006: 89–103). Sve te promene odražavale su se i u književnosti: kod Šekspira i njegovih savremenika je naročito početkom sedamnaestog veka bilo snažno osećanje da se stari poredak ruši, dok je uspostavljanje novog

poretka neizvesno; jedino što je izvesno jeste sumnja u staro znanje i stavove, kao i u mogućnost novog saznanja. Veselin Kostić (2006: 96–97) citira pesmu *The Anatomy of the World* Džona Dona iz 1611. godine, koja dobro ilustruje atmosferu nesigurnosti, teskobe i nepoverenja izazvanu rušenjem tradicionalne slike sveta. Kod Šekspira se u tragedijama i problemskim dramama nastalim početkom sedamnaestog veka može uočiti to raspoloženje duhovne teskobe i uznemirenosti – „nedostatak božanske svrhe, ili bar nemogućnost da se ona shvati, u *Kralju Liru*; duh ispaćenog samoispitivanja i skepticizma u *Hamletu*; dvosmislena, izrazito obespokojavajuća, pa čak i mučno ironična vizija božjeg providenja – tog tradicionalnog pojma u kojem su ranije tražene smirenost i uteha – utelotvorena u Vojvodi u drami *Mera za meru*“ (Kostić, 2006: 99).

Možda je svedočanstvo tih promena i to što Šekspir u tragediji *Antonije i Kleopatra*, napisanoj oko 1608. godine, opisuje dvoje sredovečnih ljubavnika, prosedog Antonija i njegovu prepredenu Kleopatru, „od vremena svu pokrivenu borama dubokim“ (1.5.29), koji otvoreno žive u preljubničkom odnosu, prkoseći rimskoj pristojnosti i pravilima. Neki kritičari, kao Ketrin Belzi (Belsey, 1992: 133), smatraju da se u samoj tragediji ne može naći jasno definisan stav prema preljubi: odnos Antonija i Kleopatre čas se opisuje kao zaludenost ostarelog rimskog generala koji je pao u zamku lukave egipatske kraljice, a čas se poredi s božanskom ljubavlju Marsa i Venere.

U Šekspirovo vreme stav prema preljubi jeste bio ambivalentan: zvanična religija, pogotovo njen puritanski ogranak, i državne institucije zalagale su se za ljubav koja nastaje u braku koji je skopljen pod kontrolom roditelja. Bračna ljubav garantuje red i stabilnost u porodici (potčinjenost žene mužu, pravilno vaspitavanje dece), a samim tim i u državi. Preljuba je, shodno tome, najstrože osuđivana kao nešto što narušava bračnu idilu, pa i državni poredak. S druge strane, kod visokog plemstva, gde su još važili strateški ugovoreni brakovi, preljuba je prećutno prihvatana kao način da čovek nađe ljubav kojoj se u braku ne može nadati (Stone, 1990: 81). Mnoge od najpopularnijih ljubavnih priča u Šekspirovo vreme – neke nasleđene iz srednjeg veka, a neke još iz stare Grčke i Rima, koje su postale popularne u doba humanizma i renesanse, pogotovo kada su bile prevedene na engleski – govorile su o zabranjenoj ljubavi, ili o tragičnoj i kobnoj strasti koja nastaje van braka. U njima se nalazi isti ambivalentan stav – ljubav između dvoje protagonista prikazuje se kao

duboka i prava, ali istovremeno ta ljubav ugrožava društveni poredak i samu državu.¹

U svom eseju "Shakespeare's Classical Tragedies" Kopelija Kan (Kahn, 1992: 215) naziva *Antonija i Kleopatru* Šekspirovom najsmelijom i najoriginalnijom klasičnom tragedijom. Kanova, kao i Dženet Adelman (Adelman, 1973), smatra da se ta drama teško može podvesti pod jedan žanr: ona je istovremeno tragedija, komedija, istorijska drama i romansa. Nijedna kategorija ne može da objasni neprekidno smenjivanje realnosti i romantike, oličeno u dvoje glavnih junaka, koji su čas niski čas veličanstveni, čas deklamuju a čas se svađaju (Kahn, 1992: 215). U tom smislu, *Antonije i Kleopatra* se može shvatiti kao drama o sukobu dva sveta – Rima i Egipta. Takvo čitanje tragedije zastupaju neki kritičari,² koji smatraju da je čitava tragedija prožeta konfliktom suprotnosti – Rim i Egipat, Cezar i Antonije, rat i ljubav, dužnost i zadovoljstvo. Kopelija Kan (Kahn, 1992: 216), recimo, smatra da je opozicija Rima i Egipta politički motivisana.

Rim je za ljude Šekspirovog vremena predstavljao model civilizacije i poretka. Tadašnja Engleska smatrala se na neki način naslednikom Rimskog carstva, jer je po legendi britanska ostrva otkrio Brut, unuk Eneje, osnivača Rima, i dao im ime po sebi. Osim toga, Engleska je nekada bila i deo Rimskog carstva, i još uvek je bilo ostataka puteva i građevina koji su podsećali na to doba. U humanističkoj kulturi Engleske, kao i u celoj Evropi, znanje latinskog jezika bilo je neophodan preduslov za napredak i uspeh. Konačno, rimska kultura je bila izrazito patrijarhalna, a takva je bila i elizabetinska i jakobinska Engleska, pa su se rimske kulturne vrednosti smatrale idealom maskuliniteta – hrabrost u ratu, odbrana časti, samokontrola i samodisciplina. Idealna žena bi takođe treba-

¹ Belsey, 1992: 131: "The love stories that circulated most widely in the Middle Ages did not tell of courtship leading to marriage, but instead romanticized extra-marital passion. The loves of Tristan and Isolde, or Lancelot and Guinevere, threatened the very fabric of monarchy and the order it was required to secure. As many in Shakespeare's audience would know, both from Virgil's epic poem and Christopher Marlowe's recent tragedy of *Dido, Queen of Carthage*, Dido very nearly succeeded in deflecting Aeneas from his duty to found Rome. Desire was perceived as dangerous, and the practice of arranged and often loveless marriage must have seemed positively to enhance the appeal of adultery."

² Videti: Linda Bamber, *Comic Women, Tragic Men: A Study of Gender and Genre in Shakespeare*, Stanford: University Press, 1982; Marvin Rosenberg, *The Masks of Anthony and Cleopatra*, University of Delaware Press, 2006.

lo da poseduje neke rimske osobine – pre svega čednost, samokontrolu, odanost i pokornost (Kahn, 1992: 205–210).

Kako kaže Kanova (Kahn, 1992: 216), Egipat je predstavljen kao sve što je „Drugo“ – suprotno rimskom svetu i kulturi: ljubav i uživanje u životu nasuprot ratovanju i ubijanju, zadovoljstvo nasuprot dužnosti, senzualnost nasuprot razumu. Sve to je personifikovano u liku Kleopatre, koja je kao žena koja vlada Egiptom predstavljena kao glavni antagonista Rima, odnosno Oktavija Cezara, koji je oličenje rimskih vrednosti. Antonije se nalazi između ta dva ekstrema: rimski general koji zapostavlja svoju dužnost prema Rimu zbog zadovoljstava u Egiptu, a ipak zadržava nešto od rimske ratobornosti i ambicije.³ Naravno, kako se radnja odvija, shvatamo da likovi nisu tako jednostavni i jasno definisani kako se na početku čine: niti je egipatska kraljica sva posvećena zadovoljstvima i lišena proračunatosti i političkih ambicija, niti su rimska čast i vrlina besprekorne (Bamber, 1982). Jedino Antonije do kraja ostaje u svom nezahvalnom položaju na pola puta između dva sveta, kolebajući se između dužnosti i zadovoljstva, strasti i politike.

Ovaj rad razmatra karakterizaciju glavnog ženskog lika, Kleopatre, i pokušava da odgovori na pitanje u kojoj meri ona odgovara tradicionalnoj ulozi fatalne žene koja osvaja i pokorava Antonija. Dolazimo do zaključka da je ta uloga u velikoj meri – samo uloga, a da Kleopatra, kao i Rimljani (muškarci), vrlo dobro vodi politiku osvajanja.

U prvoj sceni tragedije svedoci smo razgovora između dvojice Antonijevih prijatelja. Jedan od njih, Filon, boravi s Antonijem u Egiptu i opisuje Antonijevu zaljubljenost Kleopatom i odbacivanje rimske kulture i identiteta. Kleopatra se tu opisuje kao „Ciganka“, „mrkog lika“ (1.1.14, 1.1.8), ali pošto je ona zapravo bila Grkinja, iz dinastije Ptolomeja, dakle nije bila druge rase, te reči su zapravo izraz omalovažavanja i ruganja. Filon naglašava da je Antonije potpuno u Kleopatrinoj vlasti; „junačko njegovo srce“ postalo je „meh i lepeza da se njima hladi / požuda jedne Ciganke“ (1.1.8, 1.1.13–14).

³ Kahn, 1992: 216: “Writers under Octavius’s patronage who were later venerated as ‘Augustan’ – Virgil, Ovid, Horace – fused xenophobia with patriarchal ideology in order to demonize Cleopatra as Rome’s most dangerous enemy, a foreigner and a woman whose power was fatally inflected by her sexuality. They made Cleopatra and Egypt the Other, at the same time portraying Antony as a traitor to Rome, corrupted and alienated by his love for her. In this discourse, Octavius seemed the only true Roman fit to rule.”

Samo pažljivo
 Osmotri, pa češ njega, treći stub
 Ovoga sveta, videti u ludu
 Bludnice jedne preobraćenoga.

(1.1.16–18)

Već na samom početku, u Filonovim rečima, vidimo kako se na Kleopatru gleda u Rimu: ona je bludnica, koja je svojim lukavstvom i spletkama zarobila Antonija da bi se pomoću njega održala na vlasti. Kleopatra se u drami poistovećuje sa Egiptom – Rimljani demonizuju i kraljicu i zemlju kojom vlada. Ona se zaista nalazi u krajnje nesigurnom i opasnom položaju žene na čelu jedne države, koja je zbog toga još više izložena napadima s raznih strana. Egipat, kao zemlja kojom vlada žena, posebno je interesantan za niz rimskih osvajača, kao što su Julije Cezar, Kneji Pompeji i na kraju Marko Antonije, koji prisvajaju i zemlju i njenu kraljicu. U studiji *Fantasies of Female Evil: The Dynamics of Gender and Power in Shakespearean Tragedy* Kristina Leon Alfar kaže da je u Šekspirovo vreme bilo uobičajeno da se osvajanje nove zemlje poredi s osvajanjem ženskog tela. Ona navodi primer iz izveštaja ser Voltera Ralija o njegovim osvajanjima u Novom svetu, gde se zemlja naziva devičanskom, a kolonizacija te zemlje upoređuje s osvajanjem žene od strane muškarca. Alfarova smatra da Kleopatra svesno koristi svoje telo da bi odbranila svoju zemlju i da svoju seksualnost upotrebljava u političke svrhe (Alfar, 2002: 142–143). Sva tri osvajača pokoravaju Kleopatru i kao vladara i kao ženu, ali to njoj pruža priliku da stekne moć nad svojim osvajačima i da sačuva izvesnu slobodu za sebe i za Egipat. Kleopatra je svesna da joj je potrebna zaštita moćnog muškarca da bi se održala na vlasti, i zato se trudi da po svaku cenu Antonija zadrži kraj sebe, a što dalje od Rima. Koliko vešto ona to čini, vidi se i u sledećoj sceni. Čuvši da glasnici iz Rima čekaju da ih Antonije primi, Kleopatra se obraća Antoniju:

Ne, počuj njih, Antonije;
 Rasrdila se možda Fulvija;
 Il' ti, ko zna, golobradi taj Cezar
 Svoj moćni nalog šilje: „To i to
 Da svršiš; da mi kraljevinu onu
 Osvojiš, ovu da oslobodiš;
 To da mi svršiš, ili avaj tebi.“

(1.1.25–30)

Kleopatra vešto igra na kartu Antonijevog ponosa i sujete, govoreći mu da ga poziva zakonita žena, i podsećajući ga da mora da sluša naređenja čoveka mlađeg od sebe. Njena taktika izvrsno uspeva; želeći da dokaže svoju nezavisnost i ljubav prema Kleopatri, Antonije uzvikuje:

Nek' se istopi
U Tibru Rim, i sruši svod široki
Rimskoga carstva! Ovde je moj svemir.

(1.1.40–41)

U prvoj sceni pada u oči velika razlika između dvoje glavnih junaka kako ih vide drugi i kako oni vide sebe: za Antonija, Kleopatra i on su izuzetne ličnosti, kojima nema ravnih na svetu, dok ih okolina vidi kao „bludnicu“ i njenu „ludu“. Taj nesklad između mišljenja sveta i shvaćanja sopstvene ličnosti provlači se kroz čitavu tragediju. Štaviše, čini se da dvoje glavnih protagonista stvaraju iluziju o sopstvenoj veličini i da su svesni da je to samo iluzija. Već u sledećoj sceni otkriva se da u Antoniju nije zamrlo svako osećanje dužnosti i savesti. Iako „kraljevstva nisu drugo do prašina“ (1.1.42), on na vesti o pobunama u rimskim provincijama i o građanskom ratu koji pretil Rimu izjavljuje:

Misirske ove snažne okove
Kidati moram, il' će me odvesti
U propast ova zaludenost.

(1.2.120–121)

Njegova preterana ljubav prema Kleopatri je strast koja otvara put i drugim zastranjenjima i grehovima. Kao Rimljanin i vojnik, Antonije smatra da je Kleopatrina vlast nad njim neprirodna i nečasna; kao muškarac, on ne može da se odupre njenim čarima, zato je u stanju da izjavi: „Kamo da je nikad nisam video!“ (1.2.153). Antonije je kroz čitavu dramu rastrzan između ljubavi i odbojnosti prema istoj ženi.

Međutim, Kleopatrin motiv da izaziva Antonija da sasluša glasnike nije samo da bi dokazala svoju nadmoć: istovremeno, ona želi da sazna šta se dešava u Rimu i kakve planove Cezar ima s Egiptom. Ona zna da je rimska politika politika osvajanja, i zbog toga se svim silama trudi da zadrži Antonijevo interesovanje, ne samo zbog sebe same, već i zato što Antonije štiti nju i Egipat od Cezarove autoritarne vlasti.

U trećoj sceni Antonije se oprašta s Kleopatrom. Ona na sve načine pokušava da ga odvрати od odlaska: pravi se da je bolesna, govori da ju je obmanuo svojim izjavama ljubavi, čak ga naziva i lažljivcem (1.3.35–42). Kleopatra shvata Antonijev odlazak kao poraz – poraz svoje politike i svojih ženskih čari. Jasno je da se Kleopatra najviše uzda u svoju lepotu i šarm, ali pošto već zalazi u godine počinje da oseća nesigurnost. Njena lepota možda više nije dovoljna da zadrži Antonija:

On da misli na me,
Koja sam sva od žarkih Febovih
Ujeda crna, a od vremena
Sva pokrivena borama dubokim?

(1.5.24–26)

Kada je njena dvorkinja Karmijan savetuje da Antoniju ni u čemu ne protivreći, Kleopatra odgovara: „Učiš kô budala; / to je baš put da ostanem bez njega“ (1.3.12). Kleopatra je svesna da samo ako se bude pravila nepredvidljiva i neosvojiva može da zadrži Antonijevo interesovanje za sebe i za Egipat. Kako kaže Alfarova (Alfar, 2002: 146), Kleopatrina „beskrajna preobraženja“ usmerena su na to da privuče i zadrži Antonija. Njen strah da će izgubiti Antonija kao ljubavnika pomešan je sa strahom od gubljenja njegove zaštite. Kleopatrina preobraženja, čini se, postižu svoj cilj; Antonije joj se zaklinje:

Tako mi one vatre koja daje
Močvari nilskoj život, ja odavde
Idem kô ratnik tvoj, kô sluga tvoj,
Da tvorim mir il' rat po ćudi tvojoj.

(1.3.68–71)

Zahvaljujući svojoj veštini, Kleopatra navodi svog osvajača da se izjasni kao njen potčinjeni. Međutim, kao što se i plašila, njen uticaj slabi kada je Antonije daleko od nje. Zato je razumljiv bes s kojim prima vest o Antonijevoj ženidbi s Oktavijom, jer oseća da su ugroženi njeni interesi i kao žene i kao kraljice Egipta, i da zavisi od dobre volje Rima.

Pošto je veliki deo radnje u tragediji predstavljen kroz perspektivu sporednih likova, koji su mahom Rimljani, Kleopatrini lik s jedne strane doživljavamo kao negativan: često je podrugljivo nazivaju „udovicom“,

„raspusnom“, „droljom“; ona je žena koja je na vlast došla zahvaljujući ljubavnim vezama s moćnim muškarcima: Cezarom, Pompejom i Antonijem. Ona uz to ima i političke ambicije – želela bi da njen sin nasledi egipatsku krunu. Osim toga, ona se, što je nezamislivo za ženu, meša i u isključivo muški posao – ratovanje. Nagovara Antonija, protivno savetima njegovih iskusnih vojnika, da zapodene bitku s Cezarom na moru, a ne na kopnu, gde bi bio u prednosti. Bitka se završava katastrofalno: Kleopatra sa svojim brodovima napušta bojno polje, a Antonije beži za njom. I mada Enobarb tvrdi da je Antonije jedini krivac, jer je

Pustio da mu strast nad razumom
Zagospodari. Mada ste utekli
Pred grdnim licem rata, koji je
Brodovljem raznim strah zadavao
Jednoj i drugoj strani, zašto on
Za vama da potrči? Nije svrab
Njegove strasti smeo vojskovođu
U njemu da osakati,

(3.13.4–9)

ipak se implicira da je Antonijev pad u beščašće Kleopatrina zasluga. Takva strast, koja „prevrćuje meru“ (1.1.2), može biti samo rezultat čarolija, smatraju Rimljani, pa se Kleopatra često naziva „čarobnicom“ i optužuje da je Antonija „srozala svojim mađijama“ (3.10.23). I sam Antonije, očajan zbog svog poraza, okreće se protiv nje, nazivajući je „opakom čarobnicom“ i „vešticom“ (4.12). Ženska zavodljivost i seksualnost, koja je posledica sprege s mračnim silama, u kombinaciji s političkim ambicijama, uobičajeni su razlozi za demonizovanje ženskih likova u Šekspirovim tragedijama (osim za Kleopatru, slična karakterizacija primenjuje se za likove Tamore, Gonerile i Regane, te ledi Magbet). Kako bi se naglasilo da su Kleopatrine osobine i ponašanje neprihvatljivi kod žene, njenom liku je suprotstavljen lik tradicionalne verne i pokorne žene: Oktavija, Cezarova sestra, s kojom Antonije sklapa politički brak, sušta je suprotnost Kleopatri. Ona je „uzorak vrline“ (3.2.29), „bogo-bojažljiva, hladne i uzdržane ćudi“ (2.6.20): poslušno pristaje na brak s Antonijem koji je u interesu njenog brata; prihvata se uloge posrednika između brata i muža, trudeći se da ih pomiri, ali ne stajući aktivno ni na jednu stranu i ne mešajući se u politiku; kad dođe do neizbežnog

sukoba između Cezara i Antonija, ona sebe naziva najnesrećnijom ženom, jer „srce među prijatelja dva / podelih, koji jedan drugome / našao čine!“ (3.6.76–77). Međutim, Antonije ipak ostavlja taj „biser od žene“ (3.13.107) i vraća se u Egipat. I Oktavija i Kleopatra su zapravo pioni u muškom nadmetanju za vlast. Kleopatra je istovremeno u ulozi trofeja koji će pripasti jačem i oruđa za osvetu slabijem, dok Oktaviju ostavljaju i muž i brat, pa je primorana da se sama snalazi posle propasti njenog braka s Antonijem (*ibid.*, 168).

Neobično je to što ti isti Rimljani Kleopatru uzdižu na nivo božanstva: Cezarovi prijatelji, Mecena i Agripa, raspituju se kod Enobarba o slavnoj egipatskoj kraljici. Mecena kaže: „Ona je savršeno veličanstvena žena, ako se ono što se o njoj priča podudara s njom“ (2.2.190). U svom poznatom opisu prvog susreta Antonija i Kleopatre, Enobarb je poredi s boginjom Venerom; štaviše, ona je „sobom prevazišla sliku / Venere one koja kazuje / obradom svojom da je mašta tu / prirodu nadmašila“ (2.2.204–205).

Isto je i s Antonijem. Iako ga nazivaju „zaludenim“ (1.1.1), „raspusnikom“, „proždrljivcem i zaljubljenikom“ (2.1.31, 2.1.36), ipak svi hvale njegovu plemenitost i vojničku veštinu. Kroz celu tragediju Antonije se poredi s Marsom i Herkulom, a Kleopatra s Venerom i Izidom; pa ipak, ono što junak i junakinja zaista čine daleko je od uzvišenog i božanskog. U prvoj sceni čujemo kako se Antonije zaklinje u svoju bezgraničnu ljubav, ali ga odmah zatim vidimo kako odlazi u Rim, pristaje na ugovoreni brak sa ženom koju ne može voleti, ostavlja nju, vraća se Kleopatri, budalasto odlučuje da se bori na moru umesto na kopnu, zatim beži za Kleopatom s bojnog polja, i na kraju optužuje nju i njene mađije za svoj pad. Kleopatra, opet, neprestano izaziva Antonija, dokazujući svoju moć nad njim, ponaša se kao razmaženo dete, zlostavlja glasnika koji donosi vest o Antonijevoj ženidbi, nagovara Antonija da se bori na moru, a zatim beži iz bitke. Posle poraza, pokušava da se nagodi sa Cezarom da bi sačuvala svoj položaj. Na kraju, ona prouzrokuje Antonijevo samoubištvo, poslavši mu lažnu vest o svojoj smrti.

Ukoliko se *Antonije i Kleopatra* čita isključivo kao ljubavna tragedija, onda mnogi Kleopatrini postupci deluju neobjašnjivo, čak iracionalno. Međutim, ukoliko ih shvatimo kao političku strategiju, onda dobijaju smisao. Alfarova smatra da je izuzetnost Kleopatrinog lika i u tome što ona, za razliku od Gonerile i Regane, ili ledi Magbet, ne usvaja muški način vladanja, već koristi žensko oružje da bi održala svoju moć – a to

je njena seksualnost. Ona svoju zavodljivost svesno koristi da bi ublažila nasilno vladanje Egiptom. Osvajačima Egipta ona nudi svoje telo da bi time sačuvala svoju zemlju i svoj narod. U tragediji se pominje čuvena priča o tome kako je Kleopatrino sluga izneo kraljicu pred Cezara uvijenu u slamaricu: dakle, kraljičin poklon za osvajača je ona sama, tj. njeno telo. Sličnu strategiju Kleopatra koristi i s Antonijem: ona organizuje svoj susret s Antonijem i poziva osvajača da bude njen gost. Ona koristi rimsko shvatanje Egipta kao oličenja obilja, seksualnosti i ženstvenosti da bi zavela svoje osvajače (*ibid.*:143–144). Međutim, Rimljani su svesni da Kleopatrino zavodljivost ugrožava njihovu politiku osvajanja i ratovanja. Zbog toga Enobarb pokušava da odvraći Kleopatru od učesća u bici kod Akcijuma (3.7). U toj bici Kleopatrino sopstveno oružje okreće se protiv nje: umesto da brani Egipat, Antonije se povlači za njom i prepušta pobedu Cezaru. Njena ženska vlast nad Antonijem pokazala se kao isuviše velika.

Posle bitke kod Akcijuma Kleopatra se nalazi u nezavidnoj situaciji: njen dosadašnji zaštitnik i ona sada su u Cezarovoj milosti. Ona zato vrlo oprezno pregovara sa Cezarovim glasnikom, trudeći se da sazna kakve su njegove namere. Cezarov glasnik se postavlja kao vesnik njenog oslobođenja od Antonijeve „okupacije“. Kleopatri je, međutim, dobro poznat jezik kolonizatora, zato ona čini sve da ublaži Cezarov mogući gnev i šalje miroljubivu poruku da će se Egipat pokoriti novom osvajaču. Podsećajući glasnika na svoju vezu s Julijem Cezarom, Kleopatra implicira da osvajanje Egipta može da znači i osvajanje njegove kraljice:

... preko njegovog
 Izaslanika ruku pobedničku
 Njegovu ljubim; zatim rec'te da sam
 Spremna da krunu svoju položim
 Pred noge njemu i da kleknem tamo;

(3.13.75–77)

Njen potez je politički mudar, ali se Antonije okreće protiv Kleopatre, optužujući je za seksualno neverstvo i izdaju. Posedovanje Egipta znači i posedovanje njegove kraljice: Antonije to dobro zna, i to je razlog njegovog besa. Kleopatrino seksualnost čini je zlom ženom i nepouzdanim saveznikom u njegovim očima.

Kleopatrin najneobjašnjiviji postupak je odluka da pošalje Antoniju vest o svojoj smrti. Međutim, Kleopatra shvata da se Antonije potpuno okrenuo protiv nje i da joj je život ugrožen (4.12.49–51). Ona se zatvara u mauzolej, nadajući se da će time kupiti vreme. Kleopatra je svesna da samo ako je živa može biti od koristi svom narodu. Tek kada shvati da je Antonije na samrti i da joj se vraća kao ljubavnik, a ne kao osvajač, ona će ga primiti u svoj mauzolej i ožaliti kao voljenog čoveka (4.15.55–59).

U poslednjem činu Kleopatra poslednji put pregovara sa Cezarom: šalje mu svog glasnika ne bi li saznala njegove namere. Saznavši od jednog od Cezarovih pratilaca da Cezar namerava da je prikaže u svojoj trijumfalnoj povorci, ona shvata da će njegova vlast biti drugačija i da njene čari više nisu dovoljne da joj obezbede vlast nad Egiptom. Zato odlučuje da izvrši samoubistvo, delimično iz ljubavi prema Antoniju, a delimično iz želje da Cezara liši njegovog trijumfa.

Čini mi se
Da Antonijev čujem zov, i vidim
Kako se diže da mome srčanome
Pothvatu oda hvalu;

(5.2. 83–85)

U *Antoniju i Kleopatri* posedovanje Egipta i njegove kraljice simbol je veće moći onoga ko ih poseduje. Prizor beživotnih tela Kleopatre i njenih dvorkinja podseća nas da se smrtonosno rivalstvo među muškarcima obično odigrava na telima žena. Ali istovremeno, svojom smrću Kleopatra osujećuje maskulinu dominaciju nad ženama i odbija da njeno telo bude iskorišćeno kao roba u borbi za vlast među muškarcima.

Literatura

- Adelman, J. (1992). *Suffocating Mothers: Fantasies of Maternal Origins in Shakespeare's Plays, Hamlet to The Tempest*. New York and London: Routledge.
- Alfar, C. L. (2002). *Fantasies of Female Evil: The Dynamics of Gender and Power in Shakespearean Tragedy*. Newark: University of Delaware Press.

- Bamber, L. (1982). *Comic Women, Tragic Men: A Study of Gender and Genre in Shakespeare*. Stanford: University Press.
- Belsey, C. (1992). Gender and Family. U: *Shakespearean Tragedy*, ed. John Drakakis (str. 123–142). London and New York: Longman.
- Kahn, C. (1992). Shakespeare's Classical Tragedies. U: *Shakespearean Tragedy*, ed. John Drakakis (str. 204–223). London and New York: Longman.
- Kostić, V. (2006). *Šekspirov život i svet*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Rosenberg, M. (2006). *The Masks of Anthony and Cleopatra*. Newark: University of Delaware Press.
- Stone, L. (1990). *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*. London: Penguin Books.
- Šekspir, V. (1963). *Celokupna dela: Antonije i Kleopatra*. Preveli Bori-voje Nedić i Velimir Živojinović. Beograd: Kultura.

CLEOPATRA AS A MONARCH AND A MISTRESS: THE POLICY OF CONQUEST IN *ANTONY AND CLEOPATRA*

SUMMARY: The paper deals with the characterization of the female protagonist in Shakespeare's *Antony and Cleopatra*. It examines the degree to which the character of Cleopatra fits into the role of femme fatale, who seduces and conquers Antony. On the surface, Egypt and its queen represent 'the Other', opposite to Roman culture: love and hedonism against fighting and killing, pleasure against duty, and sensuality against rationality. Therefore, Cleopatra, as a woman who rules Egypt, is the main antagonist of the Roman emperor, Octavius Caesar, who personifies Roman cultural values. However, the tragedy will reveal that this distinction between the characters is not as simple and straightforward as it seemed: Cleopatra, for all her whims and passion, is not without prudence and political ambitions; on the other hand, Roman honour and virtue are not unsullied (Bamber, 1982). The femme fatale role turns out to be just that – a role, while the Egyptian queen skilfully pursues her policy of conquest.

KEY WORDS: *Cleopatra, conquest, policy, 'the Other', ambition, strategy, colonization.*

Prilozi

Supplements

Проф. др Мирослав Милосављевић
Факултет за правне и пословне судије
„Др Лазар Вркатић“, Нови Сад
m.milosavljevic-ns@hotmail.com

UDK 336.717
Прегледни научни рад
Примљен: 15. 12. 2013.
Одобрен: 31. 12. 2013.

ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ МЕНИЦЕ СА ПОСЕБНИМ ПОГЛЕДОМ НА ОДРЕЂИВАЊЕ МЕРОДАВНОГ ПРАВА

САЖЕТАК: Од свог настанка, до данашњих дана, функција менице је мењана и допуњавана. Најпре је била средство за размену домаћег новца за инострани новац и на тај начин су се штитили пословни људи на несигурним путевима по којима су се кретали у току обављања својих послова. У наредном периоду меница је постала средство плаћања, а потом и кредитно средство. Купац који није имао могућности да одмах плати цену робе коју је купио издавао је меницу која је доспевала и била наплатива после одређеног временског периода, и на тај начин је одлагао намирење своје обавезе за неколико недеља или месеци. Фактички дужник је био кредитиран, од стране продавца, на одређено време. Са развојем трговине меница је постала апстрактна хартија од вредности и губи везу са основним послом који представља основ за њено издавање. У току свог развоја мењала се менична форма, од захтева да сви њени елементи буду исписани истим мастилом и истим рукописом, до „бланко менице“ која у моменту издавања, вољом самог издаваоца (трасанта), не садржи све меничне елементе, и која се предаје меничном повериоцу (ремитенту) са овлашћењем да је касније попуни у складу са споразумом који је постигнут са повериоцем. Због особина менице важно је да се прецизно утврди и сагледа меродавно право које ће се применити на ту хартију од вредности, како би се избегли спорови који могу да настану у пракси, и то почев од њеног издавања све до њене доспелости и наплате. У раду се анализирају опште карактеристике менице и посебно проучава меродавно право које се примењује на ту новчану хартију од вредности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *хартија од вредности, меница, форма, способност, меродавно право.*

Увод

У нашем и међународном праву меница представља хартију од вредности.

Хартије од вредности се дефинишу као писмене исправе којима се њихов издавалац обавезује да испуни преузету обавезу, која је уписана у тим исправама, имаоцима тих исправа. Хартија од вредности, у генералном смислу, обухвата већи број исправа са различитом садржином и различитим функцијама.

У раду ћемо изучити опште карактеристике менице, као значајне хартије од вредности која се користи као средство плаћања и средство обезбеђења плаћања.

Појам и особине менице

У нашем праву меница није дефинисана, првенствено из разлога што има више врста меница које имају своје особености и није могуће за све њих наћи заједнички именитељ који ће у потпуности исказати њихове специфичности.

У правној теорији постоји низ дефиниција менице, које обухватају најзначајније карактеристике те хартије од вредности. Навешћемо неке.

Проф. Јанковец наводи да је меница хартија од вредности којом се њен издавалац безусловно обавезује да ће он сам, или – по његовом налогу – треће лице одређено у меници, исплатити наведеном повериоцу у меници, или по његовој наредби, износ новца на који меница гласи, и то у одређено време и на одређеном месту.¹

Проф. Васиљевић указује на то да правна теорија дефинише меницу као писмену исправу са својством хартије од вредности којом се њен издавалац безусловно обавезује да исплати одређену суму новца (сопствена меница), или да то по његовом налогу учини одређеном, означеном кориснику или лицу по његовој наредби, и то у одређено време и на одређеном месту (трасирана меница).²

¹ Ивица Јанковец: *Привредно право*, ЈП Службени лист, Београд, 1999, стр. 665.

² Мирко Васиљевић: *Трговинско право*, Центар за публикације Правног факултета у Београду, 2006, стр. 371.

Меница садржи опште особине хартија од вредности и посебне особине подврсте хартије од вредности по наредби.³

Најзначајније опште особине, тј. карактеристике, су формалност, имовинско право, инкорпорација и преносивост (негоцијабилност).

Формалност значи да је за постојање менице потребно сачинити писмену исправу која садржи елементе који су прописани законом и да без писмене исправе не могу постојати хартије од вредности.⁴ Дакле, послови у вези са хартијом од вредности су по самом закону формално-правни послови и формалност се не огледа само у писменој форми већ и у обавезном садржају који има хартија од вредности.⁵ Формалност чини и то што је законом одређено које се радње могу вршити са хартијама од вредности и на који начин.

Да би се једна писмена исправа сматрала хартијом од вредности неопходно је да се односи на обавезу имовинско-правног карактера, која имаоцу хартије од вредности, који ју је стекао у складу са законом, даје неко имовинско право (пре свега новчано потраживање као код менице). Поједини аутори, са правом, сматрају да је имовинско-правни карактер тај елеменат који чини да се разликују хартије од вредности од других исправа, као што су: уверење о дипломирању, разни изводи из матичних књига (рођених, венчаних, умрлих, држављана).⁶ Професор Рајчевић наводи да у хартије од вредности не спадају ни исправе које се односе на неко грађанско право, које служе доказивању тог права, као што су товарни лист у већини случајева, признаница о дугу и сл.⁷

Инкорпорисаност значи да је неко имовинско право, као што је: новчано потраживање, потраживање у роби и сл., уграђено у хартију од вредности. Везаност инкорпорисаног права за постојање хартије од вредности значи да је законити ималац хартије од вредности истовремено и титулар права на која се она односи.

Наведена карактеристика указује на то да се право из хартије од вредности не може реализовати без поседовања писмене исправе. Проблем настаје у ситуацији кад хартија од вредности нестане по

³ Исто.

⁴ Марко Рајчевић: *Пословно право I*, Правни факултет у Бањој Луци, 2007, стр. 358.

⁵ Ивица Јанковец: *Привредно право*, стр. 640.

⁶ И. Јанковец и М. Васиљевић, исто.

⁷ Марко Рајчевић, исто.

било ком основу (услед крађе, губитка, елементарне непогоде и сл.). Када нестане хартија од вредности, тада је престало и право из те хартије. У таквој ситуацији мора се тражити да суд изврши амортизацију те хартије од вредности на такав начин да амортизациона исправа, коју је издао суд, замењује изгубљену хартију од вредности и ималац амортизационе исправе ипак може да оствари права која су била уписана у хартији од вредности која је нестала.

Преносивост (негоцијабилност) подразумева да се хартије од вредности могу лако преносити са једног титулара на другог. Преносом хартије од вредности преноси се и право из те хартије, и обрнуто – преносом права које је уписано на хартији од вредности преноси се и хартија од вредности. Пренос једног права аутоматски производи и пренос другог права.

Већ смо указали на то да меница, поред општих особина хартија од вредности, садржи и посебне особине подврсте хартије од вредности по наредби, на шта ћемо посебно указати у наставку рада.

Најзначајније посебне особине менице огледају се у следећем:

- меница је облигационо-правна хартија од вредности;
- меница је хартија од вредности по наредби на основу закона;
- меница је апстрактна хартија од вредности;
- меница је формална хартија од вредности;
- меница је презентациона хартија од вредности.

Меница је облигационо-правна хартија од вредности чија је тражбина у новцу а не неком другом потраживању имовинско-правног карактера, као што је потраживање робе и др.

Меница је хартија од вредности по наредби на основу закона, што значи да је име корисника менице (ремитента) уписано у меници и да он има овлашћење (по закону) да својом наредбом одреди и неко друго лице као корисника менице. Дакле, меница има својство хартије од вредности и ако у њу није унета клаузула „по наредби“, за разлику од неких других хартија од вредности, као што су складишница или коносман, које постају хартије од вредности тек када се у њих унесе клаузула „по наредби“. Постоји изузетак, када се меници може ускратити својство „хартије од вредности“, и то уколико њен издавалац (трасант) или корисници унесу тзв. „ректа клаузулу“, која гласи „не по наредби“. Наведена клаузула се наводи када издавалац

или корисници желе да искључе даљи пренос менице и претворе је у хартију на име.

Меница је апстрактна хартија од вредности. Та особина указује на то да се из менице не види основни посао поводом кога је издата меница, као што је то случај код каузалних хартија од вредности (ко-носман, складишница и др.), у којима је назначен претходни посао који је основ за издавање те хартије.

Меница је формална хартија од вредности, што указује на то да меница увек има облик писмене исправе и да се све меничне радње спроводе у писменој форми, као и да мора садржати све битне меничне елементе. Наведена форма је неопходна како би се избегли могући спорови. У правној теорији и судској пракси је општеприхваћен став да није обавезно користити менични формулар да би меница била пуноважна и да менични формулар служи само да би се избегли пропусти приликом издавања менице и каснијих меничних радњи.⁸

Меница је презентациона хартија од вредности, што значи да је менични поверилац дужан да поднесе повериоцу меницу када она доспе како би наплатио одговарајући новчани износ. Уколико то не учини неће моћи да оствари своје право које је означено у меници.

Управо због наведених особина менице важно је да се прецизно утврди и зна меродавно право које ће се применити на ту хартију од вредности.

Недоумице у погледу тога које ће се право применити, тј. које је меродавно право за меницу, могу довести до нежељених последица, које се, најчешће, огледају у томе што она не производи правно дејство, те се не може наплатити одговарајући новчани износ.

Посебан проблем ствара, приликом издавања менице, њена различитост у систему англосаксонског и континенталног права у овој области. Наведене разлике се огледају нарочито у активној и пасивној меничној способности, у погледу форме, те права и обавеза које из ње проистичу.

Наведене разлике намећу потребу да се примене оне колизионе норме којима ће се регулисати сукоби закона код менице.⁹

⁸ Milan Bartoš i drugi: *Менично и чековно право*, Београд, 1974, стр. 30; према: Ивица Јанковец: *Привредно право*, стр. 672.

⁹ Тибор Варади и други: *Међународно приватно право*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 429.

Способност издавања менице (пасивна менична способност)

Када посматрамо меничну способност уопште, уочавамо да нарочито постоји проблем утврђивања пасивне меничне способности. Пасивна менична способност је способност преузимања меничних обавеза Пасивна менична способност, тј. способност да се изда меница, је веома значајна за сигурност у пословању.

Такође, од изузетне важности је, поред пасивне меничне способности издаваоца менице, и способност других меничних дужника, тј. способност индосанта, авалисте и других који преузимају меничне обавезе.

Пасивна менична способност се различито схвата у националним правима. Одговарајућом међународном конвенцијом¹⁰ утврђено је да се пасивна менична способност, тј. способност за издавање менице, утврђује према националном закону земље меничног дужника.

Неспорно је да се питање способности за издавање менице (пасивне меничне способности) цени према праву државе чије је лице које преузима меничну обавезу. Дакле, сматра се да је менични обавезник менично способан уколико је способан према закону државе којој припада издавалац менице (*lex nationalis*). Уколико издавалац нема способност према *lex nationalis*, тада се менична способност цени према праву земље у којој је обавеза преузета (*lex loci contractus*).

Када се ради о способности издавања менице (пасивној меничној способности), у пракси се појављује проблем који се огледа у томе што се у једној групи права сматра да је национални закон физичког лица закон земље држављанства, док се у другој групи права (као у англосаксонском праву) под националним законом подразумева закон земље домицила меничног дужника.¹¹ Посебан проблем постоји када се утврђује способност за издавање менице оних лица која немају држављанство или имају два или више држављанстава.

У различитим правима постоје различита решења за одређивање националног закона правних лица. У неким правима се полази од места оснивања правног лица, у другим правним системима полази

¹⁰ Женевска конвенција о сукобу закона код менице.

¹¹ Јелена Вилус и други: *Међународно привредно право*, Правни факултет, Нови Сад, 2008, стр. 527.

се од њихових седишта, код трећих је меродавно место пословања, а ако правно лице има више пословних центара – полази се од места претежног пословања итд.

Када је у питању менична правна и пословна способност, било да се ради о активној или пасивној, *lex nationalis* упућују на општа правила грађанског права и на тај начин се изједначаје менична са општом правном и пословном способношћу.

Ту се примењује институт узвраћања и упућивања на даље право. Заправо, прихвата се теорија највеће меничне обавезе, према којој се сматра да је менично способан онај менични дужник који нема ту способност према националном закону, али је има према закону земље у којој је преузео меничну обавезу.¹²

Питање форме меничних обавеза

Законом о меници утврђено је да ће се облици меничних радњи ценити према праву државе где је радња предузета,¹³ тј. према правилу *locus regit actum*. То правило је општеприхваћено.

Наведена колизиона правила примењују се у изворном облику, без било каквих допуна, када је у питању облик меничног протеста, нотификација, акцептирање, индосирање или неке друге меничне радње које је потребно предузети у циљу извршења или очувања меничних права.

Менични протест представља поступак на основу кога ималац менице утврђује да је његов покушај извршења меничних радњи остао неуспешан. Менични протест је услов за вршење регресних права имаоца менице. Протест може бити због неакцептирања менице, због недатирања акцепта, због неисплате менице или протестних трошкова.¹⁴

¹² Наведена теорија прихваћена је и уграђена у Закон о меници из 1946. године (који се примењује у Републици Србији) и у Женевску конвенцију о регулисању сукоба закона код менице (члан 2).

¹³ Члан 95, став 1 Закона о меници.

¹⁴ Мирослав Милосављевић: *Пословно право за менаџере*, Факултет за правне и пословне студије, Нови Сад, 2012, стр. 196.

Менична нотификација је обавештење меничног повериоца, које је упућено регресним меничним дужницима, о подизању протеста.¹⁵

У Закону о меници предвиђено је да се принцип *locus regit actum* примењује на облике преузимања меничних обавеза, уз неколико (два) допунска правила.

Допунска правила огледају се у следећем: када наши држављани међусобно преузму меничне обавезе, а није испоштована форма која је предвиђена према праву земље у којој је менична обавеза преузета, али је примењена форма која је предвиђена у нашем праву, сматраће се да је обавеза меничних дужника преузета у пуноважној форми.

У Женевској конвенцији о меници из 1930. године није предвиђена примена допунских правила *locus regit actum*. У Конвенцији је предвиђена могућност да државе приликом њене ратификације могу да ставе резерву на примену Конвенције ради заштите свог јавног поретка.

У нашем Закону о меници и чеку из 1946. године утврђена су допунска правила *locus regit actum* уколико се ради о нашим држављанима који су међусобно преузели обавезу.¹⁶

Примена начела *locus regit actum* на облик преузимања меничне обавезе има још један изузетак. Тај изузетак се огледа у случају сукцесивно преузетих меничних обавеза. Наиме, све меничне обавезе, које су у низу меничних обавеза, имају правну снагу и обавезност коју преузимају на основу издате менице. Суштина је да, уколико меница није пуноважно издата по принципу *locus regit actum*, не може после тога бити конвалидирана.

Обавезе које су касније настале (после издавања менице) не извлаче правну снагу једна из друге.¹⁷

Можемо закључити да, према нашем Закону о меници, уколико меница у моменту издавања није пуноважна према принципу *locus regit actum*, касније преузете обавезе ће бити пуноважне ако према

¹⁵ Исто, стр. 197.

¹⁶ Члан 95, став 2, тачка 2 Закона о меници.

¹⁷ Тибор Варади и други: *Међународно приватно право*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 432.

праву државе у којој је преузета каснија обавеза важе и каснија и ранија обавеза.

Права и обавезе код менице

Овде имамо две тачке везивања.

1. закон државе где је обавеза преузета; и
2. закон државе где је меница наплатива.

Закон државе у којој је преузета менична обавеза меродавно је за право и обавезе свих осталих меничних дужника.¹⁸ Поставља се питање: Шта се сматра местом преузимања обавезе? Одговор налазимо у Закону о меници, у коме је утврђено да је место преузимања обавезе тамо где је менични дужник потписао меницу.¹⁹

Закон државе у којој је меница наплатива меродаван је за права и обавезе главних меничних дужника, у које спадају, код трасиране менице: акцептант и издавалац код сопствене менице.

На основу *lex loci solutionis* утврђује се шта се мора учинити уколико меница буде украдена или изгубљена, те може ли се акцепт ограничити на део меничног износа или примити делимична исплата од стране имаоца менице.

Према начелу *lex loci solutionis* одређују се и рокови у којима се могу остварити регресни захтеви.

Закључак

Без обзира на то што у нашем и међународном праву не постоји дефиниција менице, првенствено из разлога што има више врста меница које имају своје посебне карактеристике и није могуће за све њих наћи заједнички именитељ који ће исказати њихове специфичности, она је ипак у правној теорији дефинисана.

¹⁸ Члан 97, став 2 Закона о меници.

¹⁹ Под меничним дужницима се подразумевају: трасант, индосант, авалисти и ин-тервенијенти.

Дефинисана је као писмена исправа са својством хартије од вредности, којом се њен издавалац безусловно обавезује да исплати одређену суму новца (сопствена меница) или да исплату, по његовом налогу, учини треће лице означеном кориснику или лицу по његовој наредби, и то у одређено време и на одређеном месту (трасирана меница).

Меница садржи опште особине хартија од вредности и посебне особине подврсте хартије од вредности по наредби. Најзначајније опште особине су формалност, имовинско право, инкорпорација и преносивост (негоцијабилност), док се посебне особине огледају у томе да је меница облигационо-правна хартија од вредности, хартија од вредности по наредби на основу закона, апстрактна хартија од вредности, формална хартија од вредности и да је презентациона хартија од вредности.

Због тих особина менице наметнута је потреба да се прецизно утврди и меродавно право које ће се применити на ту хартију од вредности, и то почев од њеног издавања до реализације менице.

Проблем се усложњава ако знамо да постоји неколико правних система у којима се меница различито регулише. Та разлика је посебно видљива када се упореде англосаксонско и континентално право, при чему долазимо до сазнања да су те разлике значајне у одређивању активне и пасивне меничне способности, у погледу форме менице, те права и обавеза које проистичу из ње.

Разлике намећу потребу да се примене оне колизионе норме којима ће се регулисати сукоби закона код менице.

Пасивна менична способност, тј. способност издавање менице и преузимања меничних обавеза, различито се схвата у националним правима. У Женевској конвенцији о регулисању сукоба код менице утврђено је да се пасивна менична способност, тј. способност за издавање менице, утврђује према националном закону земље меничног дужника. Сматра се да је менични обвезник менично способан уколико је способан према *lex nationalis*, а уколико издавалац нема способност према *lex nationalis* тада се менична способност цени према праву *lex loci contractus*. Такво решење је предвиђено како би се меница одржала важећом. Због неједнаких решења у различитим правним системима одређивање националних закона правних лица у погледу издавања менице је још сложенији проблем.

Када су у питању форма и облици меничних радњи, општеприхваћено правило јесте да се они цене према праву државе у којој је радња предузета (*locus regit actum*), уз одговарајуће изузетке.

Уколико треба утврдити меродавно право када су у питању права и обавезе код менице, тада постоје две тачке везивања, и то закон државе где је меница наплатива (што се односи на главне меничне дужнике) и закон државе где је обавеза преузета (меродавно је за све остале меничне дужнике).

На крају можемо констатовати да је меница, која има функцију кредитног средства, функцију средства обезбеђења потраживања и функцију средства плаћања, веома значајно средство у робноновчаном промету и да поред тога што има више извора права, као што су национална права и међународне конвенције у којима су регулисана питања издавања менице, облика менице, меничних радњи и др., она није до краја и јединствено уређена. Таква различитост прописа доводи до проблема одређивања меродавног права код менице, те је неопходна даља активност на изради унификованих правила која ће јединствено примењивати сви они који желе да користе функције те хартије од вредности.

Литература

1. Бартош, Милан и други (1974), *Менично и чековно право*, Београд.
2. Варади, Тибор и други (2008), *Међународно приватно право*, Правни факултет у Београду, ЈП Службени гласник, Београд.
3. Васиљевић, Мирко (2006), *Трговинско право*, Центар за публикације Правног факултета у Београду.
4. Вилус, Јелена и други (2008), *Међународно привредно право*, Правни факултет, Нови Сад.
5. Јанковец, Ивица (1999), *Привредно право*, ЈП Службени лист, Београд.
6. Милосављевић, Мирослав (2012), *Пословно право за менаџере*, Факултет за правне и пословне студије, Нови Сад.
7. Рајчевић, Марко (2007), *Пословно право I*, Правни факултет у Бањој Луци.

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE BILL WITH SPECIAL A VIEW TO DETERMINING APPLICABLE LAW

ABSTRACT: From its inception to the present day, the function bills were amended. First it was a means to exchange domestic currency for foreign money and thus were protected businessmen in unsafe ways by which they moved in the course of their duties. In the following period bill became tender and then credit funds. The buyer, who was not able to immediately pay the price of goods they have bought issuing the bill that became due and payable after a specified period of time, how the delayed settlement of its obligations for a few weeks or months. In fact the borrower was credited by the seller at a specified time. With the development of the trade bill became abstract Securities and losing touch with the main business, which is the basis for its issuance. During its development, changing the form of bill of exchange, the requirement that all of its elements are written in the same ink and the same handwriting, a “blank bill” that at the time of publication, the will of the issuer (drawer), does not contain all the elements of the bill of exchange and which was submitted bill creditor (payee) with the authority to later fill in accordance with an agreement reached with the creditor. Due to the characteristics of promissory notes it is important to accurately identify and examine the applicable law to be applied to this valuable paper, in order to avoid disputes that may arise in practice, starting from its issuance until its maturity date and billing. This paper analyzes the general characteristics of the bill and specifically examines the applicable law that are applied to this financial security is.

KEYWORDS: *securities, promissory note form, ability, applicable law.*

Doc. dr Dragan Kolev
Fakultet poslovne ekonomije
Panevropski univerzitet
„Apeiron“, Banja Luka
kolevces@yahoo.com

UDK 327:911.3
UDK 316.46
Originalni naučni rad
Primljen: 15. 12. 2013.
Odobren: 31. 12. 2013.

GEOPOLITIČKA MOĆ: PRILOG ODREĐENJU POJMA

APSTRAKT: Rad predstavlja pokušaj da se ponudi teorijski okvir određenja pojma „geopolitička moć“ koji u nauci o međunarodnim odnosima ili u geopolitici još uvek nema adekvatno utemeljenje i koji nije konzistentno definisan. Polazeći od šireg teorijskog okvira i razmatrajući osnovne pojmove „moć“ i „politička moć“, autor nudi pristup koji bi mogao pomoći da se odgovori na narastajuću potrebu definisanja tog aktuelnog fenomena. Utvrđivanje pojmovno-kategorijalnog aparata i definisanje osnovnih pojmova je permanentan zadatak svake nauke. Pogotovo je to imperativ u savremenim međunarodnim odnosima kada se moć (pa i geopolitička moć) manifestuje na sve brojnije načine, pa i kao „tvrda moć“, „mekna moć“ i „pametna moć“.

KLJUČNE REČI: *geopolitika, moć, politička moć, geopolitička moć.*

Uvod

Gde god sam otkrio život otkrio sam i želju za moći

Fridrih Niče

Geopolitika¹ kao nauka i fenomen moći su u čvrstoj i recipročnoj vezi. Na jednoj strani, geopolitika svoj kamen temeljac gradi na fenome-

¹ Reč, termin, odrednica „geopolitika“ je kovanica od dve reči: geo (grčki *ge*) i politika/ polis (grčki *politike*). Dakle, obe reči imaju svoj koren u starogrčkom jeziku. Njen doslovniji prevod i etimološko značenje je najčešće „geografija politike“ ili „politika prostora“. Kako se ona teško prevodi na druge jezike, pa i na srpski, zadržala se u

nu moći, dok se, na drugoj, moć u savremenim međunarodnim odnosima najčešće ispoljava kao specifičan oblik moći – kao politička moć države (engl. *power politics*; rus. *политическая власть*), pri čemu se geopolitička moć (engl. *geopolitical power*; rus. *геополитической силы*) javlja kao njen osnovni sadržaj. Moć je osnovno sredstvo ostvarivanja definisanih nacionalnih i geopolitičkih interesa na globalnom planu, a moć jedan od ključnih geopolitičkih pojmova. Geopolitika je valjan instrument za razumevanje fenomena moći i njegovog ispoljavanja u savremenom svetu. U tom smislu, Majkl Majer smatra da i sam termin geopolitika odražava vezu između moći i interesa, strateškog odlučivanja i geografskog prostora.² I američki sociolog i politički filozof Imanuel Moris Volderstajn (rođ. 1939)³ je svoju čuvenu teoriju svetskog sistema zasnovao na diskursu moći. On je svet geopolitički i geoekonomske podelio u tri kategorije: centar, poluperiferiju i periferiju.⁴ Osnovni kriterijum pripadanja jednoj od kategorija te trijade je kapacitet moći (političke, ekonomske, vojne, kulturne, prostorne i sl.). Shodno tim parametrima, neki regioni, koji su nekad pripadali poluperiferiji zbog, npr., veličine i kvaliteta prostorne moći, sada pripadaju svetskoj periferiji. Dakle, geopolitička perspektiva i (viši/niži) geopolitički status pojedinih međunarodnih entiteta u svetskom sistemu, shodno ovim kriterijumima moći, permanentno su neizvesni.

Takav kompleks odnosa otvorio je brojna pitanja na koje nauka nastoji da ponudi odgovore. Pitanja se odnose, kako na teoriju moći, njenu prirodu, izvore, oblike manifestovanja, osnovne karakteristike, specifičnosti, sadržaj, elemente, tako i na metodologiju istraživanja tog fenomena: Šta je zapravo moć i kako se ona može definisati? Koji su gradivni elementi moći? Koje sve vrste moći postoje? Da li je moć individualno ili ko-

izvornom obliku. Termin je prvi upotrebio švedski naučnik Rudolf Kjelen 1889. godine.

² http://www.geopoliticsnorth.org/index.php?option=com_content&view (29. april 2013).

³ Immanuel Wallerstein (1986). *Suvremeni svjetski sistem*, Cekade, Zagreb.

Autor u svom naučnom opusu predstavlja istraživanja procesa dezintegracije savremenog svetskog sistema, anticipira globalne promene do kojih može doći u narednim decenijama i istorijske izbore koji stoje pred čovečanstvom. U brojnim radovima sugeriše pravce rekonstrukcije postojećeg svetskog sistema na osnovama koji će mu obezbediti sigurniju budućnost.

⁴ Pripadnost određenih država (regija) tim kategorijama nije statična, menja se u skladu sa promenom strukture svetskog poretka.

lektivno svojstvo? Da li moć poseduje dispozicijski potencijal, odnosno da li je ona intencija nekog ponašanja? Da li se može posmatrati samo u negativnom (kao faktor ograničavanja) ili u pozitivnom (kao faktor omogućavanja) kontekstu? Da li joj je imanentna prisila ili ubeđivanje? Čime je sve moć uslovljena? Da li postoje uzročno-posledične veze moći i sile? Da li postoji distinkcija između posedovanja i korišćenja moći. Zašto postoji sklonost nosilaca moći ka njenoj (zlo)upotrebi? Kako se moć primenjuje na globalnom nivou? Kakve su uzročno-posledične veze između geopolitike i moći? Zašto države nastoje da obezbede što veću geopolitičku moć? Koji su razlozi uspostavljanja hegemonije u međunarodnom sistemu? Zašto se velike sile nadmeću za moć? Kako one koncipiraju strategije za ostvarivanje geopolitičke moći? Pored tih, značajna su i ona čuvena pitanja koje je svojevremeno postavljao francuski filozof Mišel Fuko (1926–1984): „Zašto proučavati moć?“ i „Kako se sprovodi moć?“.⁵ Opšti odgovor na sva ta pitanja mogao bi da glasi: odnosi u savremenom svetu zasnivaju se na odnosu moći, pa i u slučaju kada se radi o saradnji (partnerstvu, savezu, uniji, federaciji, konfederaciji, entitetima i sl.). Države kao osnovni svetski akteri međunarodnih odnosa nastoje da uz pomoć političke moći ostvare svoje geopolitičke ciljeve. Dakle, nema sumnje da se odnosi u međunarodnim odnosima u velikoj, ako ne i dominantnoj, meri zasnivaju na odnosima moći („borbe za moć“). Odnos moći će značajno opredeljivati promene na globalnoj političkoj sceni i ubuduće. Moć se u međunarodnim odnosima ispoljava ambivalentno: istovremeno kao sredstvo ostvarivanja definisanog cilja, ali i kao opšti cilj kojem se teži. I geopolitička moć na globalnom planu ispoljava jednu od osnovnih karakteristika moći – permanentnu težnju ka potvrđivanju i povećanju. U tom smislu je i svaka promena oblika ili prekomponovanje moći prethodnica promena u međunarodnim odnosima. Isto tako, i način koncentracije, raspodele i balansa geopolitičke moći izaziva promene na globalnom planu.

Informatička revolucija koja se dešavala poslednjih decenija donela je nezapamćene tehnološke promene, koje su izrodile i novo postindustrijsko doba, ali i brojne promene u međunarodnim odnosima. Država polako gubi neprikosnovenost osnovnog subjekta u međunarodnim odnosima, a tu ulogu polako preuzimaju razni nadnacionalni identiteti (zajednice

⁵ Michel Foucault (1977). „Pouvoirs et strategies (entretien avec M. F.)“, *Revoltes logiques*, No 4, Paris.

država, unije, multinacionalne korporacije i sl.). Nastajanje novih subjekata prati promena balansa geopolitičke moći i promena međunarodnih odnosa. Klasično ugrožavanje suvereniteta, integriteta i nacionalne bezbednosti poprima nove obrise. Transformacija međunarodnih odnosa implicira i transformaciju moći, a ne njeno nestajanje. Iako su promene međunarodnih odnosa suštinske prirode, potreba da se međunarodni odnosi uspostavljaju prvenstveno korišćenjem moći nije nestala. Odnosno, uloga moći u savremenim međunarodnim odnosima nije se značajno promenila, bez obzira na brojne druge promene. Fenomen moći se samo prilagodio novonastalim uslovima i evoluirao u nove oblike.

Kakvo je aktuelno stanje moći u međunarodnoj zajednici? O tome na svojevrsan način govore i novi pojmovi kojima je obogaćen kategorijalni aparat geopolitike: „novi svetski poredak“, „hladni rat“, „globalna hegemonija“, „svetska pozornica“, „međunarodna stvarnost“, „međunarodni život“, „globalni procesi“, „globalno sukobljavanje“, „geopolitička moć“, „sukob civilizacija“, „tvrda moć“, „meka moć“, „pametna moć“ itd. To, pored ostalog, govori da je predmet kojim se bavi geopolitika veoma dinamičan i da nove pojave zahtevaju i nove pojmove. Jedna od najznačajnijih opštih karakteristika savremenog sveta je integracija i globalizacija. Brojni teoretičari naglašavaju samo jedan aspekt globalizacijske integracije: globalizovanje odnosa na međunarodnom nivou dovelo je do povećanja međuzavisnosti sveta. Ali ispušta se iz vida da je globalizam ambivalentan proces: pored povezivanja i međuzavisnosti odvija se i proces sukobljavanja i fragmentacije, koji se najčešće zasniva i na upotrebi moći. Šta je osnovni uzrok tih pojava i procesa? U literaturi se navode brojni razlozi, a najčešće se oni vide u deficitarnosti i neravnopravnoj teritorijalnoj rasprostranjenosti prirodnih resursa i, vezano s tim, porastu potrebe za njima. Da bi se takva datost prevazišla određene države nastoje da, kao osnovni uslov svog daljeg opstanka i razvoja, uspostave kontrolu nad prostorima koji poseduju prirodne resurse.

Sam pojam „geopolitička moć“ je novijeg datuma. Nepoznanica je autor koji ga je uveo u kategorijalni aparat geopolitike. Na osnovu nama dostupne literature koja se bavi ovom problematikom, može se zaključiti da ni sam pojam nije precizno definisan i teorijski fundiran. Kako je precizno određenje semantičkog sadržaja nekog pojma važan uslov za istraživanje pojave koja je tim pojmom označena, ovde predlažemo jedan od mogućih pristupa njegovom objašnjenju. U određenju pojma „geopolitička moć“ koristićemo deduktivni pristup: prvo ćemo odrediti

opšti pojam moći, zatim pojam „političke moći“ kao prvi širi pojam (*genus proximum*) geopolitičke moći, a na kraju i sam pojam „geopolitičke moći“ kao jedan od oblika manifestovanja političke moći koji ima svoje specifičnosti (*differentia specifica*).

1. Određenje pojma „moć“

Moć je značajan društveni, vojni, psihološki, politički, ekonomski i kulturološki fenomen. Brojne nauke se bave tom pojavom, u nastojanju da proniknu u njenu suštinu. Termin „moć“ se vrlo često upotrebljava u različitim složenicama, kao što su, na primer, „(ne)posjedovanje moći“, „(ne)dostajanje moći“, „povećavanje moći“, „gubljenje moći“, „preli-vanje moći“, „ravnoteža moći“ i sl. Stoga su i različiti pristupi određenju značenja samog termina „moć“. U naučnoj literaturi je moguće naći brojna i različita značenja ove reči: „uticaj na druge“, „sposobnost menjanja stavova“, „delotvorna snaga gospodarenja“, „odlučivanje o ne-čemu“, „talenat za obavljanje neke radnje“, „nametanje volje“, „kontrola ponašanja“, „latentna opasnost“, „sposobnost podređivanja“, „ograničavanje slobode“, „ostvarivanje interesa“, „ostvarivanje volje“ itd. Moć je kao fenomen veoma rano postala predmet interesovanja i istraživanja. Tim fenomenom su se bavili i filozofi antičkih vremena. Još je Aristotel (384–322. p. n. e.) tvrdio da je moć početak svih promena ili pokreta.⁶ Sve do danas pojava moći je ostala „opsesivan predmet interesa i znanstvenika i političara“.⁷ Teorijski pristup je zavisio od diskursa i pravca kojem su istraživači te pojave pripadali. Pojam moći je središnji pojam kategorijalnog aparata mnogih nauka (politikologije, sociologije, antropologije, istorije, fizike, psihologije, geopolitike i sl.). To je i razumljivo s obzirom na to da je fenomen moći permanentni pratilac istorije ljudske civilizacije. Moć je evolutivna pojava – menjala se tokom razvoja ljudskog društva, obogaćivala sadržaj, načine ispoljavanja, izvore i kao ta-

⁶ U tom smislu je tvrdio: „Ono smo što neprekidno radimo. Stoga je moć kontrole našeg delovanja moć kontrole našeg karaktera, a moć kontrole našeg karaktera je moć kontrole našeg života“. Aristotel je bio Platonov učenik i jedna od najuticajnijih ličnosti u istoriji evropske misli. Aristotel u prevodu znači „najbolja svrha“.

⁷ Vjeran Katunarić (1999). „Veberov presjek društva i politike“, u: Vjeran Katunarić (pr.), *Maks Veber – vlast i politika*, Naklada Jesenski Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, str. 23.

kva iznova izazivala interesovanja mnogih znatiželjnika. Veliki broj eminentnih naučnika (Sun Cu Vu, Tukidid, Aristotel, Džudit Batler, Tomas Hobs, Robert Dal, Maks Veber, Morton Kaplan, Georg Švarcenberger, Henri Kisindžer, Zbignjev Brežinski, Samjuel Hantington, Robert Kejgan, Kenet Nil Volc, Džefri Parker, Feliks Openhajm, Bertrand Rasel, Džeјms Fergriv, Robert Štraus Ipe, Vilhelm Fuks, Fridrih Vilhelm Niče, Nikolo Makijaveli, Čarls Doran, Ves Parsons, Stiven Luks, Hans Joahim Morgento, Karl Volfang Doјč, Najal Ferguson, Majkl Folkaut, Talkot Parsons, Hana Arent, Mišel Fuko, Pol Kenedi, Džozef Naj itd.) značajnu pažnju je posvetio fenomenu moći, pristupajući joj na različite načine i istražujući je iz brojnih uglova.

Pojedini teoretičari smatraju da je moć jedna od najparadoksalnijih pojava savremenog sveta: ona je istovremeno esencija opstanka čoveka, ali i najveća opasnost po civilizaciju jer „nedovoljnom kontrolom moći opstanak ljudskog roda postaje veoma neizvestan“.⁸ Ona je kao „lek u doziranom obimu“: koristan u malim a opasan po opstanak ljudskog roda u velikim količinama. Nastaje kao nužnost opstanka društvenih grupa i uspostavljanja odnosa između pojedinaca, a zloupotrebljava se da bi se te društvene grupe kontrolisale. Moć se namerno koristi i da bi se ostvario uticaj na ponašanje, kako odabranih pojedinaca tako i ciljnih grupa. Iako teoretičari ne spore društveni značaj moći, razlikuju se u određenju tog značaja. Dok jedna grupa teoretičara smatra da bez moći društvo ne bi moglo da opstane, drugi negiraju takvu apsolutizaciju njenog značaja tvrdeći da u mnogim društvenim sferama (kultura, zdravstvo, nauka, obrazovanje i sl.) moć nema značajniju ulogu. Često se postavlja i pitanje izvora moći i nude različiti odgovori. Džozef Naj smatra da „univerzalnost kulture jedne države i njena sposobnost da uspostavi niz povoljnih pravila i institucija koje određuju oblasti međunarodne aktivnosti predstavljaju ključne izvore moći“.⁹ Neretko se raspravlja i o mogućnostima egzaktnog iskazivanja i merenja moći: Kolika je veličina neke moći? Osnovni problem traženja odgovora na to pitanje predstavlja činjenica da je moć veoma dinamična kategorija. Ona može da jača ili da slabi. Svaka promena moći uzrokuje određene promene u društvu ili ponašanju

⁸ Radoslav Gaćinović (2007). „Primena sile u međunarodnim odnosima“, *Srpska politička misao*, Institut za političke studije, Vol. 19, No. 3–4, Beograd, str. 10.

⁹ Joseph Nye (1990). „The Changing Nature of World Power“, *Political Science Quarterly*, Vol. 105, No. 2, str. 182.

pojedinaца. Većina teoretičara moći slaže se da je njeno kvantifikovanje i kvalifikovanje jedan od konstantnih teorijskih problema zbog relativnosti parametara kojima se kvalifikuje i promenljivošću brojnih faktora koji je determinišu.

Permanentna promena fizionomije moći (njen evolutivni karakter) implicira i promene parametara kojima se ona kvantifikuje. Dinamika moći onemogućava i kontinuitet praćenja, ali i njeno kontinuirano merenje. Moć svoj akterski kapacitet ispoljava kao uticaj na volju drugoga i ostvaruje se svim raspoloživim sredstvima: grubom silom, prinudom, saradnjom, takmičenjem, privlačnošću, ubeđivanjem, nagovaranjem. Shodno tome, i Nenad Suzić smatra da moć ima dve osnovne dimenzije: a) sposobnosti i sredstva za kontrolu sebe i okoline; i b) sposobnosti i sredstva za ostvarenje definisanih ciljeva.¹⁰

Iako dominira intuitivna predstava da je ovaj pojam dobro poznat, nauka još uvek nije ponudila sveobuhvatnu, jedinstvenu, konzistentnu i opšteprihvatljivu teorijsku koncepciju moći („Ono što nam se čini poznatim ne mora biti i spoznato“). Zato mnogi teoretičari smatraju da je moć umnogome kontroverzna: na prvi pogled sasvim razumljiv, a još uvek nedovoljno istražen i objašnjen fenomen. To prvenstveno govori o njenoj prirodi: moć je kompleksna, višeslojna i višedimenzionalna, dinamična, fluidna, multimanifestaciona, teško izmerljiva i disperzivna pojava. U prirodi moći je i intencija permanentnog potvrđivanja i prerastanja u svemoć. Ali, isto tako, njena dijalektika podrazumeva da svaka moć u sebi poseduje i začetak samodestrukcije, što je može odvesti i u nemoć. Takve njene karakteristike istraživačima su pravile brojne poteškoće. Pojedini teoretičari smatraju da je sam pojam „moći“ teško odrediv prvenstveno zbog njenog metafizičkog karaktera. Shodno tome, pojavili su se i različiti teorijski pristupi koji su implicirali potrebu savremenijeg pristupa razmatranju pojma moći.

Mi ćemo se ovde u najkraćem pozabaviti različitim teorijskim pristupima toj pojavi. U širokoj lepezi različitih koncepcija nama su najzanimljivije one koje moć posmatraju u kontekstu globalnih tendencija. Kako predmet našeg rad čini geopolitička moć, pažnju usmeravamo na ona teorijska određenja moći koja se odnose na njeno manifestovanje u međunarodnim odnosima.

¹⁰ Nenad Suzić (2004). „Moć, kompetencija i kooperacija u školi“, *Naša škola*, časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja, br. 28, Sarajevo, str. 17–28.

1.1. Etimologija pojma moći

Pojam „moć“ se često poistovećuje sa pojmovima „snaga“, „sila“ ili „vlast“. Kako ovi pojmovi nisu sinonimi u srpskom jeziku, ovde ćemo pažnju prvenstveno posvetiti etimologiji pojma „moć“ kao jednog od uslova razumevanja samog fenomena. Moć je višeznačan pojam jer se upotrebljava u više značenja. Sama reč „moć“ (grč. *dynamis*; lat. *potentia*, *potesta*; engl. *power*, rus. *мощь*, *могущество*, *сила*, „власть“; nem. *Macht*; francuski *le pouvoir*) ima poreklo u starofrancuskom izrazu *poier* koji je označavao „sposobnost da se deluje“. U različitim govornim područjima pojmovi „moć“ i „sila“ se različito tretiraju. Razlike se odnose, kako na njihovu semantičku širinu tako i na njihovu (ne)sinonimnu upotrebu. U anglosaksonskom govornom području ti pojmovi se koriste kao sinonimi – između njihovog značenja je povučen znak jednakosti. Savremeni ruski naučnici moć više ne shvataju kao vojnu moć, već insistiraju na njenoj socioekonomskoj komponenti i na jasnijoj diferencijaciji pojma „sile“ od pojma „moći“. Na germanskom govornom području pojam moći (*Macht*) podrazumeva političku vlast, ali i političku prisilu, a termin *Gewalt* fizičku silu. U srpskom jeziku moć je širi pojam od sile – sila je samo sredstvo i jedan oblik ispoljavanja moći. Moć je osnova za ispoljavanje sile, a sila je produkt moći (silu primenjuje onaj ko poseduje moć).¹¹ Dakle, sila se i manifestuje kao materijalizacija diskursa moći, odnosno „institucionalizacija moći“ (Maks Veber). U društvenim naukama, u ontološkom smislu, pojam „moć“ je primaran u odnosu na pojam „sila“. Izraz „sila“ se koristi kao elemenat socijalnih odnosa (kao krajnje sredstvo razrešavanja antagonističkih interesa) ili za označavanje sadržaja politike (kao monopol za prinudno rešavanje protivurečnosti).

¹¹ Termin „moć“ i „sila“ su u tesnoj vezi pa se često poistovećuju. Iako su srodni pojmovi, oni nisu sinonimnog karaktera, ali u nespecifičnom određenju pojam „sila“ može da označava isto što i moć. Najčešće se poistovećuje sa fizičkom silom (kao sredstvo fizičke prinude). Dakle, u užem značenju se pod pojmom „sila“ podrazumeva specifična vrsta moći kojom se nastoji nametnuti volja nosioca sile. Moć prethodi sili – postojanje moći je neophodnost za ispoljavanje sile, tj. silu ispoljava samo onaj ko poseduje adekvatnu moć.

1.2. Definisanje moći

Brojne su definicije koje nastoje da odrede suštinu moći kao fenomena. Mi ćemo ovde izneti samo nekoliko definicija koje ilustruju raznovrsnost pristupa ovoj pojavi. Najveći broj definicija kao osnovnu karakteristiku moći izdvaja sposobnost uticaja na ponašanje pojedinca ili grupe. U tom smislu i američki politikolog Robert Dal (rođ. 1915), na osnovu shvatanja Maksa Vebera, moć definiše kao „sposobnost da se drugi subjekt natera da uradi nešto što inače ne bi činio“.¹² Njegovo jednodimenzionalno i bihejvioralno određenje moći izazvalo je različita reagovanja teoretičara. Piter Bakrak i Morton Barc smatraju da je moć dvodimenzionalna pojava („fenomen sa dva lica“) i tvrde da „u meri u kojoj neka osoba ili grupa – svesno ili nesvesno – stvara ili učvršćuje prepreke javnom pretresanju sukoba oko mera politike, ta osoba ili grupa ima moć“.¹³ Takvo posmatranje moći kritikuje američki politikolog Stiven Luks (rođ. 1941) i uvodi trodimenzionalni pristup razumevanju moći. On smatra da „treća dimenzija moći postoji onda kada su ljudi predmet dominacije ili prihvataju tu dominaciju“.¹⁴ Za američkog sociologa Talkota Parsonsa (1902–1979) moć je uopštena sposobnost da se obezbedi izvršavanje važnih obaveza od strane jedinica u sistemu kolektivne organizacije“ (...) i „gde u slučaju nepristajanja može da se očekuje privola putem negativnih situacionih sankcija – ma kakvim posredstvom se ta privola vršila“.¹⁵ Engleski filozof Bertrand Rasel (1872–1970) smatra da moć ima kvantitativno obeležje koje se ogleda u kreiranju uticaja i da se „može definisati kao proizvodnja nameravanih učinaka“ ili kao „latentna opasnost da se nametne sila“.¹⁶

¹² Citirano prema: Dragan Simić (1999). *Poredak sveta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, str. 224.

¹³ Bachrac, P. & Bartz, M. (1962). „The Two Faces of Power“, *American Political Science Review*, No. 56, str. 947–952.

¹⁴ Stiven Luks (2006). „Moć: jedno radikalno shvatanje“, *Nova srpska politička misao*, Vol. XIII, No. 1–4, IIC NSPM, Beograd, str. 69.

¹⁵ Stiven Luks (2006). „Moć: jedno radikalno shvatanje“, *Nova srpska politička misao*, Vol. XIII, No. 1–4, IIC NSPM, Beograd, str. 84.

¹⁶ Bertrand Russel (1938). *Power: A New Social Analysis*, Chapter 3, Allen und Unwin, London, str. 25–34.

1.3. *Vidovi manifestovanja moći*

Brojnost manifestnih oblika (vrsta, vidova) moći usloвила je i brojne podele, shodno kriterijumima koje su pojedini autori uvažavali. Za naš rad je zanimljiva klasifikacija koju daje Radoslav Gaćinović. On smatra da možemo razlikovati nekoliko vrsta moći: a) ekonomsku moć; b) društvenu moć; c) vojnu moć; i d) političku moć. Ti vidovi se najčešće ispoljavaju povezano, odnosno nikada se ne realizuju samostalno.¹⁷

Ekonomska moć predstavlja osnovu ispoljavanja političke moći, ali i vojne moći. Zauzvrat, politička moć stvara povoljne uslove razvoja ekonomske moći. Vojna moć proizilazi, kako iz političke tako i iz ekonomske i društvene moći. Ona se manifestuje kao sposobnost vojne organizacije da realizuje političke ili vojne ciljeve.

Društvena moć je sposobnost da se utiče na ponašanje pojedinaca ili grupa u društvu. Postoje različiti izvori društvene moći. Kada dolazi od pojedinca najčešće se navode sledeći: fizička snaga, razum, lepota, inteligencija, ugled, hrabrost, socijalni položaj, znanje i sl., dok se u izvore koji proizilaze iz grupe najčešće ubrajaju brojnost, bogatstvo, društveni ugled, homogenost, čvrstina duha, raspolaganje sredstvima prinude i sl. Kao osnovne elemente društvene moći teoretičari najčešće navode teritoriju, stanovništvo i ekonomsku snagu.¹⁸ Neki autori tome dodaju i komunikacionu moć.¹⁹

Vojna moć je u čvrstoj vezi sa vojnom organizacijom i predstavlja mogućnost izvršavanja vojnih ciljeva u zaštiti državnih i nacionalnih interesa. Zavisna je od društvene i ekonomske moći i izvodi se iz ukupne, tzv. „tvrde moći“.

Politička moć je institucionalizovana moć. Ogleda se u mogućnosti kreiranja adekvatnih uslova u kojima bi se realizovali nacionalni (državni) interesi i vrednosti. Ona podrazumeva i mogućnost upotrebe sile u realizaciji političkih interesa. Iako se ne može izjednačiti sa političkom vlašću, politička moć predstavlja i sposobnost nametanja volje onima koji se suprotstavljaju nameri ostvarivanja tih interesa. Njom raspolažu

¹⁷ Radoslav Gaćinović (2007). „Primena sile u međunarodnim odnosima“, *Srpska politička misao*, Vol. 19, br. 3–4, str. 10–11.

¹⁸ Cline, R. S. (1980). *World Power Trends and US Foreign Policy for the 180s*, Boulder, Colorado: Westview press, str. 22.

¹⁹ Zlatko Isaković (2006). „Stanovništvo i teritorija kao elementi političke moći u međunarodnim odnosima“, *Stanovništvo*, br. 1. Beograd, str. 48.

određene društvene grupe (socijalni slojevi, državne institucije, nadnacionalne asocijacije, međunarodne organizacije i sl.) koje pomoću nje ispoljavaju uticaj na društvene procese i tokove.

2. Određenje pojma „politička moć“

Najveći uticaj na definisanje moći u međunarodnim odnosima imao je nemački naučnik i jedan od utemeljivača savremene društvene nauke Maks Veber (1864–1920). On se smatra začetnikom savremenog određenja tog pojma. Svoju teoriju moći zasnovao je na jedinstvenoj koncepciji politike, države i oblika vlasti. Ta poznata i jedna od najčešće citiranih definicija u tekstovima koji se bave analizom fenomena moći u osnovi ima nametanje vlastite ili slabljenje nečije volje. To potvrđuju ove dve definicije: „Moć je sposobnost pojedinca, grupe ili države da nametne svoju volju drugome, oslanjajući se pri tome na efikasnost sredstava sile u slučaju nepokoravanja“, odnosno „moć predstavlja izgleda da se u okviru jednog društvenog odnosa sprovede sopstvena volja uprkos otporu, bez obzira na to na čemu se zasnivaju ti izgledi“. ²⁰ Dakle, Maks Veber smatra da je moć način nametanja (više ili manje prisilno) sopstvenih interesa i volje nekome. Klasični realisti su se najdoslednije držali ovog njegovog koncepta moći. Tako i nemačko-britanski naučnik Georg Švarcenberger (1908–1991) u radu „Najveći grad“ („Civilis Maxima“) moć određuje kao „sposobnost pojedinca, grupe ili države da nametne svoju volju drugome, oslanjajući se pri tome na efikasnost sredstava sile u slučaju nepokoravanja“. ²¹

Engleski geopolitičar Džefri Parker u knjizi *Geopolitika: prošlost, sadašnjost i budućnost* (*Geopolitics: Past, Present, and Future*) naglašava da je „osnovni cilj države težnja ka moći (*Macht*) i da posredstvom nje država postaje velika sila (*Grossmacht*), čime zadobija svet-sku moć (*Weltmacht*)“ ²², dok u radu *Zapadna geopolitička misao u XX*

²⁰ Maks Veber (1976). *Privreda i društvo*, tom I, Prosveta, Beograd, str. 57–58.

²¹ Georg Schwarzenberger (1975). „Civilis Maxima“, *Year Book of World affairs*, str. 338.

²² Geoffrey Parker (1998). *Geopolitics: Past, Present, and Future*, Pinter, London, str. 17. Slične stavove zastupa i u drugim svojim radovima. Videti u: Geoffrey Parker (1997). *Geopolitika v XX stoletju*, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Ljubljana.

veku (*Western Geopolitical Thought in the Twentieth Century*) tvrdi da je „posedovanje energije osnovni atribut međunarodne moći u modernom svetu“²³. Moć je jedan od ključnih političkih pojmova, ali i savremene politikologije. Politika i moć su u čvrstoj korelaciji. Robert Štraus Ipe smatra da je suština politike u „traženju moći“ ili „traganju za moći“ (*quest for power*).²⁴ Kao što moć može posedovati politički karakter, tako se i politika oslanja na razne oblike moći. Zato sada našu pažnju usmeravamo na političku moć. Politička moć je jedna od konstantnih karakteristika procesâ (integracionih i dezintegracionih) na globalnom planu. Ona se koristi zarad realizacije određenih interesa, ostvarivanja ciljeva, nametanja vrednosti i sl. U istraživanju međunarodnih odnosa pojam „politička moć“ ima veoma značajnu ulogu. Njen značaj za razvoj ljudskog društva uočio je i drevni kineski pisac Sun Cu Vu (544–496. god. p. n. e.),²⁵ koji je napisao jednu od najstarijih rasprava o moći i sili. On se smatra jednim od prvih pobornika realizma u teoriji i praksi međunarodnih odnosa. Slično tome, i starogrčki istoričar Tukidid (460–395. god. p. n. e.) je smatrao da „jaki čine ono što mogu, a slabi prihvataju ono što moraju“.²⁶ I američki sociolog i profesor na Univerzitetu Kolumbija Rajt Mils (1916–1962) je u svoju analizu i kritiku svetskih centara moći zasnivao na teoriji moći.²⁷ I engleski geograf i geopolitičar Džejms Fergriv (1870–1953) u svom delu *Geografija i svetske sile* (*Geography and World Power*) objašnjava ulogu i značaj geografskog faktora u izgrađivanju političke moći (a samim tim i geopolitičke moći) jedne države.²⁸ Jedna od značajnih karakteristika političke moći je njena dinamičnost – stalna promena identiteta. Ona je tokom ljudske istorije menjala sadržaj, oblik, intenzitet, način ispoljavanja, ciljeve. Prilagođavala se novonastalim uslovima, ali je istovremeno te uslove permanentno menjala. To je dovelo do pojave brojnih oblika njenog ispoljavanja. U literaturi

²³ Geoffrey Parker (1985). *Western Geopolitical Thought in the Twentieth Century*, St. Martin's Press, New York, str. 199.

²⁴ Citirano prema: Saša Gajić, „Moć u savremenim međunarodnim odnosima“, *Nova srpska politička misao*, Vol. XIII, № 1–4, IIC Nova srpska politička misao, Beograd, str. 159.

²⁵ Sun Cu Vu (2009). *Umeće ratovanja*, Mono i Manjana, Beograd.

²⁶ Tukidid (2010). *Peloponeski rat*, Admiral Books, Beograd, str. 402.

²⁷ Č. Rajt Mils (1964). *Elita vlasti*, Kultura, Beograd.

²⁸ James Fairgrieve (1927). *Geography and World Power*, University of London Press, London.

je moguće naći različite klasifikacije i kriterijume razlikovanja političke moći. Ovde ćemo navesti samo nekoliko, ilustracije radi.

Moć je središnji pojam nauke o međunarodnim odnosima jer ima svoju reperkusiju u odnosima država.²⁹ Krajem XX veka geopolitika u svoj sadržaj integriše i nove oblike moći:

- nove države;
- multinacionalne kompanije;
- međuvladine i nevladine organizacije;
- delegitimiziranje teritorijalnog osvajanja;
- proširenje komunikacijskih mreža i sl.

Početak devedesetih godina XX veka posmatra se i kao početak nove ere međunarodnih odnosa i globalnih procesa. Te promene karakteriše: završetak hladnog rata; smanjeni intenzitet blokovskog nadmetanja; ujedinjenje Nemačke; raspad SSSR-a na 15 samostalnih država; nestanak Varšavskog ugovora; nestanak sistema „ravnoteže straha“; uspostavljanje tzv. „novog svetskog poretka“; urušavanje bipolarnog sistema moći; prastanje Evropske zajednice u Evropsku uniju; nestanak Čehoslovačke i SFR Jugoslavije kao multinacionalnih država; slom „realnog“ socijalizma; pojava novih centara političke, vojne i ekonomske moći; pojava novih odnosa moći i interesa; relativizacija međunarodnog prava i uvođenje prava na intervencionizam; instrumentalizacija nacionalnog i religijskog identiteta; promena sistema bezbednosti, ali i pojava novih odlika ispoljavanja moći (ekonomske sankcije, naučno-tehnološke prednosti, diplomatija, psihološko-propagandne aktivnosti i sl.). Nestanak bipolarne podele u svetu otvara mogućnost nastanka multipolarnosti moći. Pojavljuju se neki novi centri (ekonomske, vojne, geopolitičke) moći, koji ostvarenje svojih nacionalnih interesa vide u novom načinu funkcionisanja međunarodnih organizacija i institucija. Sve te promene su potvrdile tezu da je fenomen političke moći bio i da će i nadalje niti nezaobilazan u međunarodnim odnosima, odnosno da će sila, kao oblik njenog ispoljavanja, dominirati i u savremenom svetu. Politička moć će kao fenomen biti na različite načine prisutna u međunarodnim odnosima, s tim što se ta prisutnost u savremenim međunarodnim odnosima sve više obogaćuje novim oblicima.

²⁹ Reperkusija (lat. *repercussio*) – odbacivanje, odbijanje, suzbijanje; protivdelovanje, odjek, posledice.

I odnos geopolitike i političke moći je višeslojan i složen. Istraživanje tog odnosa je kompleksan poduhvat jer u međunarodnim odnosima postoji veliki broj veoma dinamičnih varijabli. Procesi, tendencije i pojave u toj sferi su višestruko determinisane (imaju širok dijapazon uzroka), što za posledicu ima brojne simultane promene. Kao rezultat povezanosti geopolitike i političke moći nastala je i geopolitička moć kao poseban oblik političke moći, koja je po svom karakteru prostorna. Ona se ispoljava i materijalizuje na određenom prostoru – na određenoj teritoriji. Stoga je geopolitika fokusirana na dinamiku (smanjivanje ili povećavanje) prostornih masa na kojima su organizovane države.

Italijanski politički filozof Nikolo Makijaveli (1469–1527) je tvorac moderne nauke o politici i pisac poznatog dela *Vladalac (Il Principe)* – knjige pisane kao priručnik za vladare. Zagovornik je teze da „cilj određuje sredstvo“ (*Finis santificat media*), što se često uzimalo kao primer realpolitike, odnosno teze da politika ne podleže etičkim standardima.³⁰ To je specifična „estetika moći“, prema kojoj sve što uvećava moć treba ispravno primenjivati.

I britanski filozof Bertrand Rasel je četrdesetih godina XX veka naglašavao značaj fenomena moći za međunarodne odnose, ali i za društvene nauke: „Ono što je energija u fizici to je moć u humanističkim naukama“.³¹ On smatra da su aktuelna shvatanja moći prvenstveno usmerena na izraze „moć za“ i „moć nad“. Nauka o međunarodnim odnosima je, shodno dinamici samih međunarodnih odnosa, na više načina posmatrala fenomen moći:

- „moć kao cilj država ili političkih elita i lidera;
- moć kao meru uticaja, odnosno kontrolu nad postignućima, aktivnostima, događajima, pojavama ili ljudima iz sfere međunarodnih odnosa;
- moć kao izraz bezbednosti;

³⁰ Često se interpretira u smislu da „cilj opravdava sredstvo“ (opravdavati nešto znači učiniti ga etički ispravnim), a izraz makijavelistički označava beskrupulozno ponašanje koje vodi računa samo o svojim interesima.

³¹ Bertrand Russell (1938). *Power: A New Social Analysis*, Routledge, New York, str. 12.

- moć kao sposobnost korišćenja resursa i svih dostupnih potencijala³².

Smatra se da je pojam moći u politikologiju uveo engleski filozof Tomas Hobs (1588–1679). U svom poznatom delu *Čovek i građanin* (*Man and Citizen, De Homine and De Cive, De cive*) naglašava moć države kao posebnu i najveću vrstu moći, koja predstavlja sublimaciju pojedinačnih moći građana koji u njoj žive.³³ On smatra da moć čoveka čine „sredstva kojima on trenutno raspolaže radi dobijanja nekog budućeg viđljivog dobra“, odnosno da njegovu prirodnu moć čine „sposobnosti telesne ili duhovne, kao što je neobična snaga, telesna kondicija, mudrost, vičnost, darežljivost, slobodoumnost, velikodušnost, plemenitost“.³⁴ Uz takvo određenje moći pridodaje i prirodnu potrebu čoveka da se potčinjava zarad nekog dobitka. Ipak, u osnovi čovekove egzistencije i opstanka je nagon ka moći. Zato je „čovek čoveku vuk“ (*Homo homini lupus est*), jer Tomas Hobs smatra da je čovek po svojoj naravi spreman da nanosi zlo drugom čoveku kako bi dokazao svoju moć. Takvo njegovo određenje moći ostavilo je traga i na kasnije teorijske koncepte ove pojave.

Slično tome, i američki politikolog i profesor na Univerzitetu Kolumbija, predstavnik teorije neorealizma i poznati svetski stručnjak za teorijske i metodološke probleme međunarodnih odnosa, Kenet Nil Volc (1924–2013) u svojoj knjizi *Teorija međunarodne politike* (*Theory of International Politics*) daje sledeću definiciju: „Moćan je onaj ko utiče na drugog više nego onaj na njega“.³⁵ Dakle, on navodi osnovni kriterijum razlikovanja nosioca moći od onoga ko ne poseduje moć. Kenet Bolc smatra da je moć „sama sebi cilj“ i da njenu suštinsku ulogu ne treba posmatrati kao uticaj (nepromenjene) ljudske prirode na političko organizovanje. Ona je pre svega posledica istorijskog nasleđa anarhičnosti međunarodne zajednice, u kojoj je, usled manjka hijerarhije i autoriteta, prisutna stalna nesigurnost i „bezbednosna potreba“ koja stalno primorava njene subjekte da moć posmatraju kao sopstveni cilj i da teže da je uvećavaju.

³² Saša Gajić (2006). „Moć u savremenim međunarodnim odnosima“, *Nova srpska politička misao*, Vol. XIII, No. 1–4, IIC Nova srpska politička misao, Beograd, str. 159.

³³ Tomas Hobs (2006). *O čoveku i građaninu*, Hedone, Beograd.

³⁴ Tomas Hobs (1961). *Levijatan*, Kultura, Beograd.

³⁵ Videti u: Kenneth Waltz (1979). *Theory of International Politics*, Addison-Wesley, Reading MA, str. 23.

2.1. Klasifikacija definicija moći u međunarodnim odnosima

Nauka o međunarodnim odnosima raspolaže širokom lepezom definicija političke moći i stoga nastoji da ih klasifikuje shodno određenim kriterijumima. Ovde se nećemo upuštati u analizu raspoloživih klasifikacija već ćemo predstaviti jednu koja se najčešće pojavljuje u literaturi koja se bavi ovim problemom.

Prva grupa definicija moći u kontekstu međunarodnih odnosa je najbrojnija. Njoj pripadaju psihološka shvatanja koja moć posmatraju kao ljudski nagon, odnosno smatraju da je društvo podređeno zakonima koji imaju korene u ljudskoj prirodi. Još su stari Heleni preteranu žudnju za slavom i socijalnim prestižom nazivali filotimija (*philotimia* – takmičenje), a neutoljivu požudu i pohlepu su u najširem smislu (a samim tim i za vlast i moć) nazivali pleoneksija (*pleon* – mnogo, više; *echein* – želiti). Čak su uveli i instituciju ostrahizma (progonstva) kao sredstvo sprečavanja prevelike političke moći pojedinaca.

Moć proističe iz čovekove prirode – iz brojnih nejednakosti, različitih sposobnosti, različitih sklonosti, različitog nivoa intelekta, različitog karaktera, različite fizičke konstitucije i sl. Jedna od osnovnih karakteristika ljudske prirode je „borba za opstanak“, a iz nje proističe i „težnja ka moći“, „čežnja ka moći“ (*lust for power*), koja se na racionalnom nivou ispoljava kao „koncept interesa definisan kao moć“. Moć je iracionalna pokretačka sila, presudan ljudski poriv – „volja za moć“ ili „žudnja ka moći“ (*Der Wille zur Macht*) kako ju je definisao nemački filozof i jedan od najvećih savremenih mislilaca Fridrih Vilhelm Niče (1844–1900).³⁶ Ova karakteristika ljudske prirode je od suštinskog značaja za razumevanje odnosa u društvu i na globalnom planu. Izražava se nezavisno od okolnosti, mesta i vremena. Oni joj samo daju kontekst izražavanja. Moć u političkoj stvarnosti nije sama sebi cilj. Ona neprestano teži da opstane i da se uveća. To je imanentno svojstvo moći, pa i političke moći. Moć je istovremeno i sredstvo i cilj. Ona često postaje najveća vrednost kojoj služe sve ostale vrednosti i ciljevi u međunarodnim odnosima. Tada se govori o centrima „otuđene moći“.

Druga grupa definicija insistira na uticaju kao osnovnoj karakteristici političke moći. Naime, kontrola nad određenim postignućima, ak-

³⁶ Videti u: Fridrih Niče (2012). *Volja za moć*, Dereta, Beograd.

tivnostima, pojavama ili ljudima u sferi međunarodnih odnosa značajna je dimenzija moći. Takav pristup moći ne insistira na gruboj primeni sile kao spoljnopoličkom sredstvu. On preferira druga, manje nasilna sredstva, koja su takođe u službi nametanja sopstvene volje drugome u međunarodnim odnosima. Ti uticaji imaju različite oblike, kao što su: prinuda, takmičenje, saradnja, privlačnost za druge subjekte međunarodnih odnosa („sopstvena uzornost“). Posebna pažnja se posvećuje izboru tehnika (načina, mehanizama, metoda) širenja uticaja u svim oblicima: i kada se radi o pretnjama ili neposrednoj primeni sile, ekonomskim sredstvima, diplomatskim merama ili kulturnoj interakciji.

Klasični postupci u međunarodnim odnosima (pregovaranje, diplomatski pritisak, propaganda, carinska politika, spoljnotrgovinska ograničenja, embargo, ekonomske povlastice, zastrašivanje, oružana intervencija i sl.) su specifično sredstvo uticaja moći jedne političke volje na drugu. Brojni oblici manifestacije te moći postižu različite domete uticaja. Ovakvo posmatranje moći za posledicu ima „sfere uticaja“ – političke prostore na kojima se politička moć kroz ideološke forme manifestuje na različite načine.

Treća grupa definicija političku moć posmatra kao izraz bezbednosti. Koristi se u slučajevima objašnjavanja pozicija država ili drugih subjekata međunarodnih odnosa u istorijskoj perspektivi. Posebno je to izraženo u slučaju kada je posmatrani subjekt postigao vojnu ili politički pobjedu nad rivalom(ima). Time je ojačao svoju ukupnu poziciju koja se ocenjuje kao moćnija nego prethodno stanje. Ispoljava se kao povećana bezbednost, jačanje i širenje suverenosti na nove prostore, ostvarenje sopstvenih geopolitičkih ciljeva, postizanje bolje pozicije u odnosu na druge takmace i sl. Kao najslikovitiji primer ovog koncepta političke moći može se navesti teorija američkog historičara Pola Kenedija o „imperijalnom prenapreguću“ (*imperial overstretch*). On u svom radu *Uspon i pad velikih sila* (*The Rise and Fall of the Great Powers*) objašnjava mnoge *istorijske disbalanse* stvarne i željene moći, koji su osnovni uzroci ugrožavanja bezbednosti mnogih država.³⁷

Četvrta grupa definicija nastoji da političku moć kvantitativno odredi kao ukupni resurs neke države (vojni resursi, ekonomski potencijali, prirodna bogatstva i sl.). Često se ti oblici moći apsolutiziraju na račun

³⁷ Pol Kenedi (1997). *Uspon i pad velikih sila*, CID, Podgorica.

drugih moći koje se ne mogu brojčano iskazati (npr. mentalne karakteristike naroda). Ovaj način percepcije političke moći je najčešće prisutan kod geopolitičara i geostratega jer im se kvantifikovana moć lakše prikazuje u prostoru. Najčuvenije je kvalifikovanje državne moći nemačkog naučnika Vilhelma Fuxa (1902–1990), koji u svom radu *Formule moći* (*Formeln zur Macht*) koristi univerzalnu formulu kao sumu proizvoda energije, proizvedenog čelika i kubnog korena stanovnika određene države.³⁸ Izradio je i tablice sa indeksom tako kvantitativno izražene državne moći. I kineski geopolitičari koriste uprošćen način iskazivanja moći neke države kao „indeks sveobuhvatne nacionalne moći“. Ovakvo iskazivanje državne moći kroz kvantitativno merljive resurse često se koristi u propagandne svrhe.

Pored ovih jednodimenzionalnih pristupa fenomenu političke moći prisutna su i nastojanja da se ona definiše multidimenzionalno. Jednu od najširih aktivističkih definicija pojma moći u međunarodnim odnosima dao je nemački naučnik češkog porekla i jedan od najpoznatijih sociologa XX veka Karl Volfang Dojč (1912–1992). U svom najpoznatijem radu *Analiza međunarodnih odnosa* (*The Analysis of International Relations*) on moć određuje na četiri nivoa: a) kao količinu moći (*weight*); b) kao prostor (*domain*); c) kao opseg moći (*range*); i d) kao domašaj (*scope*). U tom smislu, moć je „sposobnost da se ciljno deluje“, „sposobnost stvaranja i razaranja“, „sposobnost da se utiče na tok događaja u međunarodnim odnosima“ i „način reagovanja na nečije ponašanje“.³⁹

2.2. Oblici ispoljavanja političke moći

U nastojanju da političku moć učine merljivom teoretičari su je svodili na egzaktne resurse, ali i razvrstavali u različite kategorije. Brojnost pojavnih oblika i načina ispoljavanja političke moći dovela je i do pokušaja da se oni klasifikuju po nekom kriterijumu. Tako je, na primer, britanski diplomata i istoričar Edvard Halet Kar (1892–1982) u svom radu *Novo društvo* (*The New Society*) međunarodnu moć podelio u tri dela: a)

³⁸ Wilhelm Fuchs (1970). *Formeln zur Macht*, DVA, 4. durchgesehene Auflage. Rowohlt, Reinbek b. Hamburg, str. 56.

³⁹ Karl W. Deutsch (1968). *The Analysis of International Relations*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, New York, str. 24.

vojnu moć; b) ekonomsku moć; i c) moć nad javnim mnjenjem.⁴⁰ Drugi teoretičari političke moć polaze od kriterijuma merljivosti (materijalne određenosti, vidljivosti) i dele je na: a) „dodirljivu“ (*tangible*); i b) „nedodirljivu“ (*intangible*). Pojedini teoretičari ova dva vida ispoljavanja moći posmatraju kao dva pola jedinstvenog kontinuuma. U prvu grupu spadaju svi oni oblici moći koji su podložni kvantifikaciji. Kao primer često se navodi ukupan društveni proizvod (GDP). Drugi autori ovim oblicima ispoljavanja moći pridodaju i diplomatsku, demografsku, konfesionalnu i informacionu. Neopravdano se često zaboravlja i na uticaj „meke moći“ u realizaciji određenih ciljeva i zadataka. Na osnovu te podela nastala je i savremenija klasifikacija vidova moći u međunarodnim odnosima na: a) „tvrdu moć“ (*hard power*); b) „meku moć“ (*soft power*); i c) „pametnu moć“ (*smart power*). Ukrštanjem *hard powera* (klasična, merljiva, „dodirljiva“) i *soft powera* nastaje *smart power*. Te vrste moći su već našle svoje mesto u geostrategijama najmoćnijih država sveta, a naročito SAD, Rusije i Kine.

Brojne su definicije političke moći. Njihova brojnost je uslovlila i potrebu za klasifikovanjem, što se zasnivalo na različitim kriterijumima. Mi ćemo za našu upotrebu koristiti definiciju političke moći koju je dao Saša Gajić jer smatramo da je jedna od najefikasnijih sa stanovišta geopolitike. On smatra da se moć u okviru međunarodnih odnosa najčešće definiše na četiri osnovna načina:

- moć kao cilj država ili političkih elita i lidera;
- moć kao mera uticaja, moć kao kontrola nad postignućima, aktivnostima, događajima, pojavama ili ljudima iz sfere međunarodnih odnosa;
- moć kao izraz bezbednosti; i
- moć kao sposobnost korišćenja resursa i svih dostupnih potencijala.⁴¹

Ti načini definisanja političke moći će nam poslužiti kao osnova i za naše određenje geopolitičke moći.

⁴⁰ Videti u: Edward Hallett Carr (1951). *The New Society*, Penguin Books, London.

⁴¹ Videti u: Saša Gajić (2006). „Moć u savremenim međunarodnim odnosima“, *Nova srpska politička misao*, IIC Nova srpska politička misao, № 1–4, Beograd, str. 159.

3. Geopolitička moć

Geopolitika kao nauka definiše se na brojne načine. Smatramo da je za naše potrebe najprihvatljivija sledeća enciklopedijska definicija: „Geopolitika je nauka o uticaju prirode jedne zemlje (geografskog položaja, klime, tla, vode i dr.) i njene ekonomsko-društvene, političke i kulturne nadgradnje na istorijski razvoj jedne nacije i na njen međunarodni položaj“.⁴² Teoretičari koji se bave ovom naukom ne spore da je politika osnovni gradivni elemenat geopolitike i da poseduje moć koja se manifestuje kao geopolitička moć. Mi ćemo geopolitičku moć prvenstveno posmatrati kao odnos između socijalnih entiteta (pojedinaac, grupa, masa, država, grupa država i sl.) koji poseduju političku volju kojom nastoje da ostvare definisane geopolitičke ciljeve. Na međunarodnom nivou to su države kao osnovni subjekti međunarodnih odnosa i kao osnovni nosioci geopolitičke moći. Stoga je pravilnije koristiti termin međudržavni odnosi jer su države te koje uspostavljaju eksplicitne međusobne odnose. Države su osnovne teritorijalizovane političke zajednice i kao takve impliciraju sintezu geografskog prostora i politike. Zato se s pravom tvrdi da je spoj geografskog prostora i politike rodno mesto geopolitike. Teoretičari međunarodnih odnosa smatraju da se geopolitička moć u međunarodnim odnosima najčešće primenjuje radi kreiranja specifičnih odnosa kao što su: a) ravnoteža snaga (*balance for power*); b) borba za moć (*struggle for power*); c) raspodela moći (*distribution of power*); i d) uticaji na nacionalnu volju (*impact on national will*) i sl.

Kvalitativan iskorak u poimanju geopolitičke moći načinio je profesor geografije na Državnom univerzitetu na Floridi Patrik O'Salivan uvodeći pojam „geopolitičko polje moći“ (engl. *Geopolitical Force Fields*, rus. *геополитическое силовое поле*), kojim nastoji da matematički izrazi odnose geopolitičkih moći na određenom prostoru.⁴³

Kao i oko mnogih drugih stvari, tako se i oko strukture elemenata i definisanja geopolitičke moći teoretičari ne slažu. Kako je fenomen geopolitičke moći strukturalno kompleksan (kompozitan), nastojanja istraživača su prvenstveno bila usmerena u pravcu utvrđivanja njenog osnovnog sadržaja. Tako su predstavnici realističkog pravca pokušali

⁴² Мала енциклопедија, књига I (1968). Просвета, Београд, стр. 320.

⁴³ Patrick O'Sullivan (1995). "Geopolitical Force Fields", *Geographical Analysis*, Vol. 27, No. 2, Ohio State University Press, New York, str. 174–181.

složenijom definicijom da obuhvate što više njenih elemenata. Američki politikolog Hans Joakim Morgento (1904–1980) u svojoj znamenitoj knjizi *Politika među nacijama: rat za moć i mir* (*Politics Among the Nations: The Struggle for Power and Peace*), koja je gotovo tri decenije bila osnovni teorijski koncept međunarodne politike SAD, implicitno daje jedan od mogućih koncepata strukture geopolitičke moći. Sam pojam moći definiše kao „čovekovu kontrolu nad mišljenjem i delovanjem drugih ljudi“, a odnos među državama vidi kao „koncept geopolitičkih interesa definisanih kao moć“. ⁴⁴ Posebnu pažnju je posvetio elementima državne (nacionalne) moći, u kojoj su sadržani i elementi geopolitičke moći. Smatra da je nacionalna moć sagrađena od devet bazičnih elemenata:

- geografskog položaja – najstabilniji i najtrajniji elemenat;
- prirodnih resursa (poljoprivredno zemljište, sirovine, energenti);
- industrijskih kapaciteta;
- vojne osposobljenosti (vojno-tehnološka razvijenost, oružane snage, mobilizacijski kapaciteti i sl.);
- demografskih karakteristika stanovništva;
- nacionalnog karaktera stanovništva;
- nacionalnog morala;
- kvaliteta diplomatije („mozak nacionalne moći“); i
- sposobnosti vlade. ⁴⁵

Ali autor smatra da tim spiskom klasičnih elemenata nacionalne moći nije iscrpljen njen sadržaj i da se njemu može pridodati i privlačnost ideologije (političke filozofije) državnih institucija kojima se realizuje moć (oblici „meke moći“). Navedene elemente autor posmatra i kao instrumente političke moći kojima se realizuju geopolitički interesi.

U nedostatku konzistentnije definicije fenomena mi ćemo zastupati shvatanja geopolitičke moći kao kvantuma sredstava, potencijala i sposobnosti države ili nekog drugog međunarodnog subjekta da realizuje

⁴⁴ Hans Morgenthau (1967). *Politics Among the Nations: The Struggle for Power and Peace*, A. Knopf, New York (Fourth Edition), str. 11. Hans Morgento je profesor na Čikaškom univerzitetu i osnivač političkog realizma i pragmatizma kao jednog od značajnih pravca u politikologiji. Spada u red najpoznatijih savremenih teoretičara međunarodne politike.

⁴⁵ Hans Morgenthau (1967). *Politics Among the Nations: The Struggle for Power and Peace*, A. Knopf, New York (Fourth Edition), str. 12.

svoje geopolitičke ciljeve na određenom prostoru. Dakle, teritorijalni moment moći je suština i geopolitičke moći.

Nova teorijska razmatranja i istraživanja ovog fenomena sigurno će ponuditi potpuniju definiciju.

Zaključak

1. Pojam moći spada u red pojmova kojima se služe brojne nauke da bi objasnile fenomene svog predmeta istraživanja. On je i ključni pojam nauke koja se bavi međunarodnim odnosima, kao i politikologije. Fenomen moći je pratilac svih društvenih grupa i socijalnih interakcija tokom cele istorije razvoja čovečanstva. Bez njega društvene grupe ne bi mogle da opstanu niti bi se odnosi između socijalnih entiteta mogli ostvariti. To važi, kako za najmanje socijalne grupe tako i za globalnu zajednicu.

2. Harmonični globalni odnosi i svetski mir je teško dostižan ideal. Različiti državni interesi su realnost koja implicira da se jedni mogu ostvariti prvenstveno na račun drugih. To vodi ka sukobu (ekonomskih, političkih, vojnih, geopolitičkih) interesa centara moći. Državni interesi se na globalnom nivou ostvaruju osloncem na moć. Odnosno, svi subjekti međunarodnih odnosa moć nastoje da iskoriste kao mehanizme za ostvarivanje vlastitih geopolitičkih ciljeva. Davno je ustanovljeno da one države koje poseduju veću moć nastoje da uspostave vladavinu nad državom(ma) koja ima manju moć. Pojedine države koje su ekonomski, vojno ili politički ojačale nastoje da se realizuju kao regionalni centri moći, što često izaziva nove krize. Velike sile na osnovu sopstvene procene određuju prostor svog geopolitičkog interesa i teže kontroli teritorije ne samo potencijalnog ugrožavanja već i teritorije koju smatraju delom svoje „sfere uticaja”. Iz ovog konteksta proistekla je i geopolitička moć.

3. Može se zaključiti da je geopolitička moć nastojanje da se izgradi sposobnost uticaja na subjekte međunarodnih odnosa (na određenoj teritoriji) sa ciljem da se ostvare određeni sopstveni geopolitički interesi. Osnovni cilj geopolitičke moći ostaje uspostavljanje kontrole nad definisanim prostorom. Početkom XXI veka odnos prostora i politike dobija novu kvalitativnu dimenziju. Naime, klasična geopolitika, čiji su imperativ bili ovladavanje i kontrola nad određenim prostorom i njegovim prirodnim resursima, postepeno biva zamenjena geopolitikom postmo-

derne koja kao jedan od primarnih ciljeva ima i kontrolu ponašanja ljudi na tom prostoru posredstvom kontrole njihove svesti. Načini, tehnike i metode ostvarivanja tog cilja su brojni i raznovrsni: iznurivanje ekonomskim sankcijama, političkim prevratima, vojnim pučevima, državnim udarima, „socijalnim inženjeringom“, nametanje određenih društvenih, kulturoloških i psiholoških obrazaca ponašanja persuazivnim aktivnostima, psihološkom manipulacijom, psihotronske delovanjem itd.

Pored toga, i savremena nacionalna politika kao proces usmeravanja društvenih procesa sve manje oslonac traži u upotrebi „tvrde moći“ (a pogotovo sile), jer se uvidelo da se određeni ciljevi uspješnije ostvaruju primenom nekih „mekših“ oblika moći. Novina je u činjenici da se sve više pristupa novim oblicima moći („meka moć“), koji se u novonastalim promenama pokazuju efikasnijim od klasičnog ispoljavanja moći kao vojne sile. Dakle, i „meka moć“ je manifestovanje moći kao načina potčinjavanja volje, samo drugim, suptilnijim sredstvima. Geopolitička moć koristi raznovrsna sredstva kako bi se projektovala na globalnom nivou i sprovodila prinudu nad drugim akterima međunarodnih odnosa. U tom smislu sve više se okreće ka „mekoj moći“, ali „pametnoj moći“. Geopolitičkom moći se iskazuje i spremnost da se na globalnom planu postupa kredibilno.

Literatura

1. Bachrac, P. & Bartz, M. (1962). „The Two Faces of Power“, *American Political Science Review*, No. 56, New York.
2. Carr, Edward Hallett (1951). *The New Society*, Penguin Books, London.
3. Cline, R. S. (1980). *World Power Trends and US Foreign Policy for the 1980s*, Boulder, Colorado: Westview press.
4. Deutsch, Karl W. (1968). *The Analysis of International Relations*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, New York.
5. Fairgrieve, James (1927). *Geography and World Power*, University of London Press, London.
6. Foucault, Michel (1977). „Pouvoirs et strategies (entretien avec M. F.)“, *Revoltes logiques*, No. 4, Paris.
7. Fucks, Wilhelm (1970). *Formeln zur Macht*, DVA, 4. durchgesehene Auflage. Rowohlt, Reinbek b. Hamburg.

8. Gaćinović, Radoslav (2007). „Primena sile u međunarodnim odnosima“, *Srpska politička misao*, Institut za političke studije, Vol. 19, No. 3–4, Beograd.
9. Gajić, Saša (2006). „Moć u savremenim međunarodnim odnosima“, *Nova srpska politička misao*, Vol. XIII, No. 1–4, IIC Nova srpska politička misao, Beograd.
10. Hobs, Tomas (2006). *O čoveku i građaninu*, Hedone, Beograd.
11. Hobs, Tomas (1961). *Levijatan*, Kultura, Beograd.
12. Isaković, Zlatko (2006). „Stanovništvo i teritorija kao elementi političke moći u međunarodnim odnosima“, *Stanovništvo*, br. 1, Beograd.
13. Katunarić, Vjeran (1999). „Veberov presjek društva i politike“, u: Vjeran Katunarić (pr.), *Maks Veber – vlast i politika*, Naklada Jesenski Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.
14. Kenedi, Pol (1997). *Uspon i pad velikih sila*, CID, Podgorica.
15. Luks, Stiven (2006). „Moć: jedno radikalno shvatanje“, *Nova srpska politička misao*, Vol. XIII, No. 1–4, IIC NSPM, Beograd.
16. Morgenthau, Hans (1967). *Politics Among the Nations: The Struggle for Power and Peace*, A. Knopf (Fourth Edition), New York.
17. Niče, Fridrih (2012). *Volja za moć*, Dereta, Beograd.
18. Nye, Joseph (1990). “The Changing Nature of World Power”, *Political Science Quarterly*, Vol. 105, No 2, New York.
19. O’Sullivan, Patrick (1995). “Geopolitical Force Fields”, *Geographical Analysis*, Vol. 27, No. 2, Ohio State University Press, New York.
20. Parker, Geoffrey (1998). *Geopolitics: Past, Present, and Future*, Pinter, London.
21. Parker, Geoffrey (1997). *Geopolitika v XX stoletju*, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
22. Parker, Geoffrey (1985). *Western Geopolitical Thought in the Twentieth Century*, St. Martin’s Press, New York.
23. Rajt Mils, Č. (1964). *Elita vlasti*, Kultura, Beograd.
24. Russell, Bertrand (1938). *Power: A New Social Analysis*, Chapter 3, Allen and Unwin, London.
25. Schwarzenberger, Georg (1975). “Civilis Maxima”, *Year Book of World Affairs*.
26. Simić, Dragan (1999). *Poredak sveta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
27. Sun Cu Vu (2009). *Umeće ratovanja*, Mono i Manjana, Beograd.

28. Suzić, Nenad (2004). „Moć, kompetencija i kooperacija u školi“, *Naša škola*, časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja, br. 28, Sarajevo.
29. Tukidid (2010). *Peloponeski rat*, Admiral Books, Beograd.
30. Veber, Maks (1976). *Privreda i društvo*, tom I, Prosveta, Beograd.
31. Wallerstein, Immanuel (1986). *Suvremeni svjetski sistem*, Cekade, Zagreb.
32. Waltz, Kenneth (1979). *Theory of International Politics*, Addison-Wesley, Reading MA.
33. http://www.geopoliticsthought.org/index.php?option=com_content&view=full (29. april 2013).

GEOPOLITICAL POWER: DEFINING THE CONCEPT

ABSTRACT: This paper is written in an attempt to provide theoretical framework for the concept of ‘geopolitical power’ that still has no adequate foundation in the science of international relations and geopolitics and has not yet been consistently defined. Starting from the wider theoretical framework and discussing basic concepts of ‘power’ and ‘political power’ the author adopts an approach that could help in answering the growing need of defining the current phenomenon. It is a pivotal task for any science to establish the framework of notion, category and basic concepts. This is especially true for contemporary international relations when power (geopolitical power as well) manifests itself in various ways as hard power, soft power and smart power.

KEY WORDS: *geopolitics, power, political power, geopolitical power.*

UPOTREBA SOFTVERA SAUNDZ U NASTAVI ENGLESKOG JEZIKA

REZIME: Savremeno doba nam donosi mnoge promene, među kojima je i sve češća primena računara u nastavi jezika. Računari i internet uvode nov komunikativni pristup u jezičkoj nastavi. Cilj ovog rada jeste da ukaže na to kako upotreba softvera Saundz može da modernizuje nastavu i olakša učenje američkog izgovora engleskog jezika. Ono što je revolucionarno u vezi sa tim softverom je to što grafički prikazuje položaj govornih organa prilikom artikulacije. Softver obuhvata sve što je neophodno da bi se naučio pravilan izgovor: osnove fonološkog sistema engleskog jezika, izgovor reči i mogućnost vežbanja izgovora. Ovaj rad je teorijsko-metodološki i koristi analitičko-deskriptivni pristup.

KLJUČNE REČI: *fonologija, izgovor, metoda, nastava, softver, EFL učenik.*

I. Uvod

U ovom radu autorka nastoji da nađe efektan metod podučavanja pravilnog izgovora engleskog jezika kod koga se EFL (engleski kao strani jezik) učenik neće ustručavati da izgovara glasove i reči. Tradicionalno podučavanje pravilnog izgovora uglavnom nije plodonosno zato što EFL učenici ne vole da izgovaraju reči pred drugim učenicima. Kako učenici koriste individualno softver Saundz, i uz pomoć mikrofona sami snimaju izgovor, ovaj metod im omogućuje da se oslobode prilikom izgovaranja reči, a samim tim vežbaju i uče izgovor. U ovom radu autorka, isto tako, nastoji da podrži pristup nastavi u kome su učenici motivisani jer se uklapa u njihovu svakodnevicu. Motivacija učenika poraste kada upotrebljavaju internet aplikaciju kao što je ovaj softver, ali isto tako i zbog či-

njenice što je samostalno upotrebljavaju. Ono što je najvažnija prednost takve nastave je to što učenici napreduju prema svojim sposobnostima. Ovim autorka još jednom ukazuje na prednost nastave u kojoj je subjekat učenik a ne nastavnik.

Ovaj rad je jedinstven baš zbog samog softvera Saundz. Do sada nije postojala internet aplikacija koja podučava izgovor engleskog jezika koristeći grafički prikaz položaja govornih organa prilikom artikulacije. Softver Saundz na veoma stručan i pažljivo osmišljen način podučava američki izgovor engleskog jezika. Autorka nastoji da uz pomoć ilustracija opiše taj softver i sve njegove prednosti. Jedna od najvažnijih prednosti softvera Saundz je u tome što učenik može da čuje snimak svog izgovora i uporedi ga sa ostalim izgovorima koje softver nudi. Na taj način učenici dobijaju povratnu informaciju i motivacija za učenjem raste. Isto tako, učenici mogu opet da snime svoj izgovor i uporede snimak sa prethodnim i na taj način uoče svoj napredak. Time se podstiče samostalna evaluacija kod učenika, koja povoljno utiče na njihovu motivaciju. Takođe, prednost softvera Saundz je u tome što sadrži izgovor zasebnih glasova, kao i minimalnih parova, što pomaže učenicima da bolje shvate fonologiju engleskog jezika, a samim tim i poprave izgovor. Pri kraju ovog rada objašnjeni su i uslovi koji treba da budu zadovoljeni kako bi taj softver mogao da se upotrebljava u nastavi.

II. Računari u nastavi jezika

Računari se upotrebljavaju u nastavi jezika još od 1960. godine. Do pre otprilike dve decenije veoma mali broj obrazovnih ustanova je koristio računare u nastavi (Healey i Warchauer, 1998). Danas je to sve češća praksa. Otkriće interneta olakšalo je proces učenja tako što se vrlo brzo i lako dolazi do informacija, što je pomoglo i učenju stranog jezika. Uz pomoć interneta ljudi mogu da razgovaraju sa izvornim govornicima stranog jezika, pa mogu uspešnije da uče pišući i čitajući na tom stranom jeziku. Ta interakcija je uvela nov komunikativni pristup u nastavi jezika (Kern i Warchauer, 2000).

Osim interneta, komunikativni pristup u nastavi omogućuju i specijalizovani softveri. Upotreba softvera nije nova grana lingvistike, ali je svakako efektan nastavni pristup koji se uklapa u svakodnevne navike modernog doba. Upotreba softvera u učenju jezika otvara nam nove

uglove posmatranja samog jezika (Granger, Hung i Petch-Tyson, 2002). Softveri pomažu osobama koje uče novi strani jezik, ali i nastavnicima jezika da poboljšaju i modernizuju svoju nastavu. Svaka audio-vizuelna metoda olakšava razumevanje novog jezičkog elementa, osigurava spontanost i učenici lakše pamte gradivo.

Moderna nastava se zalaže za individualni oblik rada, pri čemu je učenik subjekat a ne objekat kao kod tradicionalnog načina rada. Kada je učenik subjekat u nastavi on je u mogućnosti da pokaže svoje znanje i veštine. Upravo taj oblik rada nam omogućuju računari, jer se on uklapa i u navike savremenog doba, a to su samostalno prikupljanje informacija i mogućnost učenja bez obzira na to gde se osoba nalazila. S druge strane, kod tradicionalne nastave učenici moraju da budu na istom mestu u isto vreme. Savremeni pristup u procesu učenja pomaže učeniku da ume da razlikuje bitno od nebitnog, da traži i nalazi važne informacije, da samostalno razmišlja i zaključuje i da rešava probleme (Đorđević, 2003).

CALL (kompjuterski potpomognuto učenje jezika) je moguća metoda ukoliko je nastavni kadar informatički kompetentan i učionice opremljene savremenom opremom. Ipak, upotreba te metode u velikoj meri zavisi i od motivacije nastavnika. Nastavnici bi trebalo da uvide prednosti rada za računarom, koji je plodonosno didaktičko sredstvo i olakšava i menja dosadašnji pristup u podučavanju jezika. Nastavnik nije više samo predavač nego i organizator nastave i partner u neposrednoj komunikaciji. Ipak, važno je da se napomene da računar treba posmatrati samo kao nastavno sredstvo a ne kao zamenu za nastavnika.

III. Osnove fonologije i američki izgovor engleskog jezika

Računari mogu da pomognu prilikom usvajanja pravilnog izgovora, koji je uvek bio najteži deo učenja engleskog jezika. Mnogi EFL učenici savladaju gramatička pravila i usvoje adekvatan rečnik, ali ne upotrebljavaju pravilan izgovor. Svakako, upotreba izgovora zavisi i od toga kada je osoba počela da uči strani jezik, da li još kao dete ili u nekom drugom životnom dobu. Da bi se savladao pravilan izgovor, ono što je na prvom mestu bitno jeste da učenici poznaju fonologiju jezika koji uče. To je važno zato što se vrlo često fonologija stranog jezika u velikoj meri razlikuje od fonologije izvornog jezika. U engleskom jeziku glasovi se često ne podudaraju sa njihovim ortografskim prikazom. Engleski jezik

ima 40 glasova i broj samoglasnika i suglasnika zavisi od dijalekta, tj. podneblja u kojem se jezik upotrebljava.

Kako softver Saundz podučava pravilan izgovor engleskog jezika, potrebno je razjasniti osnove fonologije. Fonologija jezika ima tri aspekta – osim glasova postoje akcenat i intonacija. Važno je da se napravi razlika između izgovora i akcenta. Izgovor se odnosi na to kako govornik postavi usta i jezik dok izgovara neku reč, tj. način na koji kaže neku reč. Akcenat se razlikuje u zavisnosti od toga u kojoj državi ili podneblju živi govornik. Akcenat može da utiče na izgovor, ali i osobe istog podneblja mogu da imaju različit izgovor. Neki ljudi akcentuju samoglasnike koje drugi ljudi obično ne akcentuju. Isto tako, postoje govornici koji neke reči ne izgovaraju jasno, za razliku od ostalih govornika. Intonacija zavisi ne samo od dijalekta govornika nego i od njegovog raspoloženja ili stava.

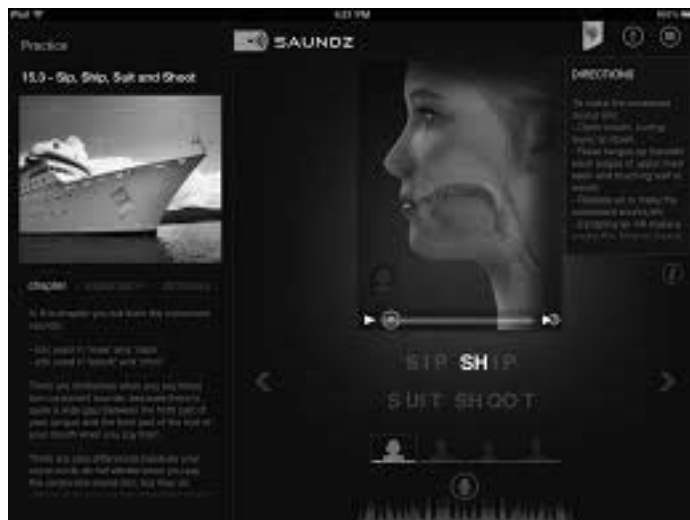
Pošto softver Saundz koristi američki izgovor engleskog jezika treba napomenuti da i u SAD postoje različiti dijalekti. Ti dijalekti ne zavise samo od podneblja nego i od toga da li su govornici obrazovani ili nisu i da li se jezik koristi u zvanične (npr. u poslovnoj komunikaciji) ili nezvanične svrhe (npr. u svakodnevnom razgovoru). Dijalekt obuhvata, osim izgovora, gramatiku i vokabular, tj. različiti dijalekti sadrže razlike ne samo u izgovoru nego i u gramatici i vokabularu.

Američki izgovor engleskog jezika koji se najčešće upotrebljava u nastavi engleskog jezika kao stranog jezika je takozvani opšti američki izgovor (*General American Pronunciation*), koji se uglavnom upotrebljava na Srednjem zapadu SAD i na televiziji među voditeljima. Nastao je radi standardizacije američkog izgovora engleskog jezika. Unutar američke nacije taj izgovor je najprihvaćeniji i najneutralniji. Softver Saundz upotrebljava opšti američki izgovor, ali i druge izgovore koji se upotrebljavaju u SAD i Kanadi. Na taj način učenik je u prilici da čuje raznolikost u izgovaranju reči. Ono što takođe doprinosi toj raznolikosti je to što svaku reč izgovaraju četiri izvorna govornika različite starosne dobi i pola.

IV. Kako softver Saundz pomaže u učenju pravilnog američkog izgovora engleskog jezika

Pravilan izgovor reči nekog jezika veoma je važan i u svakodnevnoj i u poslovnoj komunikaciji. Ukoliko se neka reč ne izgovori pravilno učesnici razgovora mogu pogrešno da protumače govornika. Do grešaka u izgovoru najčešće dolazi usled negativnog transfera iz maternjeg jezika zbog razlike u fonološkim sistemima.

Softver Saundz pomaže učenicima da savladaju američki izgovor engleskog jezika. Ono što razlikuje ovu aplikaciju od drugih je to što upotrebljava virtuelnu nastavnicu, tj. njenu glavu sa grafičkim prikazom govornih organa u toku procesa stvaranja glasova. Taj proces na virtuelnoj nastavnici se vidi iz profila (slika 1). EFL učenici gledaju video-klip na kome se jezik pomera, kao i ostali govorni organi prilikom artikulacije glasova. To je veoma važno, posebno kada su u pitanju glasovi koji ne postoje u srpskom jeziku. Na taj način EFL učenici mogu da nauče kako i u kom položaju govorni organi treba da se nalaze prilikom izgovora određenih glasova.

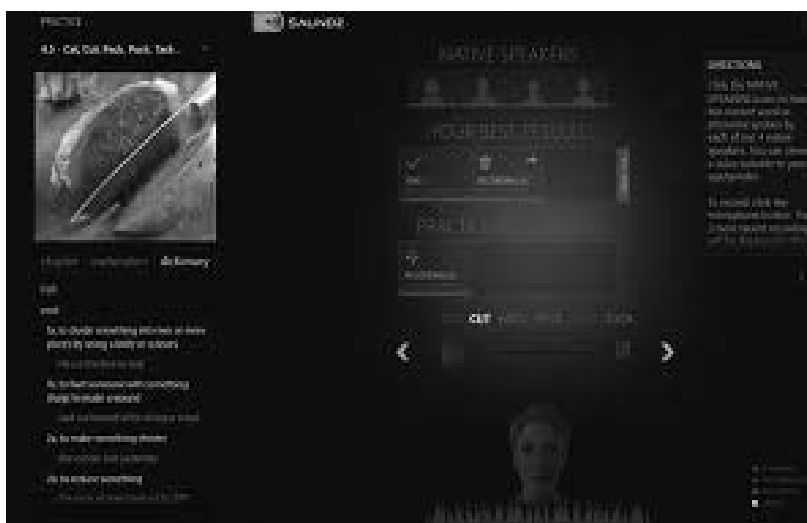

Slika 1.

Uz pomoć ovog softvera može da se uči jedan po jedan glas, što EFL učenicima omogućava da se upoznaju sa osnovama engleske fonologije

i vežbaju zasebne glasove sve dok ne nauče da ih kombinuju u rečima. Osim glasova može da se uči i izgovor zasebnih reči. Nakon što se ukuca reč, na levoj strani se pojavi njena definicija ili definicije, a na desnoj kako se ta reč izgovara (slika 1). Četiri izvorna govornika izgovaraju reči tako da učenik može da sluša glasove muškaraca i žena različite starosne dobi.

Ono što je takođe dobra strana ovog softvera je to što učenici mogu da snime reči koje izgovore i uporede ih sa drugim izgovorima i na taj način sami sebe isprave (slika 2). Na taj način podstiče se samostalna evaluacija kod učenika. Učenici takođe mogu da vežbaju izgovor i opet ga snime i uporede stare snimke sa novim kako bi videli napredak.

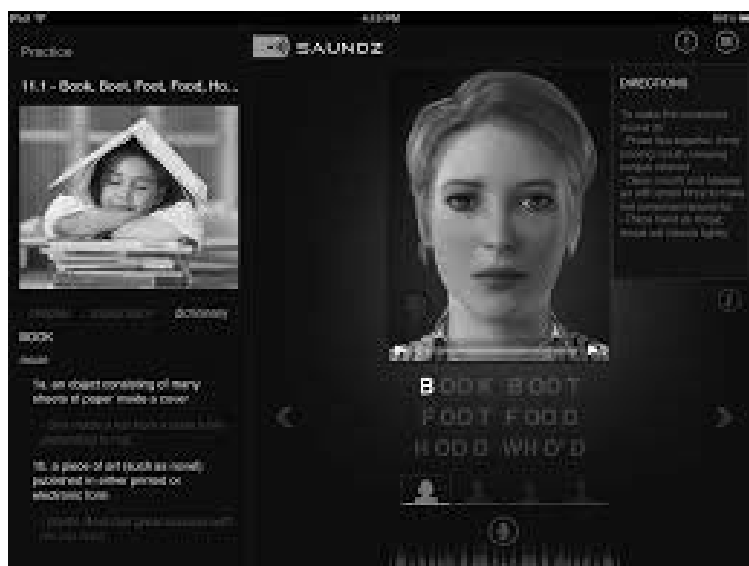

Slika 2.

„Minimalni parovi su takođe jedna od osnova Saundzovog pristupa učenju engleske fonologije. U engleskom jeziku, minimalni parovi odnose se na parove glasova ili reči koje se razlikuju po samo jednoj fonološkoj osobini. Tako Saundz koristi parove reči koje se razlikuju u samo jednom glasu, jer se tako najbolje vide karakteristike tog glasa i učenici na stvarnom primeru mogu da shvate značaj pravilnog izgovora“ (slika 3; <http://novisad.saundz.com/osobine-sta-je-saundz/>). Neki lingvisti smatraju da je upotreba minimalnih parova zastareo pristup u nastavi i da ne podučava učenike onom što zaista treba da znaju kada je u pitanju iz-

govor (Kreidler, 1997). Međutim, u nastavi se pokazalo da ima EFL učenika koji minimalne parove izgovaraju kao iste reči (npr. *bin* i *bean*).

U srpskom jeziku ne postoji toliko glasova kao u engleskom. Srpski ne koristi neke glasove koje engleski jezik koristi kao, recimo, dugo *i* u slučaju *bin* i *bean*. Stoga je bitno da izvorni govornici srpskog jezika budu svesni minimalnih parova u engleskom jeziku, posebno onih koji koriste glasove kojih nema u srpskom jeziku. Minimalni parovi im mogu ukazati na to da će, ukoliko ne izgovore pravilno neki glas, sagovornik protumačiti tu reč kao neku potpuno drugu.

Slika 3.

V. Upotreba softvera Saundz u nastavi

U današnje vreme skoro svaka obrazovna ustanova ima računarsku učionicu. Ono što je prednost softvera Saundz je to što je jednostavan za upotrebu u učionicama u kojima se nalaze računari, koji mogu da budu bilo koji desktop računari. Potrebno je da računari imaju pristup internetu zato što je Saundz internet aplikacija, tj. ne može da bude aktivna bez interneta. Ovaj softver se ne instalira nego se putem interneta prijavljuje na nalog i tek tada softver može da se koristi. Da bi učenici mogli jasno

da čuju izgovor, kao i da mogu da snime svoj izgovor, potrebno je da svaki učenik ima slušalice sa mikrofonom.

Pokazalo se da nivo motivacije među učenicima raste kada se upotrebljavaju računari u nastavi. Prednost upotrebe ovog softvera je u tome što je na taj način oblik nastavnog rada individualni, a ne frontalni. Samostalna upotreba softvera među EFL učenicima pokazala se kao mnogo efektivnija tehnika usvajanja izgovora nego standardni metodi učenja izgovora. Razlog je u tome što učenici ne vole da izgovaraju reči i budu ispravljani od strane nastavnika pred ostalim učenicima u učionici. Kada samostalno upotrebljavaju softver mnogo su slobodniji da izgovore reči jer znaju da ih računar ispravlja, a pri tome ih ostali učenici ne čuju.

Da bi nastavnik mogao da koristi ovaj softver na svom času mora da poznaje rad na računaru. Savremeni razvoj nauke i tehnike zahteva poznavanje osnova i principa rada savremenih tehničkih sredstava. Postojeće tehnologije se neprestano menjaju, neke nestaju, a druge nastaju (Đorđević, 2003). Iako učenici samostalno koriste ovaj softver, nastavnik treba da ih nadgleda i da zna da odgovori na svako njihovo postavljeno pitanje. Nastavnik treba da prouči detaljno softver i isproba ga. Nastavni plan softvera sastoji se od 37 poglavlja i 161 lekcije, od kojih se svaka bavi posebnim glasom ili problematičnom grupom glasova. Američki izgovor engleskog jezika ima 16 vokala i 24 konsonanta. Softver Saundz sadrži i rečnik sa više od 400 definicija značenja reči koje postoje u programu, uz primere i slike.

Iako danas učenici znaju da koriste računar, nastavnik treba da proveri da li je nekom od njih potrebna obuka. Ako je potrebno, nastavnik može da dovede i stručno lice radi obuke. Učenik treba da zna sam da snimi svoj izgovor i da proveri snimak i uporedi ga sa drugim izgovorima koje softver nudi za tu, istu reč. Mogućnost snimanja izgovora i mogućnost slušanja svog izgovora na snimku je ujedno i najbolji način da se vežba izgovor. Na taj način učenici imaju povratnu informaciju i nivo njihove motivacije raste. Takođe, nastavnik ima uvid u to koliko dobro je učenik savladao izgovor.

VI. Zaključak

Da bi se poboljšala nastava engleskog jezika i olakšalo učenje izgovora, u ovom slučaju američkog izgovora engleskog jezika, upotreba softvera se čini kao dobro rešenje. To uvodi nov komunikativni pristup u nastavi i primenjuje individualni oblik rada. Zbog svoje specifičnosti, na vrlo jasan i slikovit način, softver Saundz pomaže učenicima da nauče pravilan izgovor engleskog jezika. Mane tog softvera su to što podučava samo američkom izgovoru, a ne i drugim izgovorima engleskog jezika. Isto tako, u računarskim učionicama u Srbiji obično postoji mali broj računara, tako da takva nastava zahteva manje grupe učenika. Buduća istraživanja bi mogla da se bave rezultatima upotrebe ovog softvera u nastavi ukoliko se neke obrazovne ustanove odluče da počnu da ga koriste.

Literatura

1. Bronstein, A. J. (1960). *The Pronunciation of American English - An Introduction to Phonetics*. New York: Appleton-Century-Crofts.
2. Carr, P. (2013). *English Phonetics and Phonology: An introduction*. West Sussex: Blackwell Publishing Ltd.
3. Chapelle, C. (2001). *Computer Application in Second Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Đorđević, J. (2003). Naučno-tehnološka revolucija, informatizacija obrazovanja i nastava, *Tehnologija, informatika, obrazovanje*, br. 2, str. 46–50. Beograd / Novi Sad: Institut za pedagoška istraživanja i Centar za razvoj i primenu nauke, tehnologije i informatike.
5. Granger, S., Hung, J. i Petch-Tyson, S. (2002). *Computer learener corpora, second language acquisition and foreign language teaching*. Amsterdam: John Benjamins B. V.
6. Healey, D. i Warchauer, M. (1998). Computers and language learning: An Overview, *Language Teaching*, br. 31, str. 57–71.
7. Hirst, D. i Di Cristo, A. (1998). *Intonation Systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Kern, R. i Warchauer, M. (2000). *Network Based Language Teaching: Concepts and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Kreidler, C. W. (1997). *Describing Spoken English: An Introduction*. London: Routledge.

10. Saundz aplikacija za bolji izgovor engleskog; preuzeto 1. avgusta 2013. sa sajta <http://pcpress.rs/saundz-app-za-bolji-izgovor-engleskog/>.
11. Stolac, D., Ivanetić, N. i Pritchard, B. (2005). Jezik u društvenoj interakciji. U: D. Stolac, N. Ivanetić i B. Pritchard (ur.), *Zbornik radova sa naučnog skupa*, str. 547–556. Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku.
12. Šta je Saundz? Preuzeto 2. avgusta 2013. sa sajta <http://novisad.saundz.com/osobine-sta-je-saundz/>.
13. Vilotijević, M. (2003). Od tradicionalne ka informacionoj didaktici. *Obrazovna tehnologija*, br. 1–2/2003, str. 18.

THE USAGE OF SOFTWARE SAUNDZ IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

ABSTRACT: The Modern Age has brought new changes such as the usage of computers in the language teaching. Computers and the Internet have introduced a new communicative approach in language teaching. The aim of this paper is to show how the usage of the software Saundz can modernize teaching and help students learn the American English pronunciation. What is revolutionary about this software is that it uses a graphic presentation of organs during the process of articulation. The software contains everything that is necessary to learn the correct pronunciation: basics of English phonology, the pronunciation of words and pronunciation exercises. This paper is theoretical and methodological and it uses an analytical and descriptive approach.

KEY WORDS: *phonology, pronunciation, method, teaching, software, EFL student.*

